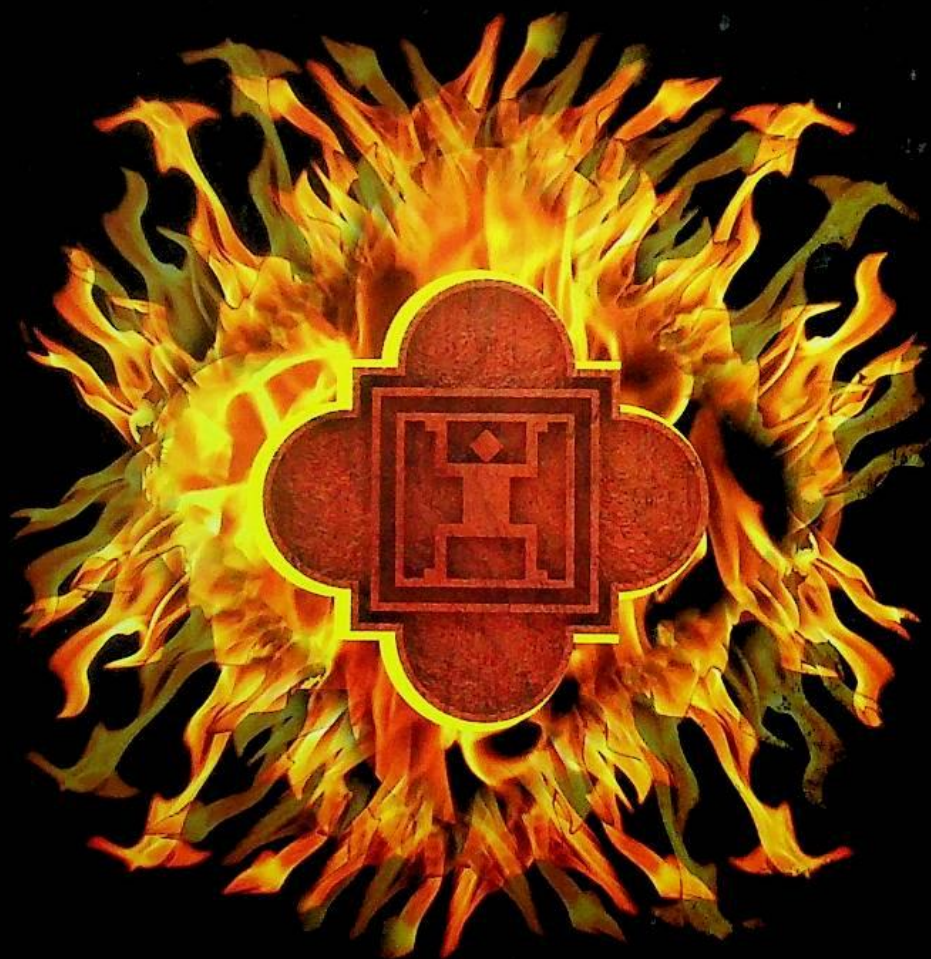

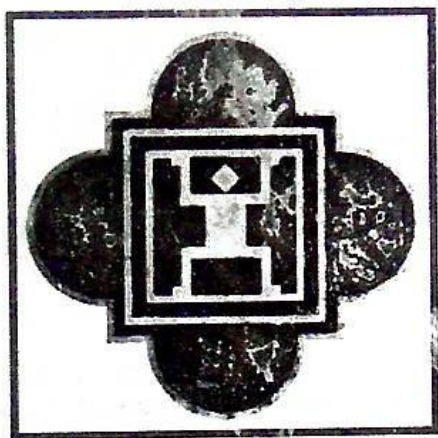
Додо Нозилов

**ЎРТА ОСИЁ
МЕЪМОРЧИЛИГИДА
ОДАТЛАР, ҚОИДАЛАР ВА
РАМЗИЙ ИФОДАЛАР**

ДОДО НОЗИЛОВ

ЎРТА ОСИЁ
МЕЪМОРЧИЛИГИДА
ОДАТЛАР, ҚОИДАЛАР ВА
РАМЗИЙ ИФОДАЛАР

Тошкент
«Санъат» нашриёти
2011

УДК:72(575)
ББК 85.113(5)
Н74

Нозилов, Додо Авазович. Ўрта Осиё меъморчилигида одатлар, қондалар ва рамзий ифодалар. Д.А. Нозилов; масъул муҳаррир М.Қ. Ахмедов.- Тошкент: <San'at> jurnali, нашриёти, 2011.- 240 б.

ISBN 978-9943-388-16-1

Меъморчилик инсоннинг ижтимоий-маънавий, маънавий ҳамда диний талабларини қондирган. Халқ тафаккурида иморат дунёнинг бир бўлагини ифодалагани ҳам бежиз эмас. Меъморчиликда қўлланилган урф-одатлар, қондаларда халқ доғлиги, тежамкорлиги ва етти ўлчаб бир кесишини кўриш мумкин. Монография Ўрта Осиё меъморчилигида иморат қурилиши жараёни, хона қисмлари ва безаклари билан боғлиқ одатлар, қондалар, рамзий ифодалар таҳлилига бағишланган.

Монография архитектор, санъатшунос, тарихшунос ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: архитектура фанлари доктори, профессор М.Қ.Ахмедов

Тақризчилар: архитектура фанлари доктори, профессор А.С.Ўролов;
архитектура фанлари доктори, профессор О.М. Салимов.

ISBN 978-9943-388-16-1

© Нозилов Додо Авазович

© «Санъат» журнали нашриёти, 2011.

ДЕБОЧА

*Умр қисқа, санъат йўли олис,
омад бебаҳо, тажриба бевафо,
ҳукм чиқармоқ машаққат.
Гиппократ*

Халқ меъморчилиги ҳам инсон тафаккурининг маҳсули, албатта. У инсоннинг моддий маданиятини ўзида мужассам этган. Халқ меъморчилиги инсоннинг ўзини ташқи муҳитдан муҳофаза қилиши, янаш учун ўзига қулай шароит яратиш йўлидаги изланишлари натижасида юзага келган. Инсон ўзининг ибтидоий фаолияти даврида табиий бош-папа билан кифояланган. Унинг маънавий дунёқараши шакллангани сайин у ўзининг ижтимоий-манший турмуш тарзини яхшилаб борган. Унда яшаш учун ўзига қулай турар жой қуриш истаги юзага келган. Қурган уйлариин йиллар давомида кузатиб борган. Асрлар мобайнида кузатувлар, қуриладиган уйларда иморат тарҳининг қулайлиги, конструктив асосларининг мустаҳкамлиги, маҳаллий хом-ашёлардан кенг фойдаланиш йўллари, иморатнинг табиат инжиқликларига бардошли бўлиши чораларини ахтаришга ундаган.

Инсон тафаккурининг бой олами унда иморатнинг эстетик жиҳатидан талабини қондириш орзу-истагини уйғотади. Шунинг учун ҳам у иморат пчки ва ташқи қисмида ранг-баранг безаклар қўллай бошлайди. Инсоният ижтимоий тараққиётида синфий жамият шакллангач, меҳнат тақсимооти натижасида, иморат қуриш ва уни безаш билан боғлиқ алоҳида ганчкорлик, наққошлик, ёғоч ўймакорлиги, тош ўймакорлиги каби соҳалар юзага келади. Турли соҳаларини эгаллаган халқ усталари, меъморлари асрлар давомида синовдан ўтган тарҳ, тарз, композиция ва конструктив асослардан фойдаланиб келган. Бу асосий тадбирларнинг қайта-қайта қўлланилиши халқ меъморий анъаналарининг юзага келишига сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам ҳар бир ҳудуд, вилоят, воҳа, тоғ дараларида турар жой иморати тарҳи, тарзи, композицияси билан бир-биридан фарқ қилади.

Меъморчилик қадимдан инсоннинг нафақат ижтимоий-манший, балки диний эътиқодлари талабларини ҳам қондириб келган. Расм бўлган

динлар таълимотига биноан ибодатларнинг халқ томонидан ижро этилиши учун биринчи навбатда иморатнинг ички тузилиши талабга жавоб бериши лозим бўлган. Бу талаблар ҳар бир дин таълимоти ҳамда ибодат шаклидан келиб чиққан. Жумладан, зардуштийлик дини таълимотига биноан халқ ўз ибодатини муқаддас оловга сажда қилиш билан бошлаганлиги ва тугатганлиги сабабли муқаддас ўчоқ ўрни, тузилишига, унинг меҳробни композициясига эътибор берилган бўлса, Будда дини таълимотини акс эттирувчи деворий суратлар ва Будда ҳайкалининг жойланиши билан хона композициясида унинг доминантлиги назардан четда қолмаган. Масжидларда меҳроб бўлинимасининг роли катта бўлган. Будда, Манихей динлари таълимотида бадний тасвир катта ўринни эгаллайди. Хусусан, Манихей дини ўзининг ташвиқот қуроли қилиб санъатни, аниқроғи маҳобатли рангтасвирни танлайди. Шунинг учун ҳам Манихей динига онд ибодатхоналар деворларида деворий суратлар кенг қўлланган. Ислон дини ўрнатилгандан сўнг деворий суратларга барҳам берилиб, ўрнига ранг-баранг ўсимликсимон, геометрик нақшлар тузишга катта эътибор қаратилади.

Бир сўз билан айтганда, иморат кишининг нафақат яшаш жойи, балки кундалик тоат-ибодат қиладиган маскани саналган. Бу меъморчиликнинг обрў-эътиборини оширган, иморатни муқаддаслик даражасига кўтарган. Халқ тафаккурида иморат дунёнинг бир бўлагини ифодалай бошлаган. Шунинг учун ҳам қадим замонлардан Марказий Осиё халқлари тафаккурида уй тузилиши дунё тузилмасини англатган. Ҳамма томони берк хона фазовий муҳитдаги фазонинг ички қисми, яъни, микродунё (кичкина дунё) сифатида қабул қилинган. Таъкидлаш жоизки, бундай дунёқараш нафақат Марказий Осиё, балки бошқа минтақаларда ҳам мавжуд бўлган. Фикримиз исботи учун бир мисол келтирамиз. Олимларимизнинг таъкидлашларича, Қадимги Мисрда бирор-бир меъморий тарҳ ёки безак жодусиз, яъни, сеҳргарлик (магия) маросими ўтказилмасдан амалга оширилмаган: рассомлар, чизмакашлар архитектура қисмларини, безак саҳнаси композициясини жойлаштиришда уларни (магияни) дастуруламал қилиб олишган (Розали Дэвид, 2008, 254-б.).

Бошқа бир олим: «Биз магияни қасрда нохуш воқеа элементлари мавжуд бўлса, ҳамда ишонч ва қўрқув орасида ҳаяжонли иккиланиш тафовути кенг тарқалган бўлса, ўша жойда учратамиз», деб ёзди. Шунингдек, у иморат қурилиши жараёнида сеҳргарлик (магия) қўлланилмайди, деб таъкидлайди (Malinowski. B., 1948, 14, 115-116-б.).

Шу ўринда магия сўзига аниқлик киритиш лозим, деб ўйлайман. Д.М. Угринович, “Магия (афсунгарлик) – гайритабиий алоқага ишониш, гўёки афсунгарлик расм-русум билан табиатнинг у ёки бу воқеалари ва ҳодисалари орасидаги мавжуд боғлиқлик, деб ёзади (Угринович Д. М., 1983, 10-б.).

Таъкидлаш жоизки, иморатнинг мустаҳкам бўлиши авваламбор табиат ҳодисалари, ҳамда жой ландшафтига боғлиқ бўлган. Хусусан, тоғ ёпбағирларида қурилган иморатларга сел, қор кўчиши, тоғ силжиши, зилзила каби табиат офатларининг таъсири катта бўлган. Бу билан иморат қурилишида, хусусан тоғларда иморатнинг табиат ҳодисаларига бардошли бўлиши учун афсунгарлик расм-русумлари бажарилган, демоқчи эмасмиз. Лйтиш жоизки, табиат инжиқликлари хонадонни доимо хавотирга солиб турган. Шунинг учун иморат қурилишида кўпроқ хавф-хатардан холи жой танлашга, табиат инжиқликларига бардошли пойдевор яратишга, конструктив қисмларнинг мустаҳкам бўлишига катта эътибор қаратилган. Улар иморатнинг бардошли бўлиши фикрида бўлишган. Бу орзу-ҳаваслар жисм, тасвир, томонларнинг рамзий ифодалари орқали ҳам белгиланган. Жумладан, пойдеворнинг бўшроқ қисмларида девор мағзига золдир жойлаштирилган. Иморат томонлари қуришга оид рамзий ифодалар, афсонавий қарашларга амал қилишга ҳаракат қилишган. Шунинг ҳам айтиш жоизки, иморат қурилиши бошланишида қўй сўйиб, қўни-қўшпилар, ҳашарчиларни меҳмон қилиш кўпроқ Аллоҳ йўлига аталган. Албатта, таомдан сўнг иморатнинг мустаҳкам, бахт келтирувчи уй бўлишини Аллоҳдан сўрашган. Шунингдек, ушбу маросим пегизиди ҳашарчилар, қўни-қўшпилар, усталарни меҳмон қилиш, иморат эгасининг уларга писбатаи миннатдорчилик изҳор этиш хоҳиши бўлган. Хуллас, иморат қисмларининг турли тушунчалар билан боғлиқлиги тан олиниб, уларга аталган қоидалар, маросим, расм-русумларнинг бажарилишига қатъий риоя қилинган.

Иморат қурилиши тугатилгандан сўнг унинг бадий безагини яратиш жараёнида жонли персонажларнинг, геометрик ва ўсимликсимон нақшларнинг рамзий ифодалари ҳам унутилмаган.

Таъкидлаш жоизки, одат ва қоидаларнинг айримлари мағзида очиқдан очиқ ёки яширилган ҳолда келган экологик муҳитни яхшилаш, табиат унсурлари инъомидан тўлиқ фойдаланиш, қўшчилик этикаси, маданияти, тежамкорлик, муҳафизислик ғоялари акс этган бўлса, безакларга тегишли рамзий ифодаларда бахтли ҳаёт, фаровонлик, мўл-

қўлчилик, бойлик ва соғлом ҳаёт тарзи кечириш ҳақидаги истаклар ётади.

Олимлар санъатда қўлланиладиган рамзларни икки, яъни, эзотерик-махфий ва экзотерик-ҳамма учун аён турларга ажратади (Сурина М.О., 2006, 5- б.). А.Ф.Лосев экзотерик рамзларнинг фалсафий ифодаларини саккиз турга ажратади.

1.Илмий рамзлар 2. Фалсафий рамзлар 3. Бадний рамзлар 4. Мифологик рамзлар 5. Диний рамзлар 6. Исон фазилатларини акс эттирадиган рамзий ифодалар 7. Ғоявий ва чорловчи рамзлар 8. Ташқи-техник рамзлар (Лосев А.Ф. 1993). Рамзнинг келиб чиқиш ва унинг асосий вазифаси А.Ф. Лосевнинг фикрича, фақат ҳолислик бўлиб, унинг бир ёқлама акси эса, борлиқнинг ҳолисона тараққиётида чексиз ривожланишининг хизматидаги кўринишидир (Лосев А.Ф. 1993).

Рамзий ифода поэзияда ҳам кенг қўлланилган. Рамзий ифода сеҳрининг катта-катта ишларга қодирлигини қуйидаги ривоятда кўриш мумкин. Нақл қилишларича, Рўдакийнинг Бухородаги Мўлиён ариғига бағишланган ғазалида Шоҳ – ойга, Бухоро – осмонга шунингдек, Шоҳ – теракка, Бухоро – бўстонга ўхшатилади:

*... Эй Бухоро, шод, бўл ҳам шод қул
Сен тараф шоҳ шоду хандон келаду.
Шоҳ тўлин ойдир, Бухоро осмон,
Осмонга ой нурафшон келаду.
Шоҳ сарвиноз, Бухоро бўстон,
Бўстонга сарв хиромон келаду.*

(Рўдакий, 1994,36-б.)

Урушдан зериккан саркардалар илтимосига биноан Рўдакий эрта тошга қўлига соз олиб «Мўлиён ариғи ҳиди» номли ғазалини куйга солиб айтади. Ғазални эшитган шоҳ шу заҳотиёқ юришни тўхтатиб, Бухорога қайтишга фармон беради.

Мазкур ривоятдан шеърятдаги рамзий ўхшашмаларнинг нақадар жозибали, мафтункор, сеҳрли бўлиши мумкинлигини билиб оламиз. Рамзий ифоданинг сеҳрли кучи шоҳ юрагига гул-гула солади, унда меҳр-шафқат, соғинч ҳиссини уйғотади. Шунинг учун Н.Б.Копдырева мазкур ғазал таҳлилига бағишланган мақоласини (Дозволенная магия) таҳсинга лойиқ сеҳргарлик, деб номлайди (Копдырева Н.Б., 1971, 54-64-б.).

Давр ўтиши билан тушунчалар, рамзий ифодаларнинг айримлари қурилишга оид урф-одат, расм-русумларга айланиб, ўз асл моҳиятини йўқотиб, турли диний тушунчалар билан боғланиб кетган. Ҳозирги кунда уларнинг аксарияти, ҳашардан ташқари, ўз моҳиятини йўқотиш даражасига етган.

Иморат қурилиши билан боғлиқ урф-одатлар кўпчилик олимларнинг тадқиқотларидан ўрин олган. Жумладан, А.К.Писарчик тадқиқотларида қурилиш билан боғлиқ узлукли маълумотлар бор (Андреев М.С. 1958, 432, 433, 443-б.). Иморат қурилиши жараёни бош устунга нисбатан ҳурмат, уйни ёвуз кучлардан асраш каби маросимлар «Таджики Қаратегина и Дарваза» номли китобда кичик боб сифатида берилган (ТКД, 1970, 47, 49-б.). А.С. Давыдов Юқори Зарафшонда иморат қурилишини ташкил қилишга, янги қуриб битказилган уйга кўчиб ўтишга оид ҳамда устун ва учоқларнинг моҳияти ҳақида фикр юритади (А.С. Давыдов, 1973, 121, 129-б.) М.А. Ҳамиджапованинг Юқори Зарафшоннинг Масчоҳ ҳудудининг халқлари моддий маданиятига бағишланган китобида иморат қурилиши жараёнида, уй эгаси билан иморат қурган усталар орасидаги олди-берди, хопанинг айрим қисмлари ва учоқларига бағишланган маросимларга тўхталиб ўтади (М.А. Ҳамиджапова, 1974, 49-50-б.). Тоғли Бадахшон халқларида иморат пойдевориини бошлашда, томни ёпишда бахт келтирувчи кунни таплаш, устун билан боғлиқ одатлар И.М. Муҳиддиновнинг мақоласидан ўрин олган (И.М.Муҳиддинов, 1985, 24,29-б.). Ўзбекларда уй қуриш ва унга кўчиб ўтиш, иморатни ёмон кўзлардан, ёвуз кучлардан (руҳлардан) сақлашга оид маросимларни К.Ш. Шаниязов, Х.И. Исмоиловлар кузатишган. (К.Ш. Шаниязов, Х.И. Исмоилов, 1981, 41,42-б.) Эслатиб ўтилган мақолалар қимматли маълумотлар ва қизиқарли маросимлар тизимиини ўз ичига олади.

Муаллифлар томонидан бу ҳудудларда яқин йилларгача сақланиб қолган урф-одат ва қоидалар келтирилган бўлишига қарамай, мазкур одат ва қоидаларнинг иморат қуришдаги хом-ашё тежамкорлиги, конструкцияси, функцияси ва композицияси билан боғлиқ жиҳатлари таҳлил этилмайди.

Мазкур тадқиқот муаллифининг ҳам иморат қурилиши билан боғлиқ урф-одатларга бағишланган мақолалари чоп этилган. Жумладан, муаллифнинг 1982 йилда чоп этилган мақоласи айрим одатларнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этишга қаратилган (Назилов Д.А., 1982, 15-21-б.). Иморат қурилишига оид айрим одатлар, қоидалар муаллифнинг «Уста усталар ҳақида дилкаш қиссалар» номли китобидан ҳам ўрин

олган. Китобда одатлар мавзусига қараб алоҳида сарлавҳа остига олинган ҳолда берилган. Китобнинг охирида одатларнинг қисқагина таҳлили берилган (Нозилов Д. 1996, 2008) Шушнгдек, хоҲа ички қисми, беаги билан боғлиқ турли урф-одатлар, рамзий ифодалар, қоидалар таҳлили муаллифнинг «Марказий Осиё меъморчилигида хоҲа билан боғлиқ рамзий одатлар» мақоласидан ўрин олган (Нозилов Д. 2002). Нақшларнинг рамзий ифодаси муаллифнинг «Нақшларда битилган орзу ва ҳавас» номли мақоласида қисман ёритилган (Нозилов Д., 2005, 139-151-б.). Ўтмишда иморат қурилиши жараёнида эътиборга олинган қоида ва расм-русумларнинг таҳлили унинг «Обычаи, связанные с постройкой дома в Средней Азии» номли мақоласида ўрин олган (Назиеов Д., 2005, 17-26-б.).

Умуман, мазкур мавзуга оид материаллар адабиётларда тарқоқ ҳолда берилган. Шунинг учун меъморчилик ва унинг безакларига оид қоида ва рамзий ифодаларнинг таҳлилини алоҳида китобча сифатида бериш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Чунки бу мавзу ҳамма учун қизиқарли ва фойдалидир.

Мазкур тадқиқотда муаллиф томонидан кўп йиллардан буён тоғли ўлкаларда олиб борилган изланишлар натижасида кузатилаган иморат билан боғлиқ расм-русумлар, одат ва қоидалар адабиётларда эслаб ўтилган маълумотлар билан бойитилган. Бунда иморатнинг нафақат қурилиши ва унинг ички қисмига оид маълумотлар ўз ифодасини топаган, балки, иморат билан боғлиқ урф-одат ва қоидаларнинг келиб чиқиши, анъана тусини олиши ҳамда уларнинг конструктив асоси, маҳаллий иқлим шароити ва ландшафтининг таъсири остида қай тарзда юзага келиши қисқагина таҳлил этилади.

Мазкур монография юзасидан ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан ўртоқлашган доцент Бозорбой Ғойибов, сапъатшунослик фаплари номзоди Абдужаббор Назиеовга ҳамда қўлёзманнинг бадий таҳрири ишларида беғараз ёрдамини аямаган фалсафа фаплар номзоди Жаъфар Муҳаммад ва архитектура фаплари доктори, профессор Шукур Аскар-ровга шунингдек, қўлёзман нашрга тайёрлаида иштирок этган Абду-ризо Назиеов, Сурайё Раҳмонова, Ойбек Ҳакимов, Темур Файзуллаев, Фирдавс Дўстматовларга ўзимизнинг самимий миннатдорчилигимизни билдираимиз.

I. ҚУРИЛИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ОДАТЛАР

*Энг яхши қоидалар урф-
одатлардан тугилади.
Жубер. Француз ёзувчиси*

I.1. ЖОЙ ТАНЛАШ

Иморат қуриш учун майдон танлаш доимо катта аҳамиятга эга бўлган. Турар жой иморати учун майдон сувга яқин, баҳаво, хавф солиб турадиган қоялардан узоқ бўлишига эътибор берилган. Масжидларни қуришда маҳалла, қишлоқнинг марказий қисмидан баландроқ майдон танланган. Қадимий шаҳарларда масжидларнинг маҳалла марказида, кўзга кўринадиган жойда қурилганлиги гувоҳи бўламиз. Хусусан, тоғ қишлоқларида бу тadbирга алоҳида эътибор берилганлигини кузатиш мумкин. Масжид қурилиши учун мўлжалланган майдоннинг вишоб томониغا суғий суша қурилиб, унинг юқори қисми сатҳи билан тенглаштирилган. Сўнг шу майдонда масжид иморати қурилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, баланд майдонлар, теналиклар қадим замондан Шарқ ва Ғарб халқлари томонидан эъзозланган. Ибн ал-Факиҳнинг таъкидлашича, Қуддусда Нуҳ тўғонидан сўнг сувнинг пайсaiи бириччи бўлиб Қуббат ас-Саҳара (аш-Шариф ҳарами)да кузатилган экан (Қарағ: Медников Н.А., 1897, 735-б.). Мисрда юз берган тошқин Нил дарёсининг икки қирғоғидаги қуриб қолган қумлоқ ерларни босиб гил билан қоплатган. Қирғоқларни босган Нил суви пасая бошлаганда қирғоқда кичкина-кичкина теналиклар кўрина бошлаган.

Мисрликлар бириччи сувдан холи бўлган теналикларни янги деҳқончилик йилида янги ҳаётга умид, деб билишган. Ана шу теналиклар шу даражада ардоқланганки, ҳатто уларни ҳаёт ибтидоси деб тушунишган. Эҳромларнинг ҳам баланд қисми худога бағишланган. Ундаги шу баланд жой «худонинг яратган жойи», деб тушунилган (Франкфорт Г. ва б., 1984, 50, 62-б.). Шумерликларнинг хом гиштдан қурган ибодатхоналари ҳам шаҳар марказидаги баланд майдонда қурилган. Шумерда милoddан аввалги 2112-2015 йилларда қурилган 3 та бир-биридан юқори томонга кичрайиб борган ҳажмлардан ташкил топган пирамидасимон

ишшоот – зиккурат қурилган. Зиккурат ҳажмларидаш пастдагиси – қора, ўртадагиси – қизил ва учинчиси – оқ рапгларга бўялган. Энг юқоридаги ҳажм (майдонида) устида Ой худоси Наппага бағишланган меҳробли ибодатхона қурилган. Шумерликликлар оқшомлари Ой худосининг шу ибодатхонага тушишига ва шаҳарни турли бало-қазолардан асрашига ишонишган. Умуман, диний иморатлар, жумладан, масжидлар ҳам худо уйи ҳисобланган.

Марказий Осиёда сув тошқини кузатилмаган, лекин ибодатхона-масжидни балаandroқ, кўзга ташлападиган майдонда қуриш анъаналарига амал қилинганлигига гувоҳ бўламиз. Яъни, Марказий Осиёда ҳам масжид –худо уйи деган тушунчанинг аҳамияти катта бўлган, албатта. Бундай муқаддас обиданинг оддий иморатлардан салобатли, ҳамма учун бир хил азиз эканлигини ҳамда унинг маҳалланинг, қишлоқнинг барча жойидан яққол кўзга таппаиб туришига, масжид балаpd майдон ёки супа устига қурилиши билан эришилган.

1.2. ИШ БОШИ

*Сен олдиндан ўз режаларингни тузсанг
ўз худойинг ўзинг билан бўлади.
Бордию сен ўз режаларингни олдиндан
тузмасанг, ўз худойинг сендан узоқлашади.
Қадимий Миср қўлёмаларидан*

Марказий Осиёнинг деярли барча жойида иморат қурилиши унинг туридан қатъий назар фотиҳа олиш, яъни, «фотиҳагирон» билан бошланади. Иморат қуришни бошлаётган хонадон қўни-қўшни, қариндош-уруғларини чақириб дастурхон ёзган ва иморат қуриш учун кекса отахонларнинг розилигини олган. Шу куни иморат қуриладиган жойнинг ҳажми ва тузилиши муҳокама қилинган. Муҳокамада тажрибали кексалар томонидан фойдали фикр ва маслаҳатлар берилган. Шу куни қон чиқарилган, яъни, қўй ёки эчки сўйилиб, таом пиширилган. Зиёфат берилганидан сўнг иморатни бошлашга фотиҳа берилган.

Мазкур тадбир нафақат Ўрта Осиёда, балки бутун Шарқ халқларида қадимдан урф бўлганлигига Олд Осиё тасвирий санъати саҳналаридаги персopaжлар ҳам гувоҳлик беради. Жумладан, икки дарё оралигида (Двуречье) икки қаватли композициянинг юқори қаватида иморат тарҳининг икки ёнида одамларнинг ёки илоҳларнинг ўтиргани

пастки қаватда қурбонлик супасида сўйиш учун мол, аниқроғи, эчки ётқизилгани ифодаланган. (Amiet, 1961,110, 1465-1466) Мазкур расмда иморатнинг икки ёнидагиларнинг бир қўли юқорига кўтарилган, гўёки улар иморат тарҳини муҳокама қилишаётгандек. Муҳокама тугатилгандан сўнг қурбонлик таоми тортилиши ва маросимнинг охирида иморат қурилишини бошлаш учун фотиҳа берилиши тасвирда ўз ифодасини тошган.

Мазкур тасвир ҳам қадим замонларда Шарқ халқларида, иморат бошлашдан олдин ва иморат битганидан сўнг янги уйга кўчиб ўтишга бағишланган тантанали маросимлар ўтказилганидан далолат беради.

Айрим халқларда балогат ёшига етган йигит ёки ёш оила ўз оиласи, яъни, хотини ва бошқа оила аъзолари билан мустақил равишда турар жой қурса, у ҳолда қурбонлик учун қон чиқариш, турар жойни тантана билан кўздан кечириш, турар жойнинг турли қисмларини нишонлаш, ичимлик ёки туз тотиб кўриш, пон сипдирмоқ, биргаликда овқатланиш (Францияда-ўчоқ занжирини осиб) каби сакрал маросимларни бажариш қурилиш бошланишининг биричи куниданоқ нишонланган (Геннеп А., 2002, 27-б.). Мазкур сакрал маросимларнинг бажарилиши иморатнинг мустаҳкам бўлишига, унинг қуламаслигини таъминлашга қаратилган. Шунингдек, бизнингча, юқоридаги маросим пегизида турар жой иморатини қураётган ёш, тажрибаси кам оилани эҳтиёткорликка чақириш пияти ҳам ётади. Чунки иморат қурилиши бошланишининг биринчи куниданоқ юқорида айтиб ўтилган маросимларни бажариш учун таклиф этилган қўпи-қўшпи, қавму қариндошлар билан биргаликда қурилаётган иморатнинг ҳар бир қисмини текшириб кўриш, унинг камчилигини аниқлаш, тўғрилаб қўйиш ва кейинги қилинадиган ишлар тартибини белгилаб олиш учун маслаҳатлар олиш имконини берган.

I.3. БИРИНЧИ ҒИШТ

Бобилда ибодатхона марказида худо ҳайкали ўрнатиладиган хона пойдевори ғишдан терилган ва унинг биринчи ғишти «тақдир ғишти» - деб тушунилган.

Иморат қуриш орзуси кишига келажакка, ҳаётга ишонч бағишлаган. Ҳар бир оила балогатга етган фарзанди учун турар жой қуриш тараддудида бўлган. Орзу-ҳаваснинг ибтидоси иморат билан боғлиқ бўлган.

Чунки иморат қурилиши ҳар бир оиланинг мақсадга эришишига йўл очиб берган. Янги оила қуриш учун шароит яратилган.

Шунинг учун иморат қурилиши таптанавий тарзда бошланган. Иморат пойдеворининг бирипчи гиштиги пуроний, пок, шариятнинг барча фарзларини бажариб келган, серфарзанд, обрў-эътиборли одам қўйишига мойиллик билдирилган. Бу одатнинг келиб чиқиши жуда узоқ даврларга бориб тақалади. Яъни, Шоҳ Довуд – пайғамбар бўлишига қарамасдан, гуноҳлари учун қилган тавбаларини Аллоҳ қабул қилади, лекин унга Худо уйини қуришга ижозат бермайди Аксинча, унинг ўғли Сулаймонга бирипчи ибодатхонани қуришга ижозат беради.

Аллоҳ Довудга айтади: “Сенинг юрагингда Менинг помимга ибодатхона қуриш нияти бор, сенинг юрагингда бундай ниятнинг бўлиши яхши; лекин ибодатхонани сен қурмайсан, сенинг белингдан бўлган ўғлинг Менинг помимга ибодатхона қуради.” (Библия, 281-б.).

Ўрта Осиёда кўпгина обидалар қурилиши билан боғлиқ ривоятлар мавжуд. Жумладан, айтишларича, Марғилонда ҳаммом қурилиши учун усталар бошқа шаҳардан таклиф қилинган бўлиб, уларнинг сардори, бош уста маҳаллий аҳолига: «Иморат пойдевори бирипчи гиштиги ўрнатиш учун гуноҳ қилмаган одам майдонга чиқсин», - деб мурожаат қилади. Майдонга ҳеч ким чиқмайди. Шунда бош уста: «Ичларингда яна ўзим покроқ эканман-да», - деб гишт ўрнатмоқчи бўлганида майдонга уйланмаган марғилонлик йигит Олмат ҳожи отилиб чиққан экан.

Шунга ўхшаш ривоят Ўратепалаги Кўк гумбаз масжидига ҳам тегишли. Нақл қилишларича, Кўк гумбаз масжиди қурилишини бошлашдан олдин Самарқанд ҳокими Абдуллатиф мўйсафидларни йиғиб: «Ораларингда 12 ёшдан буёғига гуноҳ қилмаган одам бўлса, чиқиб бирипчи гиштни қўйсин», - дейди. Ҳеч ким майдонга чиқишга журъат этолмайди. Шунда Абдуллатиф: «Бирипчи гиштни фақат ўзим ўрнатишим мумкин, чунки мен ҳамма вақт шарият қоидаларига тўлиқ амал қилиб келганман», - дейди.

Иморат қурилишига таклиф қилинган усталарнинг маҳаллий аҳолига мурожаат қилишига сабаб ҳар бир шаҳар ва қишлоқда иморат тарҳи ва қурилишидан хабардор, обрў-эътиборли одамларга ўз эҳтиромларини билдириш бўлган. Қурилажак иморатнинг бирипчи гиштиги ўрнига қўйиш уларга топширилган. XVI-аср тарихнависи Ҳасанхожа Нисорий асарида янги иморатнинг бирипчи гишти Мирак Саид Гиёсининг хабарисиз ўрнига қўйилмаганлиги таъкидланади (Нисорий, 1993, 152-б.).

Мазкур далилларда халқ обрўли, софдил, пок кекса отахонлар таж-

рибасига суянганлиги гувоҳи бўламиз. Улар замирида янги иморатда ҳамма вақт бахт, фаровон ҳаёт кўриш орзусидан ташқари, қурилажак иморатнинг мустаҳкам, конструктив қисмларининг пухта, турли табиий офатларга чидамли бўлишига ишонч ётади.

1.4. ИМОРАТ ҚУРИЛИШИДА ТОМОНЛАР АҲАМИЯТИ

*Сенгадир олти тарафдин кўзга нур,
Ўйлагил, ул қайси йўллардин келур?
Жалолиддин Румий*

Қадимда қурилажак иморат майдонини белгилашда турли усуллардан фойдаланилган. Иморат чегараси асосан арқон билан белгиланган. Бу усул қулай ҳисобланган ва қурилажак иморатнинг ўрнини тўғри белгилаш имконини берган. Шунинг учун мазкур қадимий услуб ҳанузгача халқ меъморчилигида сақланиб қолган. Қадимги Мисрда ибодатхона ўрнини белгилаш ва уни жойлаштириш («арқон чўзиш», «ўралган майдоннинг тўрт томонини белгилаш») одати ҳақидаги биринчи маълумот Қадимги подшолик давридаги қуёш ибодатхоналари билан боғлиқ бўлган. «Арқон тортиш» ва иморат тўрт томонини белгилаш одатлари махсус маросимлар орқали бажарилган. Бу маросимлар подшолик династиялари пайдо бўлгунга қадар юзага келган, деб тахмин қилинади (Розали Дэвид, 2008, 264-б.).

Иморат қурилишида томонларнинг эътиборга олиниши оламнинг пайдо бўлиши ва томонлар рамзий ифодаси билан боғлиқ ҳолда шаклланиб келган.

Қадим замонларда Шарқ халқлари тафаккурида олам тўрт томонга эга деган тушунчалар бўлган. Шунингдек, оламнинг ҳар бир бўлаги, жисми ўз худосига эга бўлганлигига ишонишган. Уларнинг ҳар бирига яъни, қуёш, ой, шамол, сув, тоғ, ўрмон ва бошқаларга атаб махсус маросимлар ўтказилган. Жумладан, ҳозирги Кичик Осиё ҳудудида яшаган қадимий хеттликларда Қуёш худосига бағишланган маросимда бажариладиган одатлар милодгача II минг йилликда ёзилган миххатда ўз ифодасини топган. Унда айтилади: «Эй Қуёш худоси! Эй қудратли моҳ! Сен доимо оламнинг тўрт бурчагини айланиб чиқасан. Ўнгда сендан қўрқувлар қочишади, чапда бўлса сендан даҳшатлар қочишади». «Қуёш худосининг олам тўрт бурчагини – томонини айланиб чиқиши подшоҳнинг асосий шаҳарга бориб келиши билан қийёсланади. Шунда

Хетт подшоҳлиги давлати ҳудудини айлапиб чиқиши билан баравар бўлади. Қуёш худосининг тўрт отли аравада айлапиб чиқиши ҳам оламнинг тўрт томони белгисини билдиради» (Ардзинба В.Г., 1982, 24-б.).

Табиат инсон назарида илоҳий кучга эга бўлган. Илоҳий кучга эга бўлган табиатнинг бир бўлагини ажратиб олиш инсоннинг шу жойга бўлган эътиқодини янада кучайтирган. У табиатнинг шу бўлагини ўз паноҳкорининг борлиғи, деб билган. Ташиқи томондан келган кўзга кўринарли ва кўринмас ёвуз кучлардан ўзини ҳимоя этиш чораларини излаган. Бунинг учун бириччи навбатда ажратиб олинган табиат бўлагининг томонларини белгилаши ва ўша томонларини девор билан ўраб олиши лозим бўлган.

Шарқ халқларида томонлар тушунчаси катта аҳамиятга эга бўлган. Геродот Вавилон шаҳри ҳақида ёзаётиб, Шумер ва Аккад қўлёзмаларида ер олам томонларини ифодаловчи тўрт белгига эга текислик бўлиб, унинг марказида давлат ва шаҳар жойлашган, дейди. (Геродот, 1988, 178- б.) Авестода, Аҳура Мазда бунёд этган тўрт гўшали гўзал юрт –Варина тилга олинган (Авесто, 2001, 108-б.). Авестонинг таржимони Асқар Маҳкам қадимги ривоятларга кўра осмоннинг тўрт дарвозаси бўлган, “Тўрт гўшали Варина” ибораси ҳам шунга ишора бўлиши эҳтимолдан холи эмас, деб тахмин қилади (Авесто, 2001, 336-б.). Шу ўринда аҳамиятга молик бир далилни келтирамиз: Атлаптика қирғоқларида яшаган халқлар ҳар йили сентябрь ойида ўрмон ичидаги ялангликда тўрт томонида эшик ўрнатилган, ўртасида устун жойлаштирилган, тўғри тўртбурчак тарҳдаги ҳужра қуришган. Мазкур ҳужра «Катта Уй», деб аталган ва олам тимсоли сифатида гавдаланган. Унда ўтказиладиган маросим тимсолий равишда оламнинг янгилапишига бағишланган (Мирча Эниадзе, 1987, 218-219-б.).

Шумер афсоналари қаҳрамонларидан бири Шукклитуда илоҳларнинг розилигини олиш учун навбат билан тўрт томонга сажда қилади (Крамер, 1965, 88-б.). Икки дарё оралиғида (Двуречье) дупё тўрт йўналишга эга, одам унинг марказида туради, у ўзини тўрт томондан ҳимоя қилиб шахсий хафсизлигини таъминлайди, деб тушунилган (Тураев 1935, т.1, 121-б.). Тураевнинг мазкур фикри томонларни ўз илоҳлари билан қўриқлашга қаратилган. Шу билан бирга меъморчилик нуқтаи назаридан олиб қараганда, қурилишга мўлжалланган майдон табиатнинг бир бўлағи, хонадон учун ҳовли – маскан бўлиб қолади. Уни девор билан ўрашнинг ўзиёқ табиатнинг шу бўлағи хонадонга макон бўлганлигидан далолат беради.

Бапшарти шундай экан, макон ичида бунёд этилган архитектура мажмуасининг асосий иморатлари ҳам оламнинг пайдо бўлиши, томошларнинг рамзий ифодаси каби тушунчаларига бўйсунган ҳолда яратилиши лозим бўлган. Бундай тушунчага биричи навбатда диний иморатлар қурилишида алоҳида эътибор берилган. Е.Е. Кузьмина фикрича, мураккаб тарҳли ибодатхона (комплекс) мажмуаси, уни яратувчиларнинг оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тушунчаларини ёритади. Бу диний тушунча архитектурада илк бор қўлланилган намуналаридан биридир. Тарҳда доира тузилишидаги хона ёки гумбаз ибодатхонада кинот қуббаси рамзини англатса, оламнинг тўрт тарафи эса томонларга мувофиқ ҳолда жойлаштирилган тўғри тўртбурчак иморатга мос келади (Кузьмина Е.Е. 1977, 36-б.).

Е.Е. Кузьминанинг фикрини Шимолий Тагискенда очилган меъморий мажмуа ҳам тасдиқлайди. Шимолий Тагискенда тарҳда бир печа қават девор билан ўралган сўнгги бронза даврига оид мақбаралар мажмуаси очилган (Итипа И.А., Яблонский Л.Т., 2001.). Қаватлар деворлари қуйидаги тарҳларда қайтарилади: 1) Квадрат ташқи девор ичида айлана девор, унинг ичида яна квадрат ёки тўғри тўртбурчак тарҳдаги девор; 2) квадрат тузилишидаги ташқи девор ичида иккита айлана девор; 3) Квадрат тузилишидаги ташқи девор ичида яна битта квадрат ва битта айлана девор; 4) Айлана тузилишидаги ташқи деворли иморат ичида яна битта айлана ёки квадрат тузилишдаги девор мавжуд. Квадрат тарҳдаги мақбараларининг тўрт девори табиат томонларига (шимо-жануб, шарқ-ғарб) аниқ қаратилган. К.Т. Ибрасеванинг ёзишича, квадрат ва айлана тарҳдаги иморат ер ва осмон образи билан муносабатдош бўлган, уларнинг бурчаклари оламнинг тўрт томони ифодалаган (Ибрасев К.Т., 1994).

Буддавийлик динига оид ибодатхоналар таркибига стуна – юқори қисми гумбаз шаклидаги минорасимон қурилма кирган. Унинг анъанавий рамзи қуйдагича изоҳланади, яъни, минорасимон қурилманинг ўзи дунё яратилиши тартибини ифодаласа, унинг қолган қисмлари эса буддавийлик таълимотининг турли тушунчалари билан изоҳланади (Мкртычев Т.К., 2002, 75-б.).

Ҳиндистонда қурилган биричи минорасимон қурилмалар асоси тарҳда айлана тузилишида бўлган. У тўрт томондан девор билан ўралган. Тўртгала деворнинг марказий ўқлари тўғрисида дарвоза ўрнатилган (Izven J., 1977. 1979). Тахминан 1-асрларнинг охирида Ҳиндистоннинг шимолий-шарқ қисмида асоси квадрат суна шаклидаги қурилма жорий қилинади. (Мкртычев Т.К., 2002, 76-б.). Стуна асосининг квадрат

тузилишидаги супа шаклида қурила бошланиши турлича изоҳланади. Жумладан, Д.Маршал Юнон анъаналарининг таъсири (Marshall J., 1951, 266-б.), Х.Франц “Оташпарастлар ибодатхонаси” билан боғлиқ бўлган параллеллик таъсири (Franz H.G., 1980, 40-б.), С.Каваяма асоси квадрат тузилишдаги ступанинг меъморий кўринишига Август давридаги Рим мақбаралари прототип бўлган, деб таъкидлайди. (Kuvayma S., 87-б.).

Т.К. Мкртычев Бақтрияда квадрат супа асосида қурилган ступаларнинг юзага келишини икки тенденцияга ажратади:

Биринчи-аввал қурилган минорасимон қурилмани қайтадан қуришда улар янги ступа маъзида қолиб кетган.

Иккинчи-янги қурилган минорасимон қурилмалар бошидапоқ квадрат ступаларга ажратилган (Мкртычев Т.К., 2002, 76-б.).

Юқорида келтирилган далиллар минорасимон қурилманинг шаклланиш жараёнини ифодалайди. Илк минорасимон қурилмаларда табиатнинг томонлари тўрт томонда дарвоза ўрнатилган девор билан ифодаланган бўлса, кейинчалик ступанинг ўзини тўрт томонга эга супа устида ўрнатила бошланиши ҳам томонларга бўлган эътиқоднинг таъсири натижасида юзага келган, деб ўйлаймиз.

Ҳиндистонда қадим замонларда ибодатхоналарда томонларга қаратиб илоҳий ҳайкаллارни ўрнатишда вақт жиҳатида кетма-кетлик қондаларига ҳам эътибор берилган. Яъни, биринчи навбатда ибодатхона қайси худога бағишланган бўлса, ўша худо сиймоси ибодат қилиш хонасининг марказида ўрнатилган. Сўнг унинг тўрт томонларида аниқ географик йўналишга қаратиб қолган худолар ҳайкали, маросимнинг охирида тўрт томон оралиғидаги масофа ўлчанган ва тенг узоқликда илоҳий сиймолар жойлаштирилган (Лидова Н. Р., 1992, 110-б.).

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам томонлар аҳамиятига алоҳида эътибор берилган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида томонлари тенг тўртбурчак тавсифини учратамиз. Масалан, Гаугдидж қалъаси ҳақида у шундай ёзади:

*Ҳар томони бирдек уч фарсанг,
Ўралган девори кўн баланд ҳарсанг.*

Яна:

*Форсий ўлчов билан ўлчасанг агар,
Ўттиз кара ўттиз эню бўй келар*

(Фирдавсий, 1975, 663-664-б.).

Олимлар, томонлари тенг тўртбурчак (квадрат) оламнинг олов, сув, ер ва ҳаво каби тўрт асосий унсури рамзини ифодалаган, патижада мукаммал, бардошли тузилишга эришган оламнинг асосий чегарасини яхлит ҳолатга келтирган, деб тушунилган, деб таъкидлашади. (Мифы народов мира, 1980, 630-б.)

Дарҳақиқат, Ганглиж қалъаси жойлашган жой табиатиининг дилкушо бўлганлигини, унда юқорида уқтирилган табиат унсурларининг барчаси мавжудлигини инобатга олиб, Фирдавсий қалъа ва унинг ҳудудини томонлари тенг тўртбурчак сифатида таърифлаган бўлса ажаб эмас. Бунга унинг қуйидаги мисралари гувоҳлик беради:

На иссиқ, на совуқ, доим мўътадил

Барча орому шод, лаззатда кўнгул

(Фирдавсий, 1975, 664-б.)

Қурилиш соҳасида обида тури ва унинг марказий композицияга эгаллигини билдиришда тўрт сон иеал категория сифатида форс-тожик тилидаги илмий маббаларда кўп учрайди. Жумладан, чорустун, чорхона, чор гумбаз, чорбоғ, чортоқ, чорсу, чорминор (Мамадпазаров М., 1989, 313-б.). Мазкур атамалардан айримлари (чорсу, чортоқ) обиданинг томонлар билан боғлиқлигини англатади. Қолган атамаларга эга обида қисмларига эътибор берсак, уларнинг ҳам томонлар билан боғлиқлиги паноёи бўлади. Масалан, чорустун юқорида тўрт хари билан бирлаштирилганда, томонлари билан бир хил квадрат юзага келади. Тўртта минора ораларидаги девор тўрт томонга эга обидани ташкил қилади. Шунинг учун, тўрт сонининг меъморий атамаларда қўлланилиши томонлар тушунчасини қамраб олган, деган фикрга келамиз.

Томонларнинг аҳамияти қурилиш бошланишида ҳам ўз аксини топган. Шу ўринда Шаҳрисабзнинг Ғелон тоғ қишлоғида аниқланган бир одатга мурожаат қиламиз (1). Мазкур одат бўйича иморат пойдеворини ишлашда «Сари корхона» – қурилишнинг боши ва «охири корхона» – қурилишнинг охири тушунчаси бўлган. Сари корхона – жанубий-ғарб, охири корхона – шимолӣ-шарқ томонларини англатган. Мазкур қоида-ни бузган устага жарима солинган.

Мазкур одатнинг келиб чиқиши, бизнингча масжид қурилиши билан боғлиқ бўлган. Чунки масжидда меҳроб Маккага, яъни, ғарб томонга қаратилган. Шунинг учун шаҳардап ташқарида қурилган биринчи масжид-намозгоҳ меҳробли ғарбий девор билан чекланган, холос. Мас-

жид қурилишида бириччи павбатда ғарбий девор қурилиши ҳақида талай маълумотлар мавжуд. Жумладан, Б.Д. Кочнев Марв шаҳри байрамона масжидида хайлап тиклаб, бириччи павбатда унинг меҳробли девори қурилган, деган фикрга келган (Б.Д. Кочнев, 1976, 39-б.). В.А. Нильсен Помозгоҳ масжидининг ғарбий девори мавқеи унинг таптана-вор безаклари ва меҳробли билан белгиланган, деб ёзади (В.А.Нильсен, 1950, 71-81-б.). Мазкур далиллар ҳам бириччи павбатда масжид томон-ларида ва меҳробининг мавқеини, ўрнини белгилашга қаратилганли-гида далолат беради. Шунинг учун масжид қурилишига ажратилган майдонда бириччи павбатда меҳроб ўрни белгилангандан сўнг шу томон пойдеворининг бириччи павбатда қаланини табиий, албатта. Бу масаланинг зарурлиги даражасини билиш учун И. Муҳиддинов келтир-ган бир далилга мурожаат қиламиз. Унинг ёзишича, иморат пойдевори египтларини тараётган уста доимо қибла томонга қараб ишлаши керак бўлган. (И. Муҳиддинов, 1985, 26-б.). Мазкур далил ҳам фелонлик уста Чоршапба келтирган одат тизимининг бир бўлаги бўла олади. Бу ерда уста ўзининг қибла томонга қараб ишлаши билан Маккага бўлган ҳурматини намойиш этган. Шу ўринда меҳроб мавқеи устадан имо-рат пойдевори битгунга қадар ундай диққат-этиборини ғарб томонга қаратишни талаб қилган, деган хулосага келамиз.

Фикримизни А.К.Писарчик аниқлаган қуйидаги далил ҳам тасдиқ-лайди. Унинг ёзишича, Самарқандда ёзги ҳовли-қўрғонларни қуришда уй деворларини қутб томонларига аниқ қаратилишига алоҳида этибор берилган. Томонларга нисбатан нотўғри жойлаштирилган қўрғон уста шайи учун уят ҳисобланган. Иморат деворларининг қутб томонларига қаратиб тўғри жойлаштирилиши бириччи павбатда намоз ўқиш учун қиблани осон аниқлаш имконини берган (Писарчик А.К., 1974, 113-б.).

Уста Чоршапбанинг фикрига яқин ясаб шуни айтишимиз мумкинки, у таъкидлаган одат масжид қурилишида юзага келган, сўнг турар жой иморатига ҳам таъсир кўрсатган. Қибланинг моҳияти, ҳурмати устадан барча турдаги иморатларда шу тадбирдан фойдаланишга ундаган, деган хулосага олиб келади.

Томонлар масаласига келсак, у нафақат диний, рамзий аҳамият касб этади. Томонларга бўлган этибор ҳовли чегарасини белгилаш, қури-лажак иморат ўрнини аниқ белгилаш, ҳовли ташкил этиш ва унинг барча қисмига қуёш пури тушадиган, шамол эсадиган томонларини ҳисобга олган ҳолда ҳаво алмашилишини таъминлаш каби тадбирлар турар жой ва бошқа турдаги уйларни қуришга ёрдам беради. Шунинг-

дек, шаҳарсозлик қоидаларига амал қилишга, яъни, қўшнилари иморати тушадиган томонларни белгилаш, кўчалар ва кўча бўйлаб қор-ёмғир сувлари оқадиган тармоқлар йўналишини назарда тутишга ҳамда кўча бўйлаб тушадиган иморатларнинг ҳажми, фазовий тузилиши счимиши яхшилашда катта ёрдам беради.

1.5. ИМОРАТ МАЙДОНИНИ ТЕКШИРИШ

*...Ки чун бу уйда қилгунг нақш зебо,
Керак уй тарҳи доғи, бўлса зебо.
Алишер Навоий*

Иморат қурилишида майдон-жой таплаш масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этган. Чунки иморат ўрни тузроғи шўр, ер ости суви яқин, ери зах ёки юмшоқ бўлиши мумкин. Бўлажак иморат ўрнини тўғри таплаш оила аъзоларининг соғлом, хотиржам яшашларига омил бўлади. Қурилишга яроқсиз жойда барпо этилган иморат қисмлари тез орада чўкиши, ер қимирилашига бардошсиз, хоналар сатҳи доимий зах тортадиган ҳолатда бўлиши мумкин. Шунинг учун бўлажак иморат майдонини пухта ўргатишга ҳаракат қилинган.

Бунга Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам амал қилинган. Эрих фон Дзепикснинг таъкидлашича Хитойда «осмон» императорлари (осмон ўғли) давридан бирор бир, ҳатто, оддийгина иморатни ҳам тўғри келган жойда қурмасдан, аксинча, қурилажак иморат учун жой таплашда фен-шуй қонунарига қатъий амал қилинган. Ҳозирги кунда бу тадбир «манзара билан гармоник» боғлиқликда иморат қуриш, деб ном олган. Фен-шуй ер усти ва ости орасидаги боғлиқлик ҳақидаги ҳақиқий фан демакдир. Мазкур фаннинг баёни Ер тубида икки турдаги магнит энергиясининг оқими мавжудлигидан бошланади. Тушунишга осон бўлиши учун уни доимий қўлланиладиган эркак ва аёл бошланиши тушунчаси билан ёки кўпроқ, бизга одатий бўлган ижобий ва салбий бошланиш атамалари билан ифодалаш мумкин. Қадимги хитойликлар бундай оқимлардан бирини «Кўк аждаҳо», бошқасини—«Оқ йўлбарс» рамзи, деб белгилашган. Кўк аждаҳо доимо иморатнинг ўнг томонида, оқ йўлбарс чап томонида жойлашган. Фен-шуй соҳаси мутахассиси ҳар қандай аниқ (копктрет) жойда аждаҳо ва йўлбарснинг жойлашган жойини аниқлашга қодир бўлган, гўёки бу оқимлар энергиянинг моддий ифодасини ташкил этади. Фен-шуй нуқтаи-назаридан ҳар қандай иморат қурилиши учун энг

қулай жой – икки оқимнинг кесишув нуқтаси ҳисобланган (Дэпикен, 2004, 239-246-б.).

Деярли ҳамма ерда биринчи навбатда қурилиш майдонининг тупроғи зичлигини апиқлаш катта аҳамиятга эга бўлган.

Марказий Осиёда тупроқнинг зичлиги қуйидагича текширилган. Қуриладиган иморат майдонининг тўрт бурчагида чуқурча қазишган. Сўнг унинг тупроғини қайтадан чуқурчаларга тўкишган, борди-ю чуқурчалар ўз тупроғидан тўлмай қолса, бундай майдон иморатга полойиқ ҳисобланган.

Шу ўринда Шайх Саъдийнинг қуйидаги байтини келтириш жоиз, деб ўйлаймиз:

*Биное, ки маҳкам набошад асос,
Баландаш макун, в-ар қуни, з-ў ҳарос?*

Таржимаси:

*Қай бино асоси эмасдир маҳкам,
Баланд кўтармагил, бермагил ҳашам.*

Мазкур бино асоси мустаҳкам бўлмаса, иккинчи қаторида баланд кўтармагил, бундай қилган тақдирда ҳам шошилишга не ҳожат дейилмоқда.

Хулоса қилиб, мазкур мисрада пафақат иморат асоси, балки иморат майдони ҳам назарда тутилган, деб ўйлаймиз. Чунки қадим замонларда ҳозиргидек пойдевор учун махсус фундамент қуйиб чиқилмаган. Иморат майдони мустаҳкамланиб, устига қамиш ёки чий ётқизилган, сўнг девор гиштлари териб чиқилган.

Тувроқ хусусиятини текширишга қадим замонларда қадимий Римда ҳам эътибор берилган. Тувроқ зичлигини текширишнинг аҳамиятли ва зарурлигини Витрувий ҳам уқтирган (Витрувий, 1936, 40-44-б.). Бу ҳақда Верилийнинг «Георгики» асарида қуйидаги сатрлар мавжуд:

*Сен уларнинг тафовутин билмоқ эсанг, айтай мен сири,
Тувроқ говак, кучли ёхуд ҳаддан зиёд зичми текширгил.
Дастлаб қудуқ қазгил, сўнгра қайта кўмгил тувроғ билан...*

(Верилий 1979, 95 б) (Асқар Маҳкам таржимаси)

Б.А Литвинский Кейи маълумотларига асосан Ҳиндистонда ҳам Марказий Осиёдагидек тувроқ хусусиятини текшириш одати бўлган.

лигини таъкидлайди. Ҳиндистонда тупроқ шўр бўлмаслигига, унда ўт-ўлан, дарахтлар ўсиши, сув манбаи ҳам бўлиши лозимлигига эътибор қаратишган. Бу ерда тупроқ хусусиятини текшириш учун чуқурча қазилиб, ковлаб олинган тупроқ қайтадан чуқурчага солинганда чуқурча тўлиши керак бўлган. Тупроқ хусусиятини текширишнинг яна бир йўли қазилган чуқурчага кечқурун сув солинган, эрталаб чуқурчада сув турган бўлса, тупроқ аъло ҳисобланган, чуқурча қуриб қолган бўлса бу майдонда иморат қуриш фикридан қайтиш керак, деб тушунилган (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 129-б.). Айнан шунга ўхшаш одат Шарқий славянларда ҳам мавжуд бўлган. Унда ҳам бўлажак иморат бурчакларида кўзаларда сув қўйилган. Кўза оғзи ёпилган. Фол натижаси сувнинг сақланиши даражаси билан белгиланган. Яъни, кўзадаги сув камайганида, иморат майдони яроқсиз деб топилган. (Дыминский, 1864, 7-б.). Украинларда биринчи навбатда иморатнинг илоҳий бурчаги, ўчоқ (печь) ўрнатиладиган бурчаги, ёпиқ бурчаги ва эшик ўрнатиладиган бурчаги аниқланган. Қуёш ботгандан сўнг яширинча иморат бурчакларига бир уюмдан арпа дони сепилган. Фолнинг натижаси илоҳий бурчак билан белгиланган. Яъни, илоҳий бурчакдаги арпа уюми ўрнидан қўзғалган бўлса иморат ўрни яхши, хавф-хатарсиз жой ҳисобланган. (П.И. Народные обычаи, 1888, 38-б.). Олд Осиёдаги Ефрат ва Тигр дарёлари ораллигида династийлик даврида ибодатхона қуриладиган майдон тупроғи қириб олинган ва ўрни соф қум билан тўлдирилган (Frankfort, 1970, 43-44-б.). Ҳиндистонда ибодатхона қуриладиган майдонга буғдой экиб кўрилган, яхши ҳосил олинган тақдирдагина бу жой «яхши ер» экан деб, ибодатхона қуришга лойиқ ҳисобланган (Шептунова И.И., 1991, 250-б.).

Юқорида келтирилган далиллар қадим замонлардан, барча халқларда бўлажак иморат ўрни учун қулай, мустаҳкам, зич таркибга эга тупроққа ва сифатли сувга эга жой танлашга эътибор берилганлигидан далолат беради. Бундай эҳтиёткорлик билан жой танлаш ўз навбатида оиланинг фаровон, хотиржам ва тўқ яшашига омил бўлган.

1.6. ЎЗАРО ЁРДАМ ВА ҲАШАР

Қадимда кўп жойларда иморатнинг айрим қисмлари ҳашар йўли билан қурилган. Улар қаторида қурилиш ашёларини қуриладиган майдонга келтириш (тўсин, болорлар, тош ёки ғишт), уй пойдеворини кўтариш, тўсинларни жойига ўрнатиш, томга тупроқ чиқариб ёйиб, томни сувоқ

қилиш каби ишлар киради. Шунинг учун кўпинча тоғларда иморат қурилишига қўни-қўшнилар, қариндошлар ҳашар йўли билан ёрдам беришдан ташқари бирор бир қурилиш ашёси билан ҳам кўмаклашишган. Жумладан, Юқори Зарафшоннинг Яғноб дараси қишлоқларида иморат қуришни бошлаган онлага қўни-қўшнилар ўз боғидан биттадан дарахт кесиб берган (Ҳамиджанова М.А., 1982, 32-б.).

Ҳашар инсоннинг иморат қуриш каби оғир ва машаққатли меҳнатини енгиллаштиради. Бундан ташқари ўзаро ёрдам хонадонларининг бир-бирига бўлган ҳурмати ва меҳр-оқибатини ҳам намоён қилиш эгган.

Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманининг тоғ қишлоқларида «полвон хоки»-полвон тупроғи деган одат бўлган (2). Бу одат янги иморат томини тупроқ билан ёпишда бажарилган. Бунинг учун тупроққа тўлдириб қўйилган катта жуи қопни хоҳлаган киши дам олмасдан томга кўтариб чиқиб тўкиши керак.

Шундай одат Оҳангарон тоғ қишлоқларида ҳам бўлган (3). Полвон томга чиққан заҳоти уй эгаси ёки уста ёлибга аталган мукофот миқдорини (бир қўй ёки эчки) баланд овозда эълон қилиши лозим. Бордию мукофот қишлоқда одат тусига кириб қолган миқдордан жуда пасайтириб юборилса, айрим полвонлар қопни секин қўйиш ўрнига ташлаб юбориши мумкин бўлган. Натижада қоп шиддат билан тушган жойда тўсди ёки вассалар шикастланиши, ўридан силжиши мумкин. Шунинг учун уй эгаси, унинг қариндош-уруғлари «Полвон хоки» мукофоти миқдорини камайтирмасликка ҳаракат қилишган.

Деярли шундай тадбир Наманган вилояти Хўжамушкент қишлоғида яшовчи ўзбекларда ҳам бўлган ва у «хокандозон» деб аталган. Бу ерда тупроқ тўлдирилган катта қопни (полвон қоп) томга кўтариб чиққан киши мукофотга сазовор бўлган (Аширов А., 2007, 166-б.).

Полвонак қишлоғида Жумабой Ашуров Содик Юлдошев уйи қурилишида томга бир кўтарганда икки қоп тупроқни кўтариб чиққан. Бу ерда шунинг эътиборга олини керакки, аввалги жуи қоплар ҳозирги қопларнинг иккитаси ўрнини босган. Бизнингча, мазкур одат мағзида икки масала ётган. Биринчиси, иморатнинг оғир қисмини бажаришда қишлоқдаги серғайрат ёшларни ҳашарга жалб қилиш бўлса, иккинчисида иморат асосий қисмининг тугатилишини нишонлаш масаласи назарда тутилган. Дарҳақиқат, иморатнинг томи ёпилса унинг асосий қисми битказилган ҳисобланади.

Иморатнинг бу қисмини тугатишга чақирилган ҳашарга кўпчилик келади. Кимдир ҳашарда иштирок этишни ўз бурчи деб ҳисобласа,

кимдир “полвои хоки” да қатнашганларнинг мусобақасини томоша қилишга, яна кимдир мусобақада иштирок этиш мақсадида келган. Бу одат иморатнинг сўнгги оғир босқичини муваффақиятли ўтказиш учун уюштирилган. «Полвои хоки» мусобақаси келганларга байрамона кайфият бағишлаган ва иморат шу қисмининг осон ўтишини таъминлашга омил бўлган.

1.7. ИМОРАТ ҚУРИШДА ҚЎНИ-ҚЎШНИЧИЛИК ЭТИКАСИ

Иморат қурилишида қўни-қўшничилик масаласига катта эътибор берилган. Иложи бориचा қўшни ҳовлисига, иморатига зиён келтирмасликка ҳаракат қилинган. Бу тадбир иморат қурилишини бошлашдан олдин қўни-қўшнилар билан муҳокама қилинган. Иморат қураётган хонадон иморати томондан оқиб тушган қор-ёмғир сувларининг қўшни ҳовлисига тушмаслиги, эсадиган шамол йўлини ва умумий сув ариғи йўлини тўсмаслиги лозим. Шунингдек, хонадон ўчоғи тутушининг қўшни ҳовлисига зиён етмаслигига ҳамда қўни-қўшни орасидаги деворнинг ҳам иккала хонадон учун бирдек бўлиши назарда тутилган. Қўни-қўшнилар орасидаги этик муносабатлар мутафаккирлар томонидан ҳам таъкидланган. Жумладан, Фариддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё» китобида келтирилади: Бир гал Аҳмад Ханбалнинг девори қулади. У шогирдларидан бирининг қўшни деворидан бир оз тупроқ олиб, лой қилганини кўриб қолди. Аҳмад Ханбал уша шогирдига: менга ярамайсан...-деб ҳузуридан ҳайдади. Деворни бошқа лойдан қилди... (Фариддин Аттор, 1997, 55-б.).

Ўрта Осиёда хонадон эркаги ўз уйи томига чиқиншдан олдин қўни-қўшничилик этикаси юзасидан қўшни хонадонни хабардор қилиш керак бўлган. Масалан, Бухорода хонадон эркаги ўз уйи томига чиқаётганда қўшни хонадонга қаратиб «Мардона бошед», деб бир печа марта овоз чиқарган. Бу билан қўни-қўшниларни иш юзасидан ўзининг томга чиқаётганини билдирган, қўшни аёлларни хоналарига кириб туришини сўраган, яъни, огоҳлантирган. Бу одатнинг барча мусулмон ўлкаларида бўлганлигидан Қоҳирадаги мазкур далил ҳам гувоҳлик беради. Қоҳирада масжидларда минорадан азон айтадиган лавозимни иложи борича кўзлари кўр одам бажариш маъқулланган, токи минорадан ҳарамларга ва масжид атрофидаги хонадонларга азончининг кўзи тушмасин (Лейн Э.У., 1982, 97-б.). Халқимизда:

*Меҳмон келар эшикдан,
Ризқи келар тешикдан.*

деган мақол бор. Айтишимиз жоизки ҳар бир инсоннинг ризқи Аллоҳдан келади. Мазкур мақол рамзий ифода албатта, лекин унинг маъзида ҳаётий ҳақиқат бор. Чунки қадим замонлардан буён бирор бир хонадонга меҳмон келса, шу хонадоннинг кам-кўстини сездирмасдан, меҳмонга атаб овқат, нон ёғ, мева чиқаришган. Мазкур одат ҳозирги кунда ҳам узоқ тоғ қишлоқларида сақланиб қолган. Мазкур одатнинг таъсири иморатда ҳам сезилган. Чунки хонадонлар оралиғидаги ён деворида кичкина дарча қолдирилган. Қўшнилари шу дарча орқали мулоқотда бўлишган. Меҳмоннинг «ризқи келар тешикдан» деган иборада қўшнилари орасидаги мазкур дарча-тешик назарда тутилган бўлса ажаб эмас (Нозилов Д., 1982, 44-б.).

Уй жой, боғ сотиб олиш масалалари ҳам халқ орасида катта аҳамиятга эга бўлган. Шу ўринда Нурота туманининг Синтаб тоғ қишлоғида аниқланган икки қаторли шеърға эътиборимизни қаратамиз.

*Хона хару кўй нигар,
Боғ хару эсўй нигар. (4)
Маъноси:
Уй сотиб олсанг, қўшинингга қара,
Боғ сотиб олсанг, ариғига қара.*

Мазкур икки қаторли шеърнинг маъноси жуда чуқур бўлиб, у узоқ ўтмишга бориб қадалади. Жумладан, ҳовли сотиб олиш ва сотиш масаласи бўйича тортишув қадимий Суғд ҳужжатларида ҳам мавжуд. Шартли равишда В-8 деб номланган Муғ қалъасидан (Панжакент) топилган дастурда ҳовли олди-сотдига оид бир тортишув баён этилган. Дастурдаги қонда бўйича ҳовли сотувчилар харидорларга ёрдам бериши керак, лекин учинчи шахс янги сотиб олинган ҳовли эгасига видолашув маросими ўтказиш учун ҳовли майдонида майит қўйишга ҳалақит беради.-дейилади. В.А Лившиц мазкур ҳужжатдаги харидор билан учинчи шахс орасидаги тортишувни учинчи шахс харидорга ҳовлининг бир бўлаги унга тегишли эканлигини исботламоқчи бўлган бўлса керак, - деб таъкидлайди (ЮДП, 1962, 46-б.). Дарҳақиқат, ҳовли сотаётган шахс қўшниси билан яқин қариндош бўлган бўлиши мумкин. Улар ўрталарида умумий майдон бўлган бўлса, ажаб эмас. Ҳовли

сотиб олган шахс бу майдонни иккига бўлиб, ўзига тегисли қисмини девор билан тўсиб олиши мумкин. Янги қўшнининг бу режаси учинчи шахснинг қайғуришига сабаб бўлган, деб ўйлаймиз. Чунки бунда умумий майдон йўқолади. Бордию сотилаётган уй эгаси қазо қилган бўлса, у ҳолда ҳовлининг янги эгаси эски ҳовлини бузиб янги турар жой қурган. Жумладан, олимларнинг таъкидлашларича, Ўрта Шарқда эгаси қазо қилган ҳовлининг бошқа шахсга ўтиши унинг хонадонига бахтсизлик ва турли касалликлар келтиради, деган тушунча бўлган. Шунинг учун наслдан наслга ўтган ҳовлининг янги эгаси эски иморат харобалари ўрнига янги иморат қуришни афзал кўрган (Пугаченкова Г.А., 1960, 139-б.).

Ўрта Осиё шаҳарларида қадимда иморат сотиш учун «Шафиқ» деб номлаувчи қоида бўлган. Мазкур қоидага биноан турар жойни сотувга қўймоқчи бўлган шахс биринчи навбатда ҳовлисини қўни-қўшниларга мадрид қилиши лозим. Бу қоида қўшни хонадоннинг эгасига ўз фарзандлари ёки яқин қариндoshлари билан қўшничиликда ёки бутунлай ва қисман ажратилган ҳолда яшашга имкон яратади (Пўлатов З.Ш, Пўлатов. Х. Ш, 1975, 129-б.). Шафиқ қоидасига риоя қилинмаганда ҳовли сотувчиси билан қўни-қўшнилар орасида совуқчилик тушиши мумкин, Бу эса ўз навбатида олди-сотди пайтида тортишувга сабаб бўлган. Бундан ташқари қўни-қўшнилар ҳовли харидори билан қизиқишган, бордию у аввалги ҳовлисида қўни-қўшнилар билан ёмон муносабатда бўлган бўлса, олди-сотдини бузишга ҳаракат қилишган. Харидор ҳам ўз ўрнида бўлажак қўни-қўшниларни ўрганган ва шуни қараб иш тутган. Боғ масаласига келсак, хусусан, тоғ қишлоқларида уни суғориш масаласи оғир бўлган. Чунки ёзда сой сувлари кескин камайган, шунинг учун ҳам бу масалага алоҳида эътибор берилган. Боғ сотиб оладиган хонадон сойнинг сувици, яқин орада чапмаларнинг бор-йўқлигини, улардаги сув миқдорини аниқлашга ҳаракат қилган.

Мазкур далиллар Ўрта Осиёда қадимдан қўни-қўшничилик этикасига хос турар жой меъморчилиги қоидалари бўлганлигидан dalolat беради. Улар маъзида қўшниларнинг дўстона муносабатда, тинч-тотув яшашлари гоёси ётади. Чунки, бир хонадоннинг ўз ҳовлиси қурилишида йўл қўйган хатолари қўшни хонадон учун нафақат ноқулайликлар, балки қўшни иморатининг шикастланишига, катта талофат кўришига ҳам сабаб бўлган. Шунинг учун, турар жой меъморчилиги қоидаларига амал қилиниши қўшнилар турар жой иморатлари мустаҳкамлиги ва уларнинг хотиржам яшашлари гарови бўлган.

1.8. БИР ЙИЛДА БИТКАЗИЛГАН ИМОРАТ ХОСИЯТИ

Тажрибали, кекса усталар билан бўлган суҳбатларда иморат қурилишининг бир йилдан иккинчи йилга ўтиши ҳақидаги далиллар бўлганлиги аниқланди. Мазкур одатни бизга айтиб берган уста Фатҳулланинг ўзи ҳам уни диний эътиқодларга йўяди (5). Бизнингча, бу одатнинг юзага келишига қуйидагилар сабаб бўлган: Биринчидан, ҳар қандай иморатни, хусусан, турар жойни бир йилда битириш амри маҳол.

Иккинчидан, тез вақтда битирилган турар жойнинг мустаҳкамлиги текшириш учун вақт аниқроғи тўрт фаслни, хусусан, қиш намгарчилиги ўтказиши зарур бўлган. Биринчи масалага қайтамыз. Турар жой иморатини тез муддатда қуриб битказиш ҳопадоннинг иқтисодий шароитига боғлиқ бўлган. Қурилиш ҳомаиеси етишмаслиги, ҳоваларни пардозлашга улгурмаслиги мумкин. Қурилиш амёлари етмаган ҳопадонлар турар жойни бир неча босқичга бўлиб қурган.

Жумладан, Ўрта Осиёда кенг тарқалган айвон уч томонидап ҳопа билан чегараланган тарҳ қўйидаги тартибда қурганлиги гувоҳи бўлди. Биринчи йили марказий ҳона даҳлизини билан, иккинчи йили-уининг ёп томонидаги ҳопалардан бири, учинчи йили-уининг иккинчи ёп томонидаги ҳона ва охириги навбатда улар орасидаги марказий айвон қурилган. Иморатнинг юқоридаги тартибда бўлиб қурилишини Қашқадарёнинг Жавз тоғ қишлоғида, Самарқанднинг Накрут тоғ қишлоғида учратдик.

Хусусан, тоғларда иқлим шароитининг таъсири ҳам инобатга олинган. Ноқулай жойда қурилган уй иқлим шароити таъсирида уй конструктив асосининг номуустаҳкамлигини билдирган. Шунинг учун тоғларда иморат мустаҳкамлигини вақт билан ҳам синанган. Иморат мустаҳкамлигини вақт билан текшириш масаласи Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида ҳам ўз ифодасини топган.

*Шитоб айласа у қурмоққа айвон,
Дарз кетса, татимас унга ошу нон.
Тун пайти йўқолди кўздан у коргар,
Шундан сўнг ҳеч кимса топмади хабар.*

(Фирдавсий, 1977. 576- б.)

Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарида Мадойин саройини қураётган бош уста, ишни тўхтатиб, уч йилга беркинади. Келганидан сўнг шу давр ичида иморат деворининг етти газга чўккасини айтади. (Фир-

давсий, 1977, 567-б.). Хусрав устанинг ҳақлигига ишюнч ҳосил қилгач, саройни пардозлаш ишларини яна ўзи давом эттиришини сўрайди. Шунга ўхшаш ривоят Шаҳрисабздаги Оқсарой қурилиши ҳақида ҳам бўлган. Унда, уста иморат пардозини бошлаш масаласини икки йилга кечиктиради. А.К.Писарчикнинг ёзишича, Кулбаи Ноён қишлоғидан уста Ҳасан Самарқандда пахсадан уй қуришда иморатнинг бириччи қаторини тугатиб ўшдаги Тахти Сулаймон мазорига зиёратга бориб келгандан сўнг, иккинчи қаторини бошлаш экан. Шунингдек, айрим усталар гуруҳ-гуруҳ бўлиб бирданига бир-бирига яқинроқ жойдан тўртта уйга буюртма олишган. Тўртгала уй пахсасининг иккинчи қаторини бошлаш учта уйнинг бириччи қатори қуриб тайёр бўлиб туради (Писарчик А.К., 1974, 116-117-б.). Демак, юқорида келтирилган иморат қурилишини бир йилда тугатмаслик одати хонадоннинг иқтисодий шароитидан ҳам келиб чиққан. Шу билан бирга иморатни шохмасдан қуриш унинг мустаҳкамлигини таъминлаб, вақт билан унинг барқарорлиги синаб кўрилган, деган хулосага келамиз.

Нақл қилишларича, турар жой иморати қурилиши тизимида омборхона ёки қўшимча хона қуришда сўраганларга бошпана қураётман, деб жавоб бериш лозим бўлган. Акс ҳолда зарурат туғилганда омборхонани турар хонага айлантириш мумкин бўлмаган (6). Бизнингча, мазкур одат маъзида иморат қуришнинг оғирлиги, ҳар бир хонадонда бунга имконият бўлмаганлигини таъкидлаш тушунчаси ётган.

Бу эса омборхона ҳам бошпана бўла олинми мумкин, деган тушунчага ишора бўлса ажаб эмас. Чунки зарур бўлганда озгина харажат билан каттароқ ва мустаҳкам қурилган омборхонани ҳам турар хонага ва даҳлизга айлантириш имкони бўлган. Янги иморат қуришнинг нақадар мушкул бўлганлигини қўйидаги мақолдаш ҳам билсак бўлади:

*Иморат қурувчидан,
Тини қовлагич ҳам сўрама!*

1.9 МАСЖИД ИМОРАТИ БУЗИЛИШИ ҲАҚИДА

*Исоннинг жисми-ибодатхона,
унда қалб истиқомат қилади.
Ю.Терпиано*

Иморат жангу жадаллар, қаровсизлик оқибатида вайронага айланган. Шунингдек, зилзила, қор-ёмғирнинг кўплиги, сув тошқинлари каби

табиат инжиқликлари таъсирида пураб қолган ва давр ўтиши билан бузилган. Босқинчилик урушлари оқибатида биринчи навбатда турар жойлар, саройлар вайропага айланттирилган.

Шу ўринда Г.А. Пугаченкованинг бир фикрини келтирамиз. Унинг ёзишича, сарой подшоҳ салтанатининг асосий атрибутларидан бири ҳисобланган. Сарой наслдан-наслга ўтиши мумкин. Лекин кўп ҳолларда ҳар бир ҳукмдор ўз саройини қуришга ҳаракат қилган. Босқинчилик урушида ғолиб чиққан ҳукмдор мағлубиятга юз тугган подшоҳ саройида қолиши нохушликлар келтириши мумкин, деган тушуничага амал қилган. Шунинг учун ғолиб ҳукмдор ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаши учун янги сарой қуриши лозим бўлган (Пугаченкова Г.А., 1999, 201-б.). Қаровсиз қолган мағлуб подшоҳ саройи секин-аста пурай бошлаган.

Масжид масаласига келсак, улар бошқа сабабларга кўра бузилган. Босқинчилик урушларида кўпчилик саркардалар диний иморатларни, яъни, масжид ва мақбараларни вайропага айланттиришдан ўзларини сақлашган. Диний иморатларни бузиб, Аллоҳ қаҳрига учраш тушунчаси уларни бу ишдан тийган.

Бу қондага Чингизхон саркардаларининг ҳам амал қилганликлари ҳақида XIII аср меъморчилигида бизга мерос сифатида сақланиб қолган поёб композиция ва безакка эга мақбаралар гувоҳлик беради.

Озарбайжонлик олим Ш. Фатуллаев – Фигаров шарият қоидаларига кўра эски масжидни бузиб ўрнига янгисини қуришда аввалги масжид тарҳи юқори даражада сақланиб қолиши лозимлиги айтилган, – деб ёзади (Фатуллаев-Фигаров Ш., 2003, 49-б.). Айтиш жоизки, ибодатхоналарни маълум бир андозавий тарҳ асосида қуриш қоида-сига Ислом дини ўрнатилгунга қадар ҳам амал қилинган. Жумладан, Анатолияда археологлар томонидан фақат беаги билан бироз фарқ қиладиган 48 та бир хил тарҳдаги ибодатхона бўлганлиги аниқланган (Бурхард Брентсес, 1976, 68-б.).

Марказий Осиёдаги ибодатхоналар тарҳида ҳам бир-бирига яқин ўхшашликларни кузатиш мумкин. Жумладан, Айротам (I-III асрлар), Ет-тисувдаги Қизилсув биринчи ва иккинчи (VIII-X асрлар), Оқбешимдаги (VII-VIII) ва бошқа буддавийлик ибодатхоналарининг асосий қисми тарҳида аниқ ўхшашлик мавжуд. Уларнинг деярли барчасида тарҳда тўғри тўртбурчак ёки томонлари тенг тузилишдаги асосий хона уч томонидан йўлак билан ўралган.

Мазкур тарҳнинг кенг ёйилиши ва узоқ муддат сақланиши ибодат талабига жавоб берганлигидан бўлса, иккинчидан, унга бўлган эҳтиром

ҳам сабаб бўлган. Бунга, милоднинг бошларида Яқин Шарқда Ашур шаҳридаги Ҳ помли ибодатхонанинг янгибобил даврида қурилган ибодатхона пойдевори устига аввалги тарҳни сақлаб қолган ҳолда, қурилганлиги (Кошеленко Г.А., 1966, 164-б.) гувоҳлик беради.

Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиёда Ислом дини ўрнатилгач, мавжуд ибодатхоналар масжидларга айлантирилган. Ибодатхоналар бузилиб, ўрнига янги масжидлар қурилган. Шунинг учун улар орасида тарҳий ўхшашликлар сақланиб қолган. Уч томони айвонли масжидларда хонақоҳнинг уч томонида ўрнатилган эшиклар орқали айвонлар билан боғланиши, буддавийлик ва зардуштийлик ибодатхоналарига хос тарҳни эслатади. Ибодатхонада икки ён хонадан воз кечган тақдирда ҳам муқаддасгоҳ (святителище) ён деворларида эшик ўрнининг сақланган ҳолатини Яқин Шарқда, Хатрадаги 2-ибодатхонада кўрамиз (Кошеленко Г.А., 1966, 172-б.). Унинг ён томонидаги хоналарнинг йўқлиги сабабли, эшик муқаддасгоҳдаги бош илоҳ тасвири ва ён томон долопларидаги илоҳларни боғлаш каби аввалги маънавий вазифасини йўқотади.

Бу ҳолат айвонсиз, лекин уч томонида эшик ўрнатилган, ҳамда уч томони айвон билан чегараланган маҳалла масжидларини эслатади. Айтиш жоизки, масжид аввалги ибодатхоналарга хос сир-асрорлардан фориғлиги, ҳамма томондан очиқлиги, ундаги тоат-ибодатнинг оддийлиги ва ҳамма учун бароварлик фойси билан фарқ қилади. Шунинг учун масжидларда ён томон эшиклари ибодат жараёни билан боғлиқ вазифаларни бажаради.

Масжид худо уйи, муқаддас иморат сифатида улуғланган. Шунинг учун масжидни қуришда тажрибали, масжид қурилишига оид тартиб, талаб қоидаларни яхши билган усталар тақлиф қилинган. Масжид тарҳи узоқ йиллар давомида ўзгармасдан келган. Хусусан, маҳалла масжидлари бир печа турдаги тарҳга эга бўлган. Ўзбекистонда квадрат хонақоҳ, бир томони, икки ёки уч томони айвонга эга масжид тарҳи кенг жорий этилган. Уччала турдаги масжидлар бир-биридан хонақоҳ ҳажми, устуллари сопи билан фарқ қилган. Уч томони айвон билан айлантирилган масжидларда хонақоҳ шифти тўртта, айрим ҳолларда ундан ортиқ устулларга ўрнатилган. Мазкур турларнинг мавжудлиги асрлар давомида масжид қурилишига оид тартиб- қоидалари, маҳаллий ҳудуд иқлим шароитини инобатга олган ҳолда масжид тарҳини андозавий турга келтирилганидан далолат беради.

Таъкидлаш жоизки, масжид иморати пураб қолганда, жамоа учун кичиклик қилганда ёки бир жойдан иккинчи жойга кўчирилгандагина

бузилган. Албатта, янги масжид қурилишида эски масжид тарҳи сақланган тақдирда ҳам унинг ҳажми, ҳоналари сони, кўривиши ўзгариши мумкин. Бунга жамоа талаби, янги майдон рельефи, унинг атрофидаги мавжуд иморатлар композициясининг таъсири бўлган.

Шунингдек, мазкур қоида таркибида меҳроб тақдири ҳам بازارда тутилган бўлиши мумкин. Чунки масжид иморати меҳроби билан белгиланади. Меҳроб муқаддас ҳисобланган. Москвалик олим Ш.Шукуров бу масалани жуда образли қилиб-«башарти меҳроб бор экан, масжид ҳам ҳаёт», – деб таъкидлайди. (Шукуров Ш., 2002, 67-б.). И.Б. Михайловичнинг ёзишича, бордию мусулмонлар ўз масжидларини душманга ташлаб кетишга мажбур бўлишса, у ҳолда меҳроб бузилган, минбар эса олиб кетилган (Михайлова И.Б., 1990, 53-б.). Чунки меҳробни олиб кетиш қийин бўлган, шунинг учун ҳам у бузилган. Меҳроб бузилгандан, минбар олиб кетилгандан сўнг масжид иморати ўз диний моҳиятини йўқотади. У оддий иморатга айланиб қолади. Шунинг учун бундай иморат босқинчилар томонидан бузилган тақдирда ҳам, маълум бўлган жамоа ўз диний иморати муқаддаслигини душман оёғи остида поймол бўлишидан сақлаб қолади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиёнинг кўп жойларида қадимий меҳроб янги қурилган масжидда ўрнатилганлиги маълум. Шулар жумласига Ашт, Парз, Искодар каби тоғ қишлоқларида сақланиб қолган ўрта асрларга оид меҳроблар киради.

Мазкур далиллардан қуйидаги хулосага келиш мумкин: Бузилган масжид ўрнида қурилатган масжид тузилиши жамоа, рельеф, теваарак-атроф меъморий муҳити талабларидан келиб чиққан ҳолда ўзгариши мумкин, лекин унинг аввалги меҳроби ўз ҳолича сақланган. Бордию унинг бирор қисми шикастланган бўлса таъмирланган, таъмирлашнинг иложи бўлмаган тақдирда ундан андоза олинган. Аввалги масжид меҳроби янги баланд қилиб қурилган масжиднинг қибла томон деворига композиция жиҳатдан тўғри келмаса, аниқроғи, кичиклик қилган тақдирда ҳам, эски масжид меҳроби ўрнатилган. Лекин, унинг икки ёнида қўшимча декоратив ярим устунчалар ёки бир нечта вертикал пақшии руталар, равоқлар ўрнатилган. Улар юқорида, юзаси пақшга тўлдирилган равоқсимон ёки тўғри тўртбурчак тузилишдаги юзаларни ташкил қилган ҳолда бирлаштирилган. Мазкур тадбир янги масжиднинг қибла томон деворини композиция жиҳатдан тўлдирилган ва эски меҳробни янги масжид интерьерига мос келишини таъминлаган.

I.10. ТОМДАГИ КУРАШ

Том билан боғлиқ яна бир одатга тўхталиб ўтамиз. Қоратегин ва Дарвоз тоғ қишлоқларида иморат томи ёпилгандан сўнг унинг устида «гуштиш – гири» – кураш тушиш одати бажарилган (Писарчик А.К., 1970, 47-48-б.).

Адабиётларда учратилган мазкур одат ҳақида маълумотлардан келиб чиқиб, аввалига бизда, бу одат рамзий маънони англатган бўлса керак, деган фикрга келдик. Лекин Қоратегин ва Дарвоз тоғ воҳаларида ўтказган тадқиқотларимиз иморатнинг битказилишини нишонлаш мақсадида иморат тўйида ўтказилган мусобақа маросими экаплогига ишонч ҳосил қилдик. Қиш куплари қишлоқ болалари иморат томида тўшлапишган ва кечгача ўйнашган. Болаларнинг ўйин учун томни таппалари сабаби шундаки қиш ойларида бу ерда қор жуда қалин ёғади. Ўйин учун томни қордан тозалаш осон бўлади. Шунингдек, бу ўлкада иморат томи кенг майдонга эга. Айрим уйлар томи томонлари 10х10 метр ва ундан зиёд бўлган. Болаларнинг томда ўйнаши том қатламларининг мустаҳкам бўлиши, ундаги памикни сиқиб чиқаришга ёрдам берган.

Битказилган иморат томида «гуштиш – гири» мусобақасини уюштириш, биринчи навбатда иморатнинг битказилганини нишонлаш бўлса, иккинчи навбатда иморат мустаҳкамлигини текшириб кўриш имконини берган.

Фориш туманининг Эски Фориш тоғ қишлоғида битказилган иморат томига болаларни чиқариб, пастдан томга ёнғоқ отишган (8). Бу одатдан ҳам том қатламларининг ўзаро боғланиши назарда тутилган. Чунки болалар янги битказилган уй томи устида ёнғоқ талашиб, томнинг у ёғидан бу ёғига чопишган. Бу одатнинг юқорида айтганимиздек, том қатламларининг мустаҳкам бўлишига қаратилишини қўйидаги далилар ҳам тасдиқлайди. Н.А. Кисляковнинг ёзишича, томдаги дарзларни ёпиш учун хонадон аъзолари кузда том устини “бунгруб” – дастали тахтача билан уриб чиқишган (Кисляков Н.А., 1939, 155-б.). Яғнобда томда пами тупроқ ёйилгандан сўнг устига ёш болалар чиқарилган, сўнг эса катталар том юзасини дастали тахтача билан уриб чиқишган (Ҳамиджапова М.Л., 1974, 237-б.).

Мазкур одатларнинг бажарилиши сабабини қўйидагича изоҳлаймиз. Биринчидан, янги иморатнинг битказилиши нишонланган, иккинчидан, янги уй томи қатламларининг ўзаро бирикиши назарда тутилган,

учипчидап, васса ва тўсишларнинг жой-жойига ўрнатиши ва охириги навбатда, том мустаҳкамлигини синаш имкоиятини берган. Эски уйлар томида кураш тушиш каби масалалар том қатламидаги намликни сиқиб чиқариш имкоини берган.

1.11. МЕРОС ҲОВЛИ МАРОСИМИ

Кўҳна Шарқнинг дсярли барча элатларида ота-бобо жойи эъзозланган. У авлод учун муқаддас масканга айланган. Шунинг учун турли элатларда иложи борица ота-бобо жойини сақлаб қолишга ҳаракат қилишган. Унинг нураб қолган қисмлари янгилашиб турилган. Ҳатто, неолит даврида Жайтун маконида тиклашга иложи бўлмаган эски уйнинг девори бузилиб, 50-60 см баладликда пойдевори сақлаб қолинган. Ўша эски уй пойдевори устига янги уй девори қурилган (Массон В.М., 1971, 100-б.). Мерос ҳовлини бузишнинг оқибати ёмон бўлиши ҳақидаги тушунчалар халқ орасида кенг тарқалган. Шу ўринда бир мисол келтирамиз. Араб сайёҳи Ибн ал-Фақих қадимий манбаларга таянган ҳолда қуйидаги далилни келтиради: Марвда катта, қадимий уй бўлган, уни Кай-Марзбон деб аташган. Унинг тўрт томонида тўрт нафар одам (икки эркак, икки аёл) тасвири ишланган. Қушларнинг бирида бир гуруҳ олимлар келиб, бу уй бизга тегингли, уни бизнинг ота-боболаримиз қурган, деб уйни бузишган. Ёғочларини олишган ва тасвирларда ишлатилган тиллаларни ажратиб олишган. Иморат бузилган йили Марв шаҳри ва унинг атрофидаги қиплоқлар катта талофатларга учрайди. Маҳаллий аҳоли бузилган иморат Марвнинг равнақини таъминловчи тумор эди, у бор пайтда Марв бирор марта бундай талофат кўрган эмас, деб таъкидлашади (Ибн ал-Фақих, 151-б.).

Мерос ҳовлини сақлаб қолиш тушунчаси замирида оила шароитини яхшилашдан ташқари маънавий-тарбиявий аҳамиятга эга масалалар ҳам ётади. Биринчидан, отадан қолган мерос турар жой фарзандлари улғайган оиланинг қўшимча хоналарга бўлган эҳтиёжини қаноатлантира олмаган. Шунинг учун ҳовлининг бўш қисмларига қўшимча хоналар қурилган. Эски иморат хоналарининг бир бири билан боғлиқлигини таъминлаш учун ўзгаришлар киритишган. Хоналар ички кўрилиши ва тарҳини оила талабига мослаштириб, ўзгартириб туришган. Иккинчидан, иморат мустаҳкамлигини таъминлаш учун уларни вақт-вақти билан таъмирлаб туриш масаласи ҳам назарда тутилган. Юқорида келтирилган тушунчанинг замирида оилада фарзандлар орасидаги тенг-

ликни таъминлаш, уларни янги уй қуриш йўли билан меҳнатга лаёқатли қилиб тарбиялаш масалалари ётади. Шу ўринда бир мисол келтирамыз. Юқори Зарафшон воҳасининг Хушекат тоғ қишлоғида отадан қолган мерос турар жой ҳовлисида икки хоша ва олд айвонга эга тарҳли иморатдан учта қурилган.

Аниқлапишича, хонадон фарзандлари улғайгач, оила аъзолари уларнинг ҳар бири учун бир хил ҳажм, тарҳ ва тузилишдаги иморат қуришган. Уч ака-ука учун меҳмон кутадиған иморат умумий бўлган ва ўзига хос тарҳда қурилган.

Фикримизни тугатиб, шунини айтиш мумкинки, юқоридаги тушунча асосида иморат қуриш муаммоси ҳар бир оила олдида бўлган ва уни амалга ошириш ҳам қарз, ҳам фарз бўлганлиги масаласи ётади. Ота ҳовлида янги уй қуришга бўш жой ёки имкон бўлмаган тақдирда хонадоннинг оила қурган фарзандлари янги турар жойга кўчиб чиқишган.

1.12. ИМОРАТ ТҶЙИ

*Янги уй қурди мурид, ёш эрди ул,
Уй муборак, деб уйига келди пир.
Румий*

Иморат қурилиши у хоҳ диний, хоҳ маъмурий, хоҳ турар жой бўлсин, барча халқларда доимо таптапа билан нишонланган ва йиғилганлар учун катта зиёфат билаш тугатилган. Қадимги Мисрда ибодатхонани нишонлаш одати ҳар йили янги йилда қайтарилган. Нишонлаш йўли билан иморатнинг ўзи, деворий суратлари ва ичидаги барча жиҳозлари гўёки тирилтирилган. Маросим охирида ҳунармандларга, Аллоҳ уйини қурган (уста, ишчи Н.Д.) ва беаган (наққошу рассомларга Н.Д.) ва ибодатхона илоҳларига хизмат қилувчи қўнлар учун зиёфат уюштирилган (Розали Дэвид, 2008, 267-б.). Бундай одатнинг қадим замонларда Ўрта Осиёда ҳам бўлганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади, чунки унинг айрим белгилари пишопа сифатида ҳанузгача узоқ тоғ қишлоқларида сақланиб келмоқда. Масала, Қоратегин, Дарвоз воҳаларида Наврўз байрамида хонадон аёллари томонидан устунларга ёғ суртилиши, ошхона деворларига турли ҳайвонлар расмларининг чизилиши ва зиёфат уюштирилиши ҳам Қадимги Мисрдагидек, ҳар йили янги йилда иморатнинг янгилиниш рамзици нишонлаш каби одатнинг қисман сақланиб қолганлигидан далолат беради.

Ўрта Осиёда битирилган янги турар жой иморатини пишоплаш одати ҳанузгача ўз моҳиятини йўқотгани йўқ.

Иморат битирилгач, тўй берилган. Иморат тўйига келганлар хонадон эгаларини янги уй билан табриклашган. Совға-салом кўтариб келишган. Янги иморатни қутлаб, шеърлар ўқишган. Жумладан, Нурота тоғ тизмасининг Сиптаб, Катта Эж, Можурум, Ўхум қишлоқларида қуйидаги шеърни лашар тариқасида айтишиб ҳовлига кириб келишган.

*Муборак шавад хонет
Пур шавад тухму донет (7).*

...

Маъноси:

*Муборак бўлсин уйинг
Кўп бўлсин болаю- невараларинг.*

....

XXX

Мазкур бобга яқун ясаб, айтиш жоизки, юқорида кўрилган урф-одат, қоидалар мағзида тажрибаларга таяниш, мустаҳкам, қулай иморат қуриш ғояси ётади. Иморат майдонини ташлашда тупроқ зичлигини аниқлаш, бўлажак иморат ўрнини белгилаш, мустаҳкам конструкциялар қўллашга имкон яратган. Қурилиш жараёни босқичларини пишоплашда уюштирилган зиёфатлар ҳам иморат қурилишининг турли қисмларини кўздан кечириш ва кейинги босқични муҳокама этишга қўл келган. Бу ўз навбатида хатоликлардан асраш имконини берган.

Томонларга бўлган эътибор диний, маънавий эътиқодларга бўлган эҳтиромни билдириш билан бирга, қурилажак иморат хоналарининг қишда иссиқ, ёзда салқин, баҳаво бўлиши ечимларини аниқлашга ёрдам берган. Қурилиш давомида кетма-кетликка роя қилишга имкон яратган. Ҳовлида қуёш нуридан, шамол йўлидан унумли фойдаланиш масалаларини ечишга ундаган.

Иморат қурилишида мураккаб иқтисодий қийинчиликларни бартараф этишда ҳашарнинг ўрни катта бўлган. Мазкур қадимий анъана маҳалла ва қишлоқларда қурилиш муаммоларини ҳамжиҳатликда ечиш имконини берган. Шунингдек, қўли-қўшпиларнинг аҳиллигига ижобий таъсир кўрсатган ва бир бирига нисбатан ишонч уйғотган.

Қўни-қўшпилар маслаҳати, розилиги билан режалаштирилган иморат тарҳи, ҳажми, жойлапиши, қўшпилар орасида кутилиши мумкин бўлган порозиликларнинг олдини олиш имконини берган.

Иморат қурилишида шохма-шохарликка йўл қўймаслик, ҳар бир босқични вақт синовидан ўтказиш хонадоннинг хотиржам яшашига замин яратган.

Муқаддас иморатларни пураб қолишдан асраш, омманинг уларга бўлган эҳтиромини билдирган. Бундай иморатлар оммани бирлаштирган, келажакка ишонтирган ва маънавий марказ сифатида хизмат қилган.

Меросга бўлган эътиқод авлодлар руҳига бўлган эҳтиромни англатган. Ота-бобо жойини, муқаддас иморатларни эъзозлаш, уларни қайта тиклаш меъморий аъёналарнинг сақлалиб, авлоддан-авлодга ўтиб, бизгача етиб келишига замин яратган.

Иморат битганлигини нишонлашда, хонадоннинг бошпапага бўлган эҳтиёжини бартараф этиш билан боғлиқ хурсандчиликни қариндош-уруғ, қўни-қўшпилар билан баҳам кўриш масаласи гавдаланади.

Умуман, одат, қоида, расм-русумлар, рамзий ифодалар иморат учун хавфсиз, қулай жой таплашга кексаларнинг ижозати, маслаҳатини олишга, қурилажак майдонни текшириб кўришга, иш бошлашга, қўни-қўшни ҳовлисига зиён етказмасликка қаратилган. Шунингдек, муқаддас иморатларнинг умрбоқийлигини таъминлаш ва қисмларининг рамзий ифодага эга бўлганлигини ёритади.

II. ШАҲАРЛАР, ИМОРАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚИСМЛАРИГА ДОИР РАМЗИЙ ИФОДАЛАР

*Уйғушлик қонуни ҳукмрон бўнда,
Дунёнинг борлиги вази, аккорд, парда.
Дэсон Драйден*

Меъморий обида тарҳи ва тарзи ҳамма вақт ўзаро боғланиб, композиция, конструкция жиҳатидан бир-бирини ташкил этиб келган. Иморат тарҳи тарзининг (фасад) умумий ҳажми чегарасини, бўлинмалар тақсимотини ва умумий кўринишини яъни, обиданинг вазифасини намоёниш этади ва образини яратади. Муҳташам тарзга эга иморат тарҳи талабга жавоб бермаса унинг тарзи иморатнинг мукамаллигига кафолат бермайди. Уни қуришга кетган вақт, сарфланган меҳнат, қурилиш ашёлари фақат иморат сурати учун хизмат қилади. Иморат сурати унинг ички моҳиятини ёрита олмайди.

Иморат нафақат ички ва ташқи безаги билан санъат асари сифатида баҳоланади. Унинг тарҳи яхши бичимларда тузилган, функция жиҳатидан талабга жавоб бериши лозим. Шунингдек, унинг тарзи ҳажмий ечимлари, элементларининг жойланиш тартиби, композиция жиҳатидан мутапосиблиги, бир-бирини бойитиб бориши ҳамда обида ташқи қиёфасида бино турини, унинг образини намоёниш этиши билан санъат асари қаторига киради.

Меъморчилик санъати бошқа турдаги санъатлар билан алоқадорлиги олимлар томонидан эътироф этилган. Жумладан, Шарқ мусиқашунос олимлари мусиқанинг тиббиёт, фалсафа ва математика фанлари билан боғлиқлигини эътироф этишган (Ражабов И., 2006, 50-б.). Фалсафий мушоҳада ва математик ечимлар орқали меъморий обида тарҳи ва тарзи яратилади. Ранглар Шарқ мусиқа дунёсида ҳам рассом-миниатюристилар дунёсидаги каби ҳақиқий санъат ҳисобланади (Ибрагимов И., 2006, 144-б.). Ранглар уйғушлиги колорити иморат безагининг бир бўлаги демекдир.

Шу ўринда мусиқа билан меъморчилик орасидаги ўхшашликлардан бир-икки мисол келтирамиз: Мақомнинг асбоблар қисми экспозиция-

лар «Сархона» (асосий иморат, уй, қурилишнинг бошланиши), вокал қисмида даромад (кириш ёки қадам қўйиш) дейилади ва унда асосий мавзу асосий топ ва унга тобе товушлар ижро этилади (Ибрагимов О., 2010, 152-б.). Меъморчиликда сархона асосий, бош хона, яъни, турар жой иморатида меҳмонхона ёки оиланинг доимий ўтирадиган хонаси, масжидда унинг хонақоҳ-намоз ўқийдиган қисми, саройда қабулхона-зал демакдир. Даромад эса даҳлизни эслатади. Унда иморатнинг функциясига оид аломатлар (элементлар) ўз ифодасини топади.

Саъбат усталари мақом куйининг бошланғич босқичини ижро этишда иложи борица (мелизм) безакларни меъёрида ишлатишади, чулки асарнинг мазкур қисмида сознинг асосий етти товупини ижро этишлари лозим бўлади. Сўнг мавзунинг ривожланиб бориши жараёнида ўрта кўрсаткич (миёна-ўрта хона), шунингдек, юқори кўрсаткич юқори (кульминацион) нуқтага етганда (авж-баламлик) ўзига хос мусиқавий нақшларнинг мелодиик безагининг ўрни борган сари кучаяди (Ибрагимов О., 2010, 153-б.). Мазкур усулни меъморчиликка кўчирсак, унда хонанинг пол сатҳидан шифтгача бўлган муҳитни ёки горизантал йўналишда хонадан хонага ўтиб, асосий хонага етиб келишни кўз олдимизга келтирамиз.

Хонанинг пастки қисмидан юқорига кўтарилган сайин безак нақшлари сержиллашиб, мураккаблашиб боради.

Шунга ўхшаш миниатюралар образларнинг «уч поғона»ли композицияда ривожланиши сезилади. Биринчи поғонада (пастки тарх) апиқ ифодаланган ёрқин ранглар хилма-хил безаклардан устун келса, ўрта тархдан бошлаб, нақшли усул етакчи бўлиб қолади ва ўзининг авжига юқори поғонада эришади (Ибрагимов О., 2010, 153-б.).

Таъкидлаш жоизки, обида интерьерини асосан уч поғонали ташкил этади. Биринчи пойдевор, яъни, деворнинг пастки қисми, сўнг девор ва охириги павбатда шифт ёки гумбаз. Хона пойдевори яхлит-яхлит рангларда безатилган. Турар жойларда хона деворининг ўрта қисмида тоқчабанд-бўлипмалари жойлаштирилади. Ҳар бир бўлапма майда-майда нафис тоқчаларга тақсимланади. Тоқчалар юзаси майда жимжимадор равоқчалар билан тўсилади. Равоқчалар атрофи сербезак нафис рангли нақшлар билан тўлдирилади. Хонанинг юқори қисми мураккаб сербезак шарафа билан тугатилади. Сўнг шифт ёки гумбаз бошланади. Улар юзаси ўсимликсимон ва геометрик нақшлар билан тўлдирилган. Шифт ёки гумбаз ўзининг сержило нақшлари, жозибдор ранглари билан

юқори чўққига кўтарилади ва хопа муҳитини композиция жиҳатидан тугатади. Яъни, шу поғона доминантликни қўлга киритади.

Юқоридаги мисолларнинг ўзиёқ меъморчиликда musiқага хос аломатларнинг мавжудлигидан далолат беради. Шундай боғлиқликни поэзия билан меъморчилик орасида ҳам учратиш мумкин.

П.1.МЕЪМОРЧИЛИК ВА ПОЭЗИЯ

*Боқ ўшал уй, хонаву кошонага,
Ул муҳандис сўйлаган афсонага.
Жалолиддин Румий*

Меъморчилик саъятларнинг энг сермашаққат, серхаражат, ўз қурилиш тартибига эга узоқ вақтда юзага келаётган турига киради. Иморат битгунига қадар у бир печа хил касб усталари қўлида ўтади.

Унинг бирор-бир босқичида хато қилинса ёки тузилиш тартиби бузилса ёки бўлмаса ўша босқичда бажарилган қисм маромига етказилмаса, бундай иморат кейинчалик ҳам кўп нуқулайликлар туғдиради. Биринчидан, иморат композициясида назарда тутилган мутаносиблик бузилади. Шу сабабли у саъят асари даражасига кўтарилмасдан қолади. Иккинчидан, бундай иморат ўз функциясига жавоб бермайди. Учинчидан, у табиат илжикликларига бардош беролмайди.

Инсоннинг ижтимоий, маънавий эҳтиёжини қондириш муаммоси иморат тури билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Шунинг учун турар жой, ибодатхона, сарой ва бошқа иморатларнинг ҳар бири ўз тарҳи, композициясига, ўзига хос безак тури ва конструктив асосга эга бўлган. Барча турдаги иморат пойдевор, девор, шифт, том, ички ва ташқи пардоз ва безакдан ташкил топган.

Уларнинг ҳар қайсиси қурилиш тартибига эга. Тартиблар бузилса, иморат ўз функциясига жавоб бермай қолади.

Шунинг учун, қадим замонлардан бўлиб меъморчилик поэзия билан таққосланган. Жумладан, XI асрда яшаб, ижод этган араб мутафаккири Ибн Рашик иморат билан байтнинг қуйидагича таққослайди: «Байт уйга монанд (байт): унинг сатҳи (поли)—табиатнинг иъёми (таб), унинг шифти—анъана (ривоят), унинг устуни—билим (илм), унинг эшиги—ёл олиш (дурба), унинг хонадони—мазмун, қайси уйда ҳеч ким истиқомат қилмаса, бундай уй ҳеч нарсага ярамайди. Арузлар ва қофиялар иморат пропорцияларига монанд шаклга, ёки хиргоҳ ўқи ва арқонларига монанд (Брагинский В.И., 1991, 304-б.)».

XV асрда яшаб, шеърят назарияси билан шуғулланган олим Воҳид Табризий ёзади: байт араб тилида хиргоҳни билдиради: «Бордию унинг сатҳи (поли), шифти ва тўрт девори бўлса, байтда ҳам уларнинг барчаси бор, яъни, пол унинг қофияси, шифт унинг мазмуни, унинг деворлари – икки ярим байтда тўрт бўғинли туроқнинг навбат билан жойлаштирилишига тўғри келади. (Табризи Вахид, 1959, 26-б.).

Дарҳақиқат, меъморчиликда ҳам, шеърятда ҳам, бир-бирига ўхшаш шакл, тартиб, қонушлар мавжуд. Жумладан, тарҳда квадрат тузилишдаги иморатни марказий ўқлар ёрдамида тўрт қисмга бўлиш мумкин. Қисмларни ритмик ҳолатда хоналарга тақсимлаш тарҳ вазни мутаносиблигини таъминлайди. Шеърятда ҳам байт тўрт мисрага тақсимланади. Мисраларда ҳам бўғинларнинг умумий сони сақланади. Масалан, биричи мисра ўн икки бўғиндан ташкил топган бўлса, қолганларида ҳам шу тартиб сақланади.

Меъморчиликда тўртга тақсимланган квадрат тузилишдаги бионинг хоналари асимметрик тузилишда бир-биридан фарқ қилган тақдирда ҳам улар умумий (бош) кичик квадратга бўйсунди. Яъни, улардаги тартиб, бадиийлик композицияси бузилмайди.

Шеърятда ҳам бош туроқ ҳамма мисраларда бир жойда, яъни, сўнгги беш бўғиндан аввал келиб, ўн бир бўғинли тўртгала мисрани “6-5” тартибда икки катта гуруҳга бўлгани сабабли, бутун тўртликда ягона ритм сақланади, яъни, тўртликнинг мусиқавийлиги, оҳангдорлиги бузилмайди (Иззат Султон, 1980, 317-б.).

Меъморчиликда тарҳ иморатнинг асосий қисми ҳисобланади. Тарҳ биричи навбатда лойиҳада бажарилиб, сўнг амалда синалади, яъни, майдонга кўчирилади. Тарҳ асосида қурилган иморат шакли, фазовий ҳажми лойиҳада назарда тутилгандек кўрилишига эга бўлади. Қурилиш давомида тарҳга риоя қилинмаса, иморат шакли ўзгариб, қисмлар ваъзининг мутаносиблиги бузилади.

Шеърятда ҳам бўғинларнинг сони, яъни, туроқ ҳал этувчи роль ўйнайди. Бўғинлар кўп ҳолларда тўққизлик, ўн иккилик туркумда келиши мумкин.

Меъморчиликда иморат ички кўрилиши (интеръери), ташқи кўрилишидаги (экстеръери) бирор-бир элемент маълум бир ўлчовда, тартибда ва масофада ритмик такрорланиб келишига алоҳида эътибор берилган. Худди шу тартиб шеърятда ҳам такрорланади. «Шеър – маълум ўлчовли путқдир. Бу ўлчанганлик ҳар бир шеърый асарда мавжуд ритм орқали рўёбга чиқади» (Иззат Султон, 1980, 302-б.). «Ритм – шеърый

путқдаги муайяп, бир-бирига монанд кичик бўлақларнинг изчил ва бир ўлчовда такрорланиб келишидир» (Ҳомидий Ҳ. ва б., 1967, 181-б.).

Меъморчиликда бино фасади ёки интерьерида ритм билан жойлаштирилган элементларни умумлаштирувчи йирик элемент қўлланилади. Бу доминант элемент ритмнинг майдаланиб кетиши ёки чексиз давом этишини тўхтатади.

«Шеъриятда ҳам мисралардаги туроқларни икки катта гуруҳга бўлувчи туроқ бош туроқ, деб аталади. Бош туроқнинг фазилатларидан бири шуки, шеърни ташкил этган мисраларнинг ичида оддий туроқлар тартиби бузилган тақдирда ҳам, бош туроқ ҳамма мисраларда сақланган бўлса, шеърнинг оҳангдорлигига, мусиқавийлигига, яъни, ритмига путур етмайди» (Иззат Султон, 1980, 316-317-б.).

Йирик бино пештоқида бир ритмда ўрнатилган майда элементлар устидан ёки остидан йўналтирилган йирик элементлар таъсирида майда элементлар ўз вазифасини йўқотади. Яъни, иморат фасадини бойитишда, композициясини жонлаштиришдаги роли сусайиб кетади. Шеъриятда ҳам туроқлар майдаланиб кетса мусиқавийлик йўқолади. Туроқлар етарли даражада «йирик» бўлса, жумладан, $3+3+3+4+5$, қулоққа сезиларли мусиқавийлик вужудга келиб, вази ҳосил бўлади (Иззат Султон, 1980, 319-б.).

Меъморий обида горизонтал ва вертикал қисмларни ташкил қилади. Унинг горизонтал қисмига тарҳ, хоналар тузилиши кирса, вертикал қисмига конструктив асослар, девор, устун, фасад киради. Шеъриятда мисралар ҳам горизонталига, ҳам вертикалига тақсимланади, яъни, бир печта тўртбурчакни ташкил қилади. Унда ҳам шакл, конструкция, ритм бор. Воҳид Табризий, меъморий обида ички томонининг (интерьер) ранг-баранг нақш, кошин ва ганч ўймакорлиги билан безатилиши каби, поэзияда бу вазифани шоирона шакллар бажаради, – деб ёзади (Табризи Вахид, 1959, 27-б.). Дарҳақиқат, обида интерьерини деворий ва шифт нақшларида ритм, рамзий ифодалар билан бойитилган ранг, композиция, мазмун ва шакллар беқиёс гўзаллик кашф этади. Нақшларда сифатий аломатлар маълум тартибда қайтарилади. Бу гўзаллик шоирона образ яратилгани каби кишига мусиқий завқ бағишлайди.

Юқорида айтганимиздек, меъморчиликда обидалар инсоннинг қуқдалик турмуш тарзи талабидан келиб чиққан ҳолда бир печта турга бўлинади. Башарти шундай экан, шеърият билан бўлган боғлиқлик меъморий обиданинг қайси турига тегишли, деган савол туғилиши табиий. Бу масалада санъат сирлари, ибодатхона образи меъморий шакл-

ланиши муаммолари юзасидан илмий тадқиқот олиб борган москвалик олим Ш.Шукуров фикрини келтирамиз. У «Шеърят меъморчилик каби фазовий мувофиқлаштирилган ва текширилган бўлиши лозим. Шеърый асар ўз фазовий тузилишига эга. Бизнинг кўз ўнгимизда муҳим манзара олдий архитектура обидаси сифатида эмас, балки кўпроқ ибодатхонанинг шоирона образи сифатида очилмоқда» - деб ёзади (Шукуров Ш., 2002, 84-б.). Шунингдек, Ш. Шукуров ёзади: «Шеърят меъморчилик каби бўлиши лозим, чулки мукаммал меъморий обида Борлиқнинг Уйи бўлиб, унинг ажралмас қисмини шеърят ташкил қилади» (Шукуров Ш., 2002, 85-б.).

Дарҳақиқат, ибодатхона Аллоҳ уйи ҳисобланади. У бутун инсониятнинг маънавий дунёси, диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган. Меъморчилик обидалари турлари ичида ибодатхона алоҳида ўрин тутати. Шунинг учун шеърят билан меъморчилик орасидаги маънавий ва конструктив боғлиқлик биринчи навбатда кўпроқ ибодатхона иморати мисолида солиштирилган. Лекин поэзияга хос ритм, шакл, мазмун, туроқ, қофия, конструкция меъморчиликнинг барча турларида бўлганлиги сабабли бундай солиштириш иморатнинг турар жой, кўшк, сарой, мадраса ва бошқа турларига ҳам тегишли, деб ўйлаймиз.

Юқорида кўрилган масалалар шуни кўрсатадики, иморат тарҳиби, тарзиби яратишда ритм, шакл, ҳажм, конструкцияларни қўллашда ижодий ёндошиш обидани моддийликдан маънавий озуқа таратувчи санъат дурдонаси даражасига олиб чиқади. У киши нигоҳини тортади, завқлантиради, даволайди, илҳомлантиради, ҳайратлантиради, келажакка чорлайди. Киши у билан сўзлашади. Фикримиз исботи учун мапҳур Ҳинд ёзувчиси Робиндранат Тагорнинг Тож Маҳал мақбарасига берган баҳосини келтирамиз. У-«Сеп беўхшов, шаклсиз ўлимга зебо либослар кийдириб, мангу ҳаёт бағишладинг», «Тож Маҳалдан кетиш мушкул. У кишини сеҳрлайди. Унинг нигоҳини сезгандек бўласан ва у томон ўгириласан. Ўгириласан-у ажабланасан: Тож Маҳал ортимдан келаётгандек туюлади. Шу ҳолат бош дарвоза равоғигача давом этади. Унинг ғира-шира туманли гумбазлари остида хайрлашув нигоҳи билан орқангга қарайсан ва шикастлангандек тўхтаб қоласан: У тамоман ёнипда туриб худди сени қайтишга чорлаётгандек бўлади»-деб ёзади.

П.2. ШАҲАРЛАР ҲАҚИДА РАМЗИЙ ИФОДАЛАР

Шариат қонунида тўрт ҳад бор.

Бинойи чордевори абад бор.

Низомий Ганжавий

Таъланган мавзу меъмориликка бағишланганлиги сабабли бириктириб павбатда ишчи шаҳарсозликка оид масалалардан бошлаш лозим, деб ўйлайман. Чунки меъмориликка оид қоидаларнинг аксарияти шаҳарсозликка ҳам тегишли. Қадимда шаҳарнинг яратилишида маълум тартибларга амал қилинган. Таъкидлаш жоизки, шаҳарлар секин-аста, стихияли равишда шаклланган бўлиши ҳам, бопидан махсус ишланган тарҳ асосида яратилган бўлиши ҳам мумкин. Буни аниқлаш учун махсус тадқиқотлар олиб бориш лозим. Шаҳар тарҳи ишланган лойиҳалар тўлиқлигича сақланмаган, лекин шаҳар қисмлари ўйиб ишланган гил (лой) парчалари айрим жойларда топилганлиги маълум. Бобилда олиб борилган қазилмалар жараёнида Унгер ва Фишерлар Нинпур шаҳри тарҳи ўйиб ишланган, милодгача XII асрга оид гил тахтачасининг бир бўлагини топишади (Unger, 1935, 311-312-б.). Унда иморатлар ва кўчалар тарҳи аниқ белгиланган.

Шуни таъкидлаш жоизки, шаҳарнинг тўлиқ тарҳи лойиҳаси сақланмаган тақдирда ҳам шаҳарларнинг тузилишини кўздан кечириб қуйидаги фикрга келишимиз мумкин. Биринчи павбатда, шаҳарнинг ташқи деворлари ўрни белгиланиб, шаҳар майдонини кесиб ўтган кўчалар ўрни аниқланган. Шундан сўнггина кўчалар кесипсуви натижасида юзага келган майдонларда маҳаллалар юзага келган, деб ўйлаймиз.

Қадимда шаҳар тирик организмга қиёсланган. Ал-Форобий–шаҳарни ҳам, уйни ҳам одам қоматига солиштириш керак, деб таъкидлайди (Григорьян С.Н., 1960, 157-б.). Шаҳарни идрок этиш турар жой ҳақидаги тушунчалар билан уйқаш. Олимлар, турли халқ, элатларда, шу жумладан славянларда одам тапаси аъзолари ва турар жой қисмлари билан умумий номга эгаллигига аллақачон эътибор беришган (Байбурий А.К., 1979, 159-б.).

Қадимий Юнон маданиятида Трагедия қаҳрамонлари бир вақтлар «шаҳарларнинг» мифологик тимсоли бўлишган, бу қаҳрамонларнинг тарихи – шаҳарларнинг барпо бўлиши ва вайрона бўлиши тарихи бўлган. Трагедия қатнашчиларини шаҳарлар, ерлар, дарёлар, осмон (ҳаво), юлдузлар эшитишган, бундай шаҳарнинг табиий ҳодисалар (стихия) орасида ўрин эгаллаганини кўрсатади (Фрейденберг О.М., 1978, 361-б.).

Бу ерда трагедия қаҳрамонлари ҳақида сўз бораётганлиги сабабли шаҳарнинг табиий ҳодисалар билан алоқадорлиги назарда тутилмоқда.

Ҳиндистонда милодгача III асрга оид «Артхашастра» асарида Шарқда шаҳар, монастыр мажмуасида, ибодатхоналарнинг фазовий тузилишида ўзига хос тизим ва архитектура мутапосиблиги хусусиятларига қатъий риоя қилиш ҳақидаги қонун-қоидалар Инда ва Ганга дарёлари ҳавзасида милодгача XXX-XX асрларда барпо этилган Мохенджо-Даро ва Хараппа шаҳарлари (тузилишида) тарҳида ўз ифодасини топган экан. «Артхашастра» асарида ёзилган қоидалардан бир-иккитасини келтирамиз, холос. Унда ёзилишича шох қароргоҳи шаҳар ҳудудининг 9/1 қисмини ташкил этади, шаҳар атрофи бўйлаб ҳар бир жарнинг кенглиги 20 м, ғов устида қурилган ғишт деворнинг қалинлиги 3 метрдан 6 метргача, баландлиги 6 метрдан 12 метргача бўлиши керак (Артхашастра, 1959, 52-61-б.).

Ўрта Осиёда шаҳарсозлик тарихида модул тизими ва ҳандасавий уйғунлик Шарқ халқларига хос «Чор унсур» фалсафасига биноан шаҳарсозлик ва меъморилик санъатида квадрат ва доира шакллариининг кўп марта қайтарилиши натижасида «мунтазамлик қонуни» ҳамда шаҳар мудофаа деворининг бир от югуриги ёки ёй (камон) ўқиининг ҳавода учиниш масофаси билан ўлчанганлиги каби омиллар ёрдамида амалга оширилган (Ўролов А.С., 2007, 96-б.; Толстов С.П., 1948, 81-б.). М.К. Ахмедов «Кишилиқ фаолиятининг қулай кечиши учун зарур бўлган мувозанат-шаҳар ва бошқа аҳоли маконларининг ўзаро уйғун тарзда ритмик жойлашувини шаҳарсозликда бирламчи уйғунлаштириш босқичи» деб атайди. Унинг фикрича, шаҳарсозликдаги уйғунликнинг иккинчи босқичи шаҳарларнинг ўз ҳудудий чегаралари ичидаги шаҳарсозлик тизимининг мувофиқлашувида намоён бўлади (Ахмедов М.К., 1996).

Ўрта аср одами таффақурида олам ва кўринмас олам (макрокосм ва микрокосм) бир хил бўлган. Одам айнан оламга монанд, олам ҳам ўзининг ҳар бир таркибий тузилмасида бутунлайича қайтарилган, деб тушунилган. Ўрта аср одами ўзи ҳақида ўз тасаввурини атрофидаги барча нарсаларга, шу жумладан, ўзи яратган нарсага ҳам кўчирган (Харитонович Д.Э., 1982, 37-б.). Жумладан, ўрта аср одами оламни уч даражадан: ер ости дунёси, ер усти дунёси, осмон дунёси (қоинот) ташкил топган деб, тушунган. У ўзининг бундай тушунчасини кўп ҳолларда ўзи яратган нарсаларда ҳам қайтарган. Жумладан, Ўрта Осиёда ўрта аср шаҳарлари таркиби уч қисмдан ташкил топган, яъни, диз-қалъа,

шаҳристон, работ, шунингдек, тоғ дараларида қишлоқлар боло-юқори, миёна-ўрта ва поёп-қўйи каби уч қисмга тақсимланган.

Қадимий шаҳарларнинг умумий тарҳига келсак, у асосан уч хил кўринишда бўлган. Квадрат – томонлари тенг тўртбурчак, тўғри тўртбурчак ва доира ва хоч (крест) тузилишида. Шунингдек, юқоридаги тарҳий шаклларнинг қўшилмасида тузилган, яъни, доира ичига олинган хоч, квадрат, доира кўринишидаги шаҳарлар бўлган. Жумладан, Фарғонадаги Арк-тепа, Эрондаги Шаҳри Кумис (VII- тепалик) хоч тузилишига эга. Доира ичига олинган хоч тузилишидаги шаҳарлар қаторига Шоштепа (Тошкент), Шаҳри Кумис (XIII - тепалик), Биловартепа (Фарғона), Афғонистондаги Олтин Дильёр, Дилбаржин кабилар киради. Тарҳда доира тузилишидаги шаҳарлар қаторига Қўй қирилган қалъа (Хоразм), Аркаим (Тобол ва Урал дарёлари оралиғида), Демирчиуюк (Туркия), Роджем Хири (Сурия), Дашны-3 (Афғонистон) кабилар киради. Л.Р.Кызласовнинг ёзишича, Урал ва Тобол дарёлари оралиғида аэрофотосъемка ёрдамида 21 шаҳар аниқланган. Улардан 5-6 таси доирасимон, 6 таси доира ва 10 таси квадрат тузилишида бўлган. Қозоғистон чўлларида аэрофотосъемка ёрдамида милoddан аввалги XVIII-XVI асрларга оид 30 та истеҳкомли макон-шаҳарлар аниқланган. Улардан энг қадимийлари тарҳда доирасимон кўринишда бўлган (Кызласов Л.Р., 2006, 127-б.). Квадрат тузилишидаги шаҳарлар Миср, икки дарё оралиғи (Бағдод), Ҳиндистон, Ўрта Осиё, Хитойда доира тузилишидаги шаҳарлар Фарба: Қадимий Юнонистон, Фарбий ва Шарқий Европада кенг тарқалган (Саваренская Т.Ф., 1984). Тарҳда, тўғри тўртбурчак, квадрат тузилишдаги шаҳарлар қадимий Хоразм воҳасида кўп учрайди. Шулар жумласига: Гулдурсун, Жопбой қалъа, Тузроқ қалъа, Қалъаи Қир, Бозор қалъа ва бошқалар киради. Бу икки турдаги шаҳарга қадимдан турлича баҳо бериб келинган. Платон (Милoddан аввалги 428-347 йй.) таълимотига биноан мукаммал тузилишдаги шаҳар-тарҳда доира кўринишда, унинг узоқдаги замондоши қадимий Хитой файласуфи Мен Цзы (милoddгача 372-289 йй.) таълимоти бўйича эса квадрат мукаммал шаҳар ҳисобланган (Саваренская Т.Ф., 1984, 50-79-б.). Тарҳда тўрт томонга эга шаҳар макон номи Авестода ҳам учрайди:

*Тўрт буржели Варна юртидан,
Атвёя уругидан баҳодир...*

(Авесто, 2001, 126-б.)

Олимларнинг таъкидлашларича, Парфияда шаҳарни айлана девор билан ўраш ғояси ассирияликларнинг атрофи доира шаклида айланттирилган ҳарбий истеҳкомидан олинган бўлиши мумкин. Айлана шаклидаги қўрғонни ташқи дупмандан ҳимоя қилиш тўртбурчак тузилишидаги писбатан осонроқ ҳамда унинг ички қисмини қуришда кетадиган ашё тежаллади. Айлана тузилишидаги тарҳ сосонийлар ва Ислон даври шаҳарсозлигида сақланиб қолган (Колледж, 2004, 113-б.). Дарҳақиқат, айлана тузилишидаги истеҳкомда атроф-муҳитни кўриш, кузатиш диапозони кенг бўлади. Деворнинг турли жойидан унинг қарийб ярими кўзга ташланади.

Илмий адабиётларда Авестодаги Вара тузилишидаги шаҳарни битта марказ атрофида учта доирадан ташкил топган тарҳга эга бўлган дейилади ва у ўз аксини андриановликлар макони Аркамда топган, деб мупосабат билдиради (Пьянков И., 1999, 280-281-б.). Шунингдек, Хоразмдаги Қўй қирилган қалъа, Афғонистондаги Дашли-3 ва бошқаларни киритиш мумкин.

Авестода Ёйма (Жамшид) бунёд этган Вара ҳар томони икки фарсанг масофага эга, тўғри тўртбурчак тузилишида бўлган, дейилади (Заратустра, 2008, 49-б.). С.П.Толстов ҳаққонли равишда Авестодаги Вара тарҳи тартибини Хоразмдаги Қалъаи Қир шаҳарчаси тимсолида тавдалади, деб таъкидлайди (Толстов С.П., 1948, 81-б.).

В.Н. Топоровнинг таъкидлашича, семиотика маълумотларга кўра квадрат ўзипнинг геометрик хусусиятларидан ажралиб чиққан тўрт сопи, мутлақ тенглик, оддийлик, тўғрилиқ, ўхшашлик, тартиб, ҳаққонийлик, ростгўйлик, оддийлик, донишмандлик, шараф, ер каби ғоялар билан алоқадорлиги аниқланади... Квадрат кўпинча маълум дунё образи рамзий функцияда ўзида космос образини «кичик» дунё тушунчасини мужассам этган макон шаклини белгилаган. Квадрат макон кўп ҳолларда доира тузилишидаги маконга қарама-қарши қўйилган. Квадратнинг доирага қарама-қарши қўйилиши ҳамма ерда кенг тарқалган аҳамиятга эга тушунча қаторига кирилади. Бунинг устига у турли босқич тузилишидаги – олам таркибидан (Эски Хитой «Ли Цзи» трактатида осмон–доира, ер – квадрат, деб тасдиқланган) то кишилиқ жамиятнинг асосий қопун-қоидаларини белгилайди (квадрат эркак жипси, доира аёл жипси билан мупосабатдош) (Топоров В.Н., 1987, 630-б.). Сўпгги ҳипд буддавийлик матнларида квадрат–ер, доира–ер ва қуёш рамзини ифодалаган. Бир-бирининг ичига олинган квадрат ва доира–олам, марказий доиралар–қуёш ифодалаган. Қуёш худосига бағишланган

ибодатхоналар деворида қуёш ва олов рамзини ифодаловчи (крест) ҳоч тасвири ишланган (Кузьмина Е.Е., 1986, 71-72-б.). Бизнингча, халқлар дупёқарашни, тафаккури, уларнинг диний таълимотларида қадимдан маълум бўлган яхшилик-ёвузлик, оқ-қора каби қарама-қаршилиқ ва эр-как-аёл, ой-қуёш каби жуфтликлар тушунчалари шаҳарсозлик тарҳида ҳам қўлланилган. Бу ерда томонлари тенг тўғри тўртбурчак ва доира-симон тузилишдаги шаҳар орқали жуфтликка (ер-осмон, аёл-эркак) ишора қилинган. Тўғрилиқка ҳос барча хусусиятларнинг квадрат тузилишдаги шаҳарда бўлиши, шаҳар чегарасининг тўғри чизиқлардан ташкил топиши билан боғланади. Чуққи юқорида айтиб ўтилган хусусиятларнинг барчасини баркамолликка йўйсак, баркамолликка фақат тўғри йўлдашгина эришиш мумкин. Тўртта тўғри чизиқнинг бирлаштирилиши, юқорида айтиб ўтилган барча хусусиятларни қамраб олиши мумкин. Яъни, баркамолликка онд хусусиятларнинг барчасини квадрат тузилишидаги шаҳар рамзида мужассам этиш, демакдир.

Шаҳарсозликда ҳам худди иморатлардагидек вертикал ва горизонтал йўналишлар соқрал ифодага эга, деган тушунчалар қадимдан бўлган. В.П.Топоровнинг фикрича, Дунё Дарахтининг вертикал тузилиши космологик қубба (юқори, ўрта ва ер ости дунёлар) билан боғлиқ бўлса, горизонтал тузилиш диний маросим билан муносабатдош бўлган. Далилларнинг аксарияти Дунё Дарахти чизмасида иккита горизонтал ўқ орқали қуриш, яъни, горизонтал текис юзани (квадрат ёки доира) чап-ўнг ва орқа-олд томонларини иккита координата билан белгилаш имкониини беради. Бордию квадрат бўлса тўрт томонининг ҳар бири ва бурчаклари олам томонлари йўналишини кўрсатади (Топоров В.Н., 1987, 398-б.).

Квадрат билан доиранинг муносабатдошлиги Авестода ҳам таъкидланади. Унда айтилишича, осмон ҳам, доира ҳам квадрат тузилишдаги сифатга эга бўлган (Акишев А., 1984, 19-20-б.). Доиранинг, соқрал ифодага алоқадорлиги шундаки, у оламнинг ҳамма томон йўналишларини бирдай ифодалашга қодир бўлган. Шунинг учун доира тузилишидаги шаҳар ҳам соқрал тушунчага эга бўлган.

Демак, ер сатҳидаги турли шакл ер ости, усти ва фазовий оламларни бирлаштирувчи рамзий аҳамиятга эга ҳисобланган. Оламларни бирлаштирувчи шаклларга иморат, устун, минора, дарахт киради.

Ер сатҳи бўйлаб кенгайган юза у хоҳ квадрат, хоҳ тўғри тўртбурчак, хоҳ доира тарҳи ташкил қилган бўлсин, у олам томонлари йўналишини рамзини ифодалаган.

Таъкидлаш жоизки, ўрта асрларда шаҳарсозлик катта ўзгаришларга юз тутган бўлишига қарамасдан, шаҳар аҳолиси онгида квадрат, доира каби тушунчалар сақланиб қолади. Бу борада И. А. Бондаренко-ўрта асрларда оддий одам шаҳарнинг умумий тузилишини квадрат ёки учбурчак, яъни, тўртбурчакка эга шаҳар, учбурчакка эга шаҳар, деб ўқиган, лекин амалда бундай тарҳий чизмани тошмоқ деярли мумкин бўлмаган. Мураккаб ранг-баранг манзарали, архитектуравий муҳитда янаган ўрта аср одами дастлабки оддий геометрик фазовий формадан келиб чиққан ҳолда уни англай олган, - деб ёзади (Бондаренко И.А., 1990, 6-б.).

Таъкидлаш лозимки, квадрат, доира тузилишидаги шаҳарлар ўсиши, кенгайиши натижасида ўрта асрларга келиб, илк тузилишини (тарҳини) сақлаб қола олмаган. Бунга қуйидагилар сабаб бўлган: биринчидан, ўрта асрларда аниқ квадрат ёки доира тузилишидаги тушунчалар ўз моҳиятини йўқотиб борган. Иккинчидан, шаҳарнинг ҳамма томондан бир хил даражада кенгайиб бориши, унинг атрофидаги ландшафт ва иморат турларининг шаклланиш даражаси турли бўлганлиги буниш имкониятини бермаган.

Шаҳар ўзининг мудофаа деворлари билан аҳолига хотиржамлик бахш этган. Унда ибодатхона, сарой, меҳмонхона, турар жойлар, бозорларнинг мавжудлиги, аҳолининг кундалик эҳтиёжи, маънавий бой яшаши учун барча шароитлар яратган. Шунинг учун олимлар шаҳарга (ўз уйи-ибодатхонага) кириб боришни ўлим гирдобидан қутилиш истиорасини (метафора) билдирган, деб таъкидлашади (Фрейденберг О.М., 1978, 497, 498, 524-б.).

Шаҳар маркази ҳам алоҳида аҳамиятга молик бўлган. Геродотнинг ёзишича Яқин Шарқда ҳалқа тузилишида етти қават девордан ташкил топган Акбатан шаҳрининг марказий ҳалқасида шоҳ саройи ва хазина сақловчи иморат жойлашган (Геродот.1,98-б.). Ўрта Осиё қадимий шаҳарларида қалъа-арк шаҳар маркази ҳисобланган. Асосий иморатларнинг марказий ҳалқа ичида жойлаштирилиши марказнинг аҳамиятини белгилаган. Инсон ўз шахсий маконида ўзи белгилаган марказ у учун ватан ва хавф-хатардан холи жой ҳисобланган (Haver E., 1975, 62-б.). Шунинг учун ҳар қандай тўлдирилган, белгилаган ёки чегара билан ажратилган фазовий майдон ўзининг марказига эга бўлган. Жумладан, қадимий шарқ турар жойи учун ҳовли, ибодатхона учун меҳроб (алтарь), вилоят учун шаҳар, шаҳар учун ибодатхона ва сарой мажмуаси марказ ҳисобланган. Марказ турли босқичдаги микрокосмосларнинг

марказлари космоголик дунёқарашларда катта аҳамият касб этган ва мифологик тафаккурда фазовий муҳитни ташкил этишида, асосий востита вазифасини бажарган «дунё дарахти» ёки «дунё тоғи»га монанд макрокосмос марказини ташкил қилган (Гуревич А.Я., 1972, 54-55-б.; Јагос К., 1974, 214-б.). Шунинг учун ҳам Шумернинг Ура шаҳрида милoddacha XXIII-XXII асрларда шаҳарнинг маркази муқаддас майдонга айлантирилган. Унда зиккурат, Наннара муқаддас ҳовлиси, Наннара ва унинг рафиқаси Нингал ибодатхонаси, Нингал жуфт ибодатхонаси Урнамму ва Душги саройлари қурилган (Бунин А.В., 1979, 33-б.). Эронда Тахти-Сулаймон яқинида номи сақланмаган, тарҳда доирасимон, шаҳар марказида эллипс тузилишидаги катта ҳовуз жойлаштирилган. Сув ҳамма вақт халқ тафаккурида муқаддас саналган. У обихаёт маънави ҳисобланган. Боғдодда араб халифаси Мансур томонида 762 йилда атрофи уч қават девор билан ўралган ҳарбий қўрғон марказида Аз-Заҳаб саройи ва унга қадаб қурилган масжид жойлаштирилган (Бунин А.В., 1979, 40-б.). Сарой давлат аҳамиятидаги маъмурий бино, масжид муқаддас иморат ҳисобланган. Бундай иморатлар кўп ҳолларда шаҳар марказини таллаган. Эвенкларда шаҳар маркази шомонларнинг ибодатхонаси билан белгиланган. Макон марказида жойлаштирилган шомон ибодатхонаси (уйи) алоҳида соқрал аҳамиятга эга бўлган (Раткина Е. Г., 1990, 15-б.). У макон (Ер) билан Осмонни боғловчи омил сифатида гавдаланган. Вавилонликлар тафаккурида Осмон билан Ер орасидаги алоқа Олам тоғи ёки унга монанд зиккурат, ибодатхона, шоҳ шаҳри, саройлар билан боғланган, айрим ҳолларда улар орасидаги алоқа Осмон Устун сифатида намоён бўлган (Мирча Элиадзе, 1987, 150-б.).

Ўрта асрларга келиб асосий ибодатхонанинг шаҳар марказида жойлаштирилиши тушунчаси ҳам ўз моҳиятини йўқотади. Ибодатхонанинг шаҳар марказида жойлаштириш тушунчаси фақат хаёлда ва Уйғонинг даври архитекторлари лойиҳаларида бўлиши мумкин, деб ёзади И.А. Бондаренко (Бондаренко И.А., 1990, 5-б.). Бунга шаҳарларнинг асрлар давомида кенгайиб бориши натижасида Ғарбда янги ибодатхоналарнинг, Шарқда маҳалла масжидларнинг юзага келиши сабаб бўлган. Жумладан, илк ўрта асрда Нурота шаҳрининг маркази табиий чашма ёнидаги майдон ҳисобланган. Мазкур майдонда бир пайтлар сарой ва диний иморатлар қурилган. Асрлар давомида шаҳар шимолий-шарқ томон кенгайиб борган. Шаҳарнинг жанубий-ғарб қисми тоғолди баландликларга туташганлиги сабабли унинг бу томонларга қараб кенгайишига имкон бўлмаган. Шунинг учун шаҳар маркази диний, ижти-

мой, маъмурий иморатлари билан шаҳарнинг жанубий чегара қисмида қолиб кетган.

Шаҳар кўчалари ҳам ҳамма вақт, ҳамма ерда халқ томонидан эъзозланган. Кўчапи илоҳийлаштиришнинг бир кўринишипи чукчаларда кўрамиз. Чукчалар посёлкаларда мазор билан боғланган асосий кўчадан ўликлар ва руҳлар ўтади, деб тушунишган ва шунинг учун унда ҳеч ким чодир ўрнатмаган ва у ҳамма вақт очиқ бўлган (Богораз-Тап. В.Г., 1939, 193-б.). Е.Г.Раткинанинг ёзишича, Чукоткада посёлкалар тарҳининг асосини ташкил этган бу йўллар «Ўликлар Йўли» деб номланган ва у ер ости ва ер усти дунёлари орасида алоқа ўрнатувчи соқрал фазо ҳисобланган (Раткина Е.Г., 1990, 19-б.). Ўрта Осиёда ҳам кўча алоҳида эъзозланган. Шунинг учун ҳеч ким ҳовли деворини кўчага суришга ботиша олмаган, чунки у биринчидан Аллоҳ марҳаматида бенаиб бўлишда, иккинчидан маҳалла-кўй аҳлининг маломатида қўрққан. Кўча йўловчини манзилига элтган. Шунинг учун, мақсадга элтувчи кўча эгри чизиқлардан ташкил топишига қарамасдан ўрта асрларда уни тўғри йўл, деб фарз қилишган ва баҳоланган (Бондаренко И.А., 1990, 5-б.).

Асрлар давомида кенгайиб борган шаҳар кўчалари унинг ҳамма қисмида ўз йўналишини сақлаб қолиши қийин бўлган. Чунки кўча ландшафтнинг тузилишига, шаҳар кенгайиши натижасида турли тузилишда, катталиқдаги иморатларнинг юзага келишига қараб, бурилишларга учраши табиий. Кўчанинг ўзи кўчма маънода тўғри йўл деб фарз қилинган. Чунки ҳар қандай ҳолатда йўловчи у орқали манзилига етган.

XXX

Шаҳар тузилишида уфқ чизиғи катта аҳамиятга эга бўлган. Уфқ чизиғининг осмон билан туташиб кетиши тушунчаси ер дунёси билан осмон ва ер ости дунёларининг туташтирилиши тушунчасини эсга солиб турган. Шаҳарнинг илк қисми тўғри-тўртбурчак, квадрат, доира шаклида уфқ чизиғи томон йўналтирилиши томонлар аҳамиятини кучайтириб, илоҳийлаштириш даражасига кўтарган. Шаҳарнинг осмон дунёси билан туташини учун тик йўналган тантанавор элемент таппаган. Бундай элементлар қаторига пирамида, сарой, минора, ибодатхона, масжид каби иморатлар қўл келган. Бундай иморатларнинг ўзлари ҳам илоҳий кучга эга бўлган. Шунинг учун улар жойлашган майдон ҳам соқрал тушунчалар билан бирлашиб кетган. Мазкур соқрал тушун-

чага эга иморатлар ўзининг баландлиги, ҳашамати билан турар жой маҳаллаларида ажралиб турган. Шунингдек, улар ўзларининг баландлиги билан осмоннинг турар жойларидан баланд қатламига кўтарилган. Натижада, халқ орасида бундай иморатларга эга майдоннинг ер дунёси билан осмон дунёсини боғлаш имконияти кўроқ, деган тушунча юзага келган.

Шунинг учун ҳам бундай иморатлар мажмуаси майдони билан бутун шаҳарни осмон дунёси билан боғловчи омил сифатида аҳоли эътиборини қозонган. Бундай соқрал аҳамиятга эга иморатлар майдони билан меъморчилик нуқтаи-назаридан олиб қаралганда, бу жой шаҳар маркази, аҳолининг дам олиши учун, сифиниши учун, томошалар кўриши учун, йиғиладиган жой ҳисобланади. Шаҳар маркази ўзининг салобатли, тантанавор, ҳашаматли иморатлари билан шаҳар тузилишини яхлит композицияга боғлайдиган доминант мажмуага айланади.

Шаҳарлар аҳолиси кўнайган сайин, маҳаллалар кенгайган, янги маҳаллалар юзага келган. Уларда ҳам шаҳарсозлик нуқтаи назардан қаралганда ўз марказига эга бўлиши эҳтиёжи юзага келади. Сўнгги ўрта асрларда Ўрта Осиё шаҳарларида ҳар бир маҳалла ўз маҳалла марказига, майдон ва масжидига эга бўлган. Маҳаллаларда ҳам маҳалла масжиди майдони билан муққадаслигини сақлаб қолади. Таъкидлаш жоизки, ҳар бир турар жой, ибодатхона, саройнинг ҳам осмон билан боғловчи ўз маркази бўлган. Бундай марказларга ҳовли, меҳроб, қабулхона ва бошқалар киради.

Фикримизни умумлаштириб айтишимиз мумкинки, биринчи навбатда шаҳар ўрни томонлари аниқланган, иккинчи навбатда томонларни белгиловчи уфқ чизиғи бўйлаб йўналган ўқларнинг учрашган жойида осмон, ер ва ер ости дунёларини бирлаштирувчи вертикал ўқ асосида учинчи босқич, яъни, табиатнинг бир бўлагини ташқи деворлар билан ажратиб турувчи ўз муҳитига эга микродунё юзага келган. Унинг томонлари, юқори ва пастки қисмлари худди табиатдагидек илоҳийлигини сақлаб қолган.

Кўчалар уфқ чизиғи ва томонлар йўналиши билан боғланиш имкониятини туғдирганлиги сабабли, улар ҳам илоҳий тушунчалар билан боғланиб кетган. Натижада шаҳар иморатлари, миноралари, кўчалари билан бирлашиб уч омилни, яъни, осмон, ер томонлари билан, ер ости дунёлари билан боғловчи илоҳий тушунчаларни ташкил этган. Асрлар давомида шаҳар йириклашиб, қадимий қойдаларга амал қилинмаган тузилишда кенгайишига қарамасдан, аввалгидек, томонлар, марказий майдон ва кўчаларнинг илоҳий кучи борлиги халқ онгида сақланиб қолган.

II.3. СУВ – МАСЖИД БЎСАҒАСИ

Сув қадимдап барча халқлар, элатлар ва турли диний эътиқодларда эъзозланган. Зардуштийлик дипида ҳам сув муқаддас табиий куч ҳисобланса-да, лекин оловга сиғиниш сўнгги зардуштийликка хос хусусиятга айланади. (Малькольм Колледж, 2004, 95-б.).

Халқ орасида сув билан боғлиқ кўпгина рамзий одатлар бўлган. Жумладан, қозоқларда Наврўз байрами кунини тоғда аёллар маросим (ритуал) муносабати билан ювиниш учун сой бўйига йўл олишган. Янги йил сувга сероб бўлсин, ҳосилимиз мўл бўлсин деб, бир-бирларига сув сачратишган, ҳовлига сув сеппишган. Кексалар сув аёли – Сувхотин образини яратишган. Бунинг учун кўғирчоққа қора кийим кийдириб, уни кўтариб маросимий қўшиқлар айтиб, уйма-уй юриш одати бўлган (Тоҳтабасва Ш.Ж., 2007, 297-б.). Хоразмда авваллари ариқ, капал бўйида жойлашган хонадонларпикига совчи келганда, уй эгалари биринчи навбатда улардан, «Сизлар ариқнинг юқори оқими томонида турасизларми ёки қуйи қисмидами?», деб сўрашган. Совчилар ариқнинг юқори қисмидан келдик, дейишса, шундан сўнг уй эгаси асосий масалага ўтишга изн берган. Бундай муаммолар асосида ариқнинг қуйи қисмида ёзда сувнинг кети узилиши ва оқибатда ўша хонадоннинг деҳқончилик қилиши учун муаммолар туғилиши назарда тутилмоқда.

Сувга боғлиқ «Обшишон» байрамининг Тожикистонда ҳанузгача нишонлалишини озарбайжонлик олим Чингиз Каджар таъкидлайди (Чингиз Каджар, 2003, 33-34-б.). Шунингдек, ёмғирни қамчин билан сувсиз қолган майдонларга ҳайдаб борувчи авлиё Бурх ҳақидаги ривоятлар Ўрта Осиё халқларининг қадимий, Ислон дини ўрнатилгунга қадар бўлган диний эътиқодлари қаторига киради (Басилов В., 1970, 18-25-б.). Тожикистоннинг жанубида яқин йилларгача қурғоқчилик келганда сув билан боғлиқ «Ашагулон» диний байрамга атаб чашма ёки дарё бўйида қурбонлик қилишган.

Мазкур байрам маросими иштирокчилари асосан аёллар ва болалар бўлиб, улар Ашагулон илоҳи образига кириб қатнашаётган кишига сув сециб, шундан ёмғир сўрашган (Якубов Ю., 1966, 58-б.). Шунга ўхшаш байрам Эронда ҳам бўлган ва у «Обшанон» деб юритилган (Аврам, 109-111-б.; Якубов Ю., 1966, 58-б.). Ёмғир суви илоҳи Авестодаги Тийряшт илоҳига мос келади (Якубов Ю., 1966, 58-б.).

Сувга бағишланган ибодатхоналар бўлган. Шунингдек, сув чашмалари олдида ибодатхоналар қурилган. Жумладан, Озарбайжонда Обжерон

– Сув ибодатхонаси бўлган. Унинг ёнида ҳозирги Туркиён шаҳарчасида Олов ибодатхонаси (А-Туркиён) бўлган (Чингиз Каджар, 2003, 33-34-б.).

Сув Ислоом илоҳиётида ҳам Аллоҳнинг марҳамати, ҳаёт суви сифатида эътироф этилади. Ўрта асрларда Нурота чашмасига Бухоро аҳолисининг зиёратга келиб туришлари ёзма манбалардан маълум.

Мисрда кўп ҳолларда сув чашмалари устида меъморий обида қурилган ва бу обидалар худо уйи сифатида эъзозланган (Шукуров Ш. 2002, 62-б.). Сув (ҳовуз, ариқ, чашма) ортида турган масжид иморати учун бўсаға, пойгоҳ вазифасини бажарган (Шукуров Ш. 2002, 62-63-б.). Ўрта Осиёда масжид мажмуасида ҳовуз, чашма борлигини кўп учратганмиз. Бухорода кўпгина маҳалла масжидлари маҳалла ҳовузи ёнида қурилган. XII-XVI асрларга оид Чашман Айюб мақбараси чашма устида қурилган. Пойдевори X асрга ва 212 устундан 25таси X-XVI асрларга оид, кўп устунли Хива Жума масжиди томининг уч туйпугидан бири, яъни, шимол томондагисининг остида, хопақоҳ ичида ҳовуз бўлган. Сурхондарёнинг Нилу тоғ қишлоғида, Нурота шаҳрида ва бошқа кўпгина масжидлар ҳовлисида чашма бўлган. Шунингдек, масжид, мадраса, мақбара олдида таҳоратхона, ҳаммом қурилган. Самарқандда Шоҳизипда меъморий ансамблининг кириш пештоқи рўпарасида ҳаммом бўлган. Нурота шаҳрида жума масжиди олд қисмида ҳаммом иморати бўлган. Бундай мисолларнинг сон-саногини йўқ.

Чашма, ҳовуз, ҳаммом, таҳоратхоналарнинг диний иморатлар – масжид, мақбара, мадраса олдида ёки ҳовлисида бўлиши уларнинг поклигини таъминлаган, шунингдек, улар учун поклапиш бўсағаси вазифасини бажарган.

Сув ҳавзасининг иморат билан бир майдонда бўлиши маънавий, диний, рамзий хусусиятлардан ташқари иморат гўзаллигини, унинг табиат билан боғланиб, таптанавор тус олишига ижобий таъсир кўрсатади. Мисол учун Ҳиндистондаги таптанавор Тоғ Маҳал мақбараси ўзининг сувга тушган акси ҳисобига ансамбл ҳосил қилиб, бетакрор гўзалликка эришади. Бухорода Болоҳовуз масжиди олдидаги ҳовузга тушган акси билан у ўта дилрабо кўринишни олган.

II.4. ПЕШТОҚ РАМЗИ

Машҳур тадқиқотчи Арнольд Ван Генсепнинг пештоқ ҳақидаги фикри диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, Африкада ўз аҳамиятини йўқотган пештоқ Узоқ Шарқда кенг тарқалган алоҳида қурилган

айвонларнинг аввалги тузилишини намойиш этиши мумкин. Бу ерда, (Хитойда) ўз архитектураси билан нафақат мустақил, балки (илоҳларга, императорларга, бева эркаларга бағишланган) айвонлар турли маросимларни бажаришда фойдаланилган. Алоҳида қурилган айвонлар сингонизм ва даоизмда шундай вазифани бажарган. Рим зафар арки ҳам шундай эволюцияга учраб сеҳрли айвондан маҳобатли иморатга айлانган бўлса, ажабмас. Зафар қаҳрамони зафар аркидан ўтиб душман дунёсидан Рим дунёсига қайтган (Геннеп А. 2002, 24-б.).

Бу ерда уч хил иморат ҳақида фикр юритилмоқда. Алоҳида қурилган айвон, зафар арки ва иморат кириш қисмига қўшилган пештоқ. Уларнинг барчаси бир дунёдан иккинчи дунёга ўтиш вазифасини бажарган. Улардан бири шаҳарга, иккинчиси майдонга, учинчиси иморат ичига киришни таъминлаган.

Шу ўринда яна бир далилни эслаш лозим. Арнольд Ван Геннепнинг ёзишича, нафақат остопа, балки эшик касакаси-қутисининг остки, ён ва юқори ёғочлари ҳам бир бутун ҳисобланган. Хонага киришда бажариладиган махсус маросимлар бир-биридан фарқ қилган. Бу фарқлар маросимнинг бажарилиш тартиби билан бир-биридан ажралган: остопага қон ёки тоза сув сепиш билан, эшик касакаларига қон ёки хушбўй суюқ ёғ суртиш, шунингдек, худди сарровга (архитрав) михлангани каби уларга ҳам муқаддас буюм осилган ёки қоқиб қўйилган (Геннеп А., 2002, 23-б.). Эшикни зафар арки ёки пешайвонга солиштириб кўрсак, уларда ҳам касака, сарров вазифасини бажарувчи конструктив элементлар мавжуд. Демак, уларнинг рамзий вазифаси ҳам бир-бирига монанд бўла олади.

Жанубий Шарқ ўлкаларида сув ичида жойлаштирилган ибодатхонага ёки муқаддас иморатга қайиқ билан боришда, зиёратчилар сув ичида ўрнатилган оддийгина равоқ-рамзий пештоқ орасидан ўтишганлиги бадий фильмлардан маълум.

Энди Марказий Осиё меъморий обидаларига мурожаат қиламиз. Панжакент ибодатхоналари тарҳини кўздан кечирар эканмиз, уларнинг ҳовлига кириш қисмида айвонга монанд пештоқ ёки дарвозахона борлигининг гувоҳи бўламиз. Шунингдек, ибодатхона олди томонида қапиштириб қурилган худди шундай олди очиқ пешайвон борлигини кўрамиз. Бу ерда биричи айвон ибодатхона ҳовлисига кириш рамзий ўтиш вазифасини бажарса, ибодатхона олди айвони унинг ичига киришда рамзий вазифани ўтаган бўлиши мумкин. Худди шундай дарвозахона ва пешайвонни турар жой меъморчилигида ҳам кўрамиз.

Амир Темури қурдирган Бибиҳоним масжидига катта пештоқ орқали кирилади. Мазкур пештоқ салобатлиги билан Рим зафар аркига ўхшаб кетади. Функция жиҳатида ҳам у бир дунёдан иккинчи дунёга ўтиш, яъни, ташқи майдондан ички майдонга ўтишда чегара вазифасини ўтайди. Шунга ўхшаш салобатли пештоқни майдон тўридаги масжидга қапиштирилган вариантни кўрамиз. Унинг ҳам функционал вазифасида ташқари рамзий маъноси ҳам бўлган, деган фикрга келамиз. Олимлар иморат пештоқи композициясининг бадий жиҳатдан кўркем, тантанавор, улуғворлигини ҳамда бажарадиган вазифасини ибодатга олиб, уни иморат остонаси, деб аташади (Ўралов А.С, ва б., 2003, 75- 82-б.).

А. Генценинг ёзишича, «Остона қўриқчилари монументал шакл тусини олган, (жумладан, Миср, Ассирия–Бабилда–қашотли аждар, сфинкслар-одам бошли шер ҳайкали, турли баҳайбат маҳлуқ, Хитойда эса ҳайкаллар), улар эшик ва остонанинг рамзий моҳиятини иккинчи даражага суриб қўйган. Монументал шаклларга қарата дуолар ўқиб мурожаат қилишган, уларга атаб қурбонлик қилишган, яъни, ўтиш жараёни моддий маросимдан маънавий маросимга айлانган (Генцен А., 2002, 25-б.).

Шунигдек, араблар ҳам қадимда уйга кираётиб ёки чиқаётиб хона илоҳи тасвирини силаб ўтишган–бундай қўшилиш ёки айрилиш вазияти маросими бир хил ишорага эга бўлган (Генцен А., 2002, 27-б.).

Бундай одатлар Марказий Осиё монументал меъморчилигида ҳам бўлганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки буддавийлик ибодатхоналари пешайвоининг икки ён томон сузаларида ҳайкаллар ўрнатилганлиги маълум (Оқ-Бешим ибодатхонаси). Панжакентдаги зардуштийлик ибодатхоналари дарвозахона деворларида ҳам маҳобатли рашгасвирлар ишланган. Мазкур далиллар Марказий Осиёда ҳам кўпроқ монументал обидаларда рамзий ва илоҳий удумлар бажарилганлигини кўрсатади. Албатта, бундай удумлар остона ва эшикларнинг рамзий моҳиятини камайтирган.

Марказий Осиёда Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам пештоқнинг асосий вазифаси обида тарзига монументаллик бағишлаш ва обида тарҳининг кириш қисмида қулайлик яратиш каби функционал вазифани сақлаб қолади. Пештоққа бўлган эътибор янада кучаяди. У катта ҳажмга ва салобатли кўринишга эга бўлади. Пештоқ даҳлиз вазифасини бажарувчи хонага тарҳда ярим айлана, тўғри тўртбурчак тузилишидаги тоқча бўлилмага (айвон) ва остонага эга бўлган.

Маълумки, остопа ҳамма вақт икки дупёни, яъни, ташқи ва ички дупёларни бирлаштирган. Дахлиз ҳам остопа каби кишини ташқи дупёда ички дупёга киришига тайёрлаган. Остопа деярли барча халқларда илоҳий рамзга эга бўлган. Шунинг учун ҳам пештоқ остопа каби илоҳий кучга эга, деб тушунилган. Пештоқнинг кириш қисми чегараси катта ва чуқур равоқ билан белгиланган. Равоқлар тўрт бурчак ичига олинган ва улар бир печа қаватдан ташкил топган. Улар эшикка яқинлашган сайин кичрайиб борган. Бу тadbир пештоқ тарзини композиция жиҳатидан бойитишга ҳамда унинг таптанавор бўлишига омил бўлган. Пештоқ композиция жиҳатидан меҳробга ўхшаб кетади. Таъкидлаш жоизки, Марказий Осиёда диний байрамларда ҳайит помозлари шаҳардан ташқарида ўқилган. Шунинг учун дастлаб доимий байрам помозлари ўқиладиган майдоннинг ғарбий томони чегараларида фақат меҳроб қурилган. Мазкур меҳроб кўп ҳолларда худди пештоқ каби салобатли қилиб қурилган. Кўп ҳолларда майдон атрофи девор билан айланштирилган. Давр ўтиши билан пештоқ-меҳробни ўз ичига олган хонақоҳ қурилган. Улар биргаликда шаҳар ташқарисида қурилган помозгоҳни ташкил қилади. Дастлабки меҳроб янги қурилган масжид учун меҳроб ёки пештоқ вазифасини ўташга мослаштирилган. Меҳроб жаннат дарвозаси рамзини ифодалаган. Пештоқнинг илоҳий тушунча билан боғланишига унинг меҳробга монандлиги ҳам сабаб бўлган. Демак, диний иморатларда пештоқ жаннат дарвозаси рамзини билдиради.

Шундай қилиб таъкидлаш жоизки, пештоқ қадимдан халқлар тушунчасида рамзий, илоҳий аҳамият касб этган, яъни, бир дупёдан иккинчи дупёга ўтиш рамзини ифодалаган. Исломи дини ўрнатилгандан сўнг пештоқ жаннат дарвозаси рамзини ифодалай бошлаган.

II.5. ТОМ РАМЗИ

Том ичи – шифт коинотга ўхшатиш, томнинг ўзи ҳам тоғ, баланд тепаликка монанд қилинган. Қизиги шундаки, хеттликлар илоҳларидин бири ибодатларида Қуёш аёл илоҳига бағишланган маросим одатлари ибодатхона томида бажарилган (КИБХ, 99, VI, 4-19). Ибодатхона ёки Сарой томидан дуолари билан осмон илоҳи қуёшга (UTUSA-ME-E); ва Хетт шоҳи Муваталли ўз шаҳри Аринина бскаси-Қуёш илоҳга мурожаат қилади. (КИБ VI, 45, 1, 9-10 (СТИ 381); қараг: HAAS, 1970, 188-б., 3-илова). Бошқа дасхат ёдгорликларида «Подшо сажда қилади ва томдан тушиб ички муқаддас (сакрал) хонага йўл олади, - дейилади

(I и HAL)-KUB xxx, 34, IV. 2-4 (CNY 401) (Қарағ NEN, 1986, 29-б.; OTTEN, 1971, 20-б.).

Шоҳнинг сарой, халептув – ибодатхона томига чиқиши, тоққа чиқиш маросими оламнинг тўрт томонида айланиб чиқиш билан уйғуллашади ва ушбу осмондаги илоҳлар билан мулоқотда бўлиш, деб талқин қилса бўлади. Буни тўрт маҳалла фазосидан коинотнинг бешинчи нуқтасини забт этиш одати билан солиштириш мумкин (Heesterman, 1957, 103-104, 120-б.).

Мазкур одатларда сарой ёки ибодатхона томи орқали коинот билан рамзий боғланиш масаласи ўз ифодасини топмоқда, яъни, томининг коинотдаги илоҳларга яқинлиги назарда тутилмоқда.

Юнон ибодатхоналари учта дунё оралиғидаги алоқани ўрнатувчи рамзий ифодага эга бўлган: Пастки–сув, қозиқ оёқларга ўрнатилган иморатнинг қозиқ оёқлари, ёки ер ва иморатнинг ер ости қисми: Ер усти–асосан иморат устунлари: Само–иморат томининг пештоғи (фронтон) (Сурина М.О., 2006, 59-б.). Марказий Осиёда ҳам мақбара вертикал йўналишда уч поғонали дунё тузилишини, яъни, иморатнинг юқори қисми, гумбази осмонни, қуёшни муқаддас, илоҳий оловни; ўрта–куб, призма қисми–тирик одамлар дунёсини, ерни; пастки қисми–ер ости дунёсини, жаҳаннам–гўрни ифодалаган (Ибрасва К.Т., 1994).

Иморат томи билан табиий тепаликлар Шарқ халқлари тафаккурида тенг эъзозланган. Жумладан, зардуштийлик аъёнчаларига кўра Эронда энг баланд тепаликдан бошлаб иморат томию, байрамонда дастурхон устида ҳам олов ёки шам ёқилган. (Дорошенко Е.А., 1982, 72-б.). Ҳозирги кунда ҳам Наврўз байрамида Озарбайжоннинг айрим жойларида барча тепаликларда гулхан ёқишган. (Новруз Шейлер, 1989, 106-б.). Зардуштийликка мансуб хонадонлар Наврўз киришидан бир кун олдин, эски йилнинг охиригача куни авлодлар руҳини хотирлаб, томда олов ёқишган ва ўша оловни ўз жойида эрталабгача қолдиришган. Саҳар тонгда оилалар ўз томларига чиқиб, мубаднинг ўз уйи томининг тўрт томонида гулхан ёқишини кутиб туришган. Мубад томида олов ёқилгандан сўнг ҳар бир оила ўз томининг тўрт бурчагига гулхан ёққан (Джапдосова З.А., 2007, 273-б.).

Ўрта Осиёда илк ўрта асрларга оид гумбазли иморатларнинг ўрганилиши натижалари, уларнинг биринчи навбатда диний маросимлар билан боғланганлиги, мсморий мажмуаларда алоҳида ўрип эгаллаганлиги олимлар томонидан қайд этилади (Негматов Н.Н., Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г., 1973, 32-б.).

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг масжид гумбази Жамол – мукаммал илоҳий гўзаллик рамзини олади (Яковлев Е.Г., 1985, 178-б.).

Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон ўзининг «Меҳмонномаи Бухоро» асарида Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси гумбазини жаннат гумбази, шу меъморий мажмуадаги масжид гумбазини етти қават осмон гумбазига ўхшатади. У масжиднинг баланд равоғи Сидр (Қуръонда эслаб ўтилган дарахт) дарахти учига етган, унинг мустаҳкам иморати одамларга ал-Ақсо масжидини эслатади, унинг устуллари саф тортиб намоз ўқиётганлар билан бирлашиб кетади, унинг эшиклари Аллоҳ бандаларига мукофот эшигини очади, деб баҳо беради (Камолиддини С.Б., 2007, 44-б.).

Юқорида келтирилган далиллар обида томининг ҳам ер ости, ер усти ва қоиотни боғловчи ҳаёт дарахти устуни рамзини ифодалаганлигини кўрсатади. Шу ўринда айтиш жоизки, том хоҳ текис, хоҳ гумбазли бўлсин, улар баробар ҳолда қоиот билан боғловчи рамзий ифодага эга бўлган.

II.6. МИНОРА РАМЗИ

Исон ҳамма вақт юксакликка интилган. У вертикал тузилишдаги иморат, дарахт, устулар ер ости, усти ва осмон дунёларида боғлаш каби тушунчаларга ишониб келган. Бундай тушунча шаҳарсозликда ҳам алоҳида қурилган иморатда ва обида ички қисмига ҳам тегишли бўлган. Шунинг учун вертикал тузилишдаги иморатлар доимо илоҳий тушунчалар билан боғланиб кетган. Шундай иморатларга Бобилдаги минорасимон зиккуратлар киради. Веруда Мочес дарёси бўйидаги маконда баландлиги 18 метрли «Қуёш пирамидаси ва кичикроқ ҳажмда «Ой пирамидаси» бўлган. Бундай маҳобатли иморатлар жамоа учун идеологик-мафкуравий этакчилик вазифасини бажарган марказ рамзини билдирган (Массон В.М., 1981, 127-б.). Зиккуратга монанд поғонасимон минора Ўрта Осиёда Олтинтепа маконидан топишган. Унинг баландлиги 12 метр, узунлиги 26 м, 5-6 поғонадан ташкил топган минора қовланган (Массон В.М., 1981, 59-60-б., 18-расм). Олтин-тепадаги қурилманинг А.Х.Филипов бажарган реконструкциясида ҳам худди Бобилдагидек энг юқори поғонасида эшикли хона назарда тутилган. Мазкур қурилма, иморат-зиккуратнинг Ўрта Осиёдаги варианты бўлиши мумкин. Шунингдек, мазкур қурилма илоҳий рамзга эга бўлган.

Марказий Осиёда Будда ибодатхоналари композициясидаги поғо-

нама-поғона юқорига кўтарилиб борган минорасимон қурилмалар-сту-па шулар жумласига киради. Ступалар диний обидалар қошида бўлиб, Будда динига оид рамзий ифодага эга бўлган. Буддавийлик диний ёдгорликлари қаторига яна «стамбхи» номи билан маълум иморатни қўшиш мумкин. Улар минора шаклида бўлиб, қадимий Қобул харо-балари ичида қад кўтариб турибди. Улардан бири Сурх, иккинчиси Минораи Чакри деб юритилади. Охиригисининг баладдлиги 20 метрга етади (ВИА, 1970, 373-б.). Кўҳна Термизининг шарқий томонида қисман сақланиб қолган Зурмала номли буддавийликка оид миноранинг су-па қисми тарҳда тўғри тўртбурчак тузилишда бўлган. Тахмин қилиниши-ча, унинг тўрт томонида тўртта зина ва юқори қисми гумбаз шаклида бўлган. Миноранинг дастлабки баладдлиги 18 метрга етган. (Пугачен-кова Г.А., 1979, 67-б.).

Будда ступалари тўртбурччагида тўртта минорага монанд вертикал тузилишдаги қурилмани Қора-тепа (II-III асрлар) мажмуасидаги дево-рий ўйма (граффит) нақшда ҳамда Буткари III (II-III асрлар) рельефида кўрамиз. Қуйидаги ўйма тасвирлар Будда ибодатхонаси меъморий маж-муасида ступа билан бирга минораларнинг қадимдан бўлганлигидан далолат беради. Жумладан, Кушоналар ҳукмронлиги даврида шоҳ Ка-нишка Пурушанпурда (ҳозирги Пешовар) Буддага бағишлаб баладдлиги 200 метрга етadиган минора қурдиради. У ўзининг ҳашаматли бе-за-ги, салобати билан замондошларини ҳайратда қолдирган ва уларнинг гувоҳлик беришларича Осиёдаги муъжизаларидан бири ҳисобланган (Короцкая А., 1966, 74-б.). Миноранинг шаклланиши зардуштийлик дини билан ҳам боғлиқ бўлган. Страбоннинг ёзишича, Кир томонида Кичик Осиёда ташкил этилган ибодатхона, аввалига атрофи девор би-лан ўралган суғий тепаликдан ташкил топган (Страбон XI, 8,4). Унда иморат бўлмаган, аниқроғи, у суғий тепаликда бўлиб, ибодат қилиш учун устига чиқишган (Мэри Бойс, 1988, 75-б.). Демак, сиғиниш учун муқаддас олов ўша тепаликда бўлган, деган фикр туғилади. Бунга Бо-кудаги минора тузилишидаги балад «Қизлар қалъаси» номи иморат ҳам гувоҳлик беради, чунки унинг томида муқаддас олов ёниб турган. Муқаддас олов учун қўлланилган тик тузилишдаги балад оташкада ҳам минора тузилишини эслатади.

Марказий Осиёда Ислон дини ўрнатилгандан сўнг масжидлар ком-позициясида миноралар кенг қурила бошланди. Миноралар шаҳар ком-позициясида энг баланд иморат турига айланади. Жумладан, Кўҳна Ургенчдаги минора 61 метр, Бухородаги Минораи Калон 46,5 м, ва

Хивадаги Ислом Хўжа минораси 44,5 м баладликка эга бўлган. Минора сўзи араб тилидан олинган бўлиб, «нур таратувчи» деган маънони англатган.

Миноралар функция жиҳатида бир неча вазифани бажарган. Шаҳар композициясида, доминантлик, яъни, шаҳарнинг барча қисмини марказга бўйсуниб, яхлит композиция ташкил қилишини таъминлаган. Шаҳар атрофини кузатиб туриш имконини берган. Шунингдек, жума ва ҳайит намози кунлари шаҳар аҳолисини намозга чақиришда азон айтиш жойи вазифасини бажарган. Таъкидлаш жоизки, минора, асосан масжид композициясидан ўрин олганлиги билан ҳар доим намозга чақириш жойи вазифасини бажармаган. Чунки муаззиннинг кунига беш маҳал баладлиги 30-50 метр келадиган миноранинг ичидаги тор, баланд зипалардан юқорига чиқиб тушини катта қийинчилик туғдирган. Шунинг учун ҳам юқорида айтганимиздек, унда фақат жума ва байрам намозларига чақириш учун фойдаланилган. Миноралар юқорида айтиб ўтилган вазифалардан ташқари рамзий ифодаларга ҳам эга бўлган. Жумладан, Ҳиндистондаги XIII асрга оид Қутб-ад Дин минораси кўриниши жиҳатида Эрондаги минорасимон тузилишдаги Қобус мақбарасига ва Афғонистондаги Ғазна ва Гурид минораларига ўхшаб кетади ва улар каби намозга чақириш учун азон айтиш жойи бўлишда кўпроқ Ислом дини шуҳрати рамзини ва мусулмонларни папоҳида асрашга қодирлигини ифодалаган, шунингдек, ўз номи билан Қутб-ад-Дин (дин устуни) ҳурматли унвон даражасига юксалган ва «олам ўқи», яъни, кoinот билан ерни туташтирувчи ўқни ифодалаган (Бренд Б., 2008 275-276-б.). Шунингдек, миноралар – «Жалол» эстетик тушунчасини олган. «Жалол» – илоҳий исм рамзини ифодалаган (Яковлов Е.Г., 1985, 178-б.).

Демак, Марказий Осиёда қадимдан вертикал тузилишдаги зиккурат, поропасимон супалар рамзи илоҳийлаштирилган. Жумладан, зиккуратнинг юқори поғонасидаги хона бобилликлар тушунчаси бўйича шаҳарни турли балолардан асраш учун худонинг қўним топадиган жойи ҳисобланган. Ислом дини ўрнатилгандан сўнг қурилган миноралар ўз вазифасидан (функциясида) ташқари «Ислом дини шуҳрати», «Ислом ёғдуси, нури», «Илоҳий исм», «Олам ўқи» каби рамзий ифодаларни бажарган.

Шеърят ҳам, мусиқа ҳам илоҳий кучга эга деган тушунча халқ тафаккурида қадимдан мавжуд. Бу муқаддас санъат турлари билан меъморчилик орасидаги боғлиқлик, санъат даражасига кўтарилган обидаларнинг ҳам илоҳийлик даражасига эга бўлганлигидан далолат беради.

Улар орасидаги ўхшашлик нафақат безак ёки иморат тарзи бўлинмаларида, балки тарҳда ҳам сезилади. Бунга даҳлиздан асосий хонага ўтиш ёки аффилад шаклида хоналарнинг бирич-кетин уланиб бориши, хоналар фазовий муҳитининг бир маромда ритмик қайтарилиши ва бошқалар гувоҳлик беради.

Сув барча тирик мавжудот учун обиҳаёт ҳисобланаган. Шунинг учун у илоҳийлик даражасига кўтарилган. Серсув чашмалар зиёратгоҳ жойларга айлантирилган. Қуръонда ҳам жаппат суви «Оби Кансар» ибораси кўп учрайди. Масжид ҳовлиси остонасида ҳаммом, таҳоратхонанинг пазарда тутилиши илоҳий даргоҳга киришдан олдин поклашиш ишораси ётади. Пештоқнинг рамзий ифодага эга бўлиши асосан бир муҳитдан, иккинчи муҳитга ўтиш билан боғлиқ бўлган. Пештоқнинг асосий қисми эшик ёки очиқ қолдирилган эшик ўрни билан белгиланган. Эшик ёки дарчани тантапавор ҳолатга келтириш учун чегара деворнинг эшиги ёп қисмларида маҳобатли устунлар, устки қисмида бўғот, патки қисмида зинапояли майдон ёки сува ўрнатишдан бошланади. Пештоқ тапҳо ҳолатларда бўлиши мумкин у пинҳоний икки дунё чегарасини англатган. Пештоқ обида ҳовлиси кириш деворига ўрнатилган ҳолда ҳамда обиданинг ўзига қапиштирилган ҳолда келади.

Зардуштийлик ва буддавийлик ибодатхоналарининг кириш эшиги ёнида тасвирий саҳналарнинг ишланиши, Будда ҳайкаллариининг ўрнатилиши мавжуд, мақбара, сарой каби обидаларга нисбатан, уларда пештоққа бўлган эътибор биров сусаяди, чунки кираётганлар эътибори асосан илоҳиётлар тасвирига қалади. Шундай бўлишига қарамасдан пештоқнинг илоҳийлик кучи ўз моҳиятини сақлаб қолади.

Томга қадимдан осмон гумбази сифатида қаралган. Чунки том барча турдаги иморатларнинг ички фазовий муҳитини композиция жиҳатидан тугатиш имконини берган. У хона ички фазосини коинот билан боғловчи «ҳаёт дарахти» тушунчаси билан боғланган. Шунинг учун у ҳамма вақт эъзозланган. Том хонадоннинг бошпанаси борлигидан далолат берган. Шунинг учун «бошпана» сўзи халқимизда иморатга эга бўлиш орзусини англатган.

Гумбаз ҳам қадимдан осмон образини англатган. Буддавийлик динига оид, соқрал аҳамиятга эга ступа-супалар катта-кичик бўлишидан қатъий назар, уларнинг юқори қисми гумбаз ҳолатига келтирилган. Гумбаз ўрта асрларда ҳам коинот билан қиёсланган.

Халқлар орасида коинот сари интилиш орзуси қадимдан бўлганлигига «Ҳаёт дарахти», «Дунё тоғи» каби тушуңчалар ҳамда баландликларни, тепаликларни эъзозлаш одатлари гувоҳлик беради. Тоғ ва тепаликлар илоҳийларнинг қўним топиш жойи деб тушинилган. Шунинг учун диний иморатлар кўпроқ табиий ёки супний тепаликларда қурилган. Бундай иморатлар қаторига ибодатхона, зиккурат, ступа-минорасимон қурилма ва миноралар киради.

Марказий Осиёда дастлабки миноралар буддавийлик, зардуштийлик дини ибодатхоналари меъморий мажмуасида кенг аксини топган. Минора Ислон дини ўрпатилгандан сўнг ҳам ўзининг илоҳий аҳамиятини сақлаб қолади. У масжид, мадрасаларнинг асосий иморатларидан бири бўлиб қолади. Миноралар ўз баландлиги, салобатлиги, гўзаллиги билан шаҳар композициясида доминант бўлиб қолади. Маҳалла масжидлари ёнида қурилган миноралар маҳалла марказини белгилаш билан бирга, унинг композицион яхлитлигини таъминлайди.

Миноралар узоқдан пафақат шаҳар марказини, балки маҳаллаларнинг ҳам ўрнини белгилаб туради. Улар туфайли узоқдан шаҳар марказий қисми ва маҳаллалар марказлари билан намоён бўлиб туради.

III. ХОНА ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ РАМЗИЙ ОДАТЛАР

*Бизнинг уйимизда фаҳм-идрок бор, у бизни бошқаради
ва бизларни эргаштирувчи олий қалб бор. Фаҳм-идрок
қанча юқори бўлса, ҳис-туйғу қанча тиравроқ бўлса,
оиламиз ва уйимиз шунча соз, гўзал ва равшанроқ бўлади.*
С.Х. Джаббала

III.1. ХОНА ТОМОНЛАРИ

Хона инсон учун макон, бошпана бўлган. Хопанинг яшаш учун қулай бўлиши чора-тадбирларини қидиришган. Масалан, оила аъзоларининг доимий дам оладиган хоналари кўпроқ тўғри тўртбурчак шаклида бўлса, меҳмонхона, сарой ва бошқа турдаги хоналарнинг томонлари тенг тўғри тўртбурчак шаклида бўлиши мақсадга мувофиқ бўлган. Жумладан, Самарқандда Афросиёб шоҳлари саройи ҳам томонлари тенг тўртбурчакка эга бўлган. Ат-Табарийнинг таъкидлашича, Термиз шоҳи Мусо ва унинг павкарларини меҳмон қилиш учун томонлари эллик тирсакдан келадиган хонага таклиф этади (Ат-Табари, 1987, 101-б.).

Умуман, хона оилали қишнинг совуғидан, ёзнинг иссиғидан, турли бало-қазолардан асраган. Шунинг учун хона қадим замонлардан буён турли илоҳий тушунчалар билан боғланиб келган. Хопани олам томонлари билан боғлашган. Жумладан, коивот тузилиши тўғрисидаги тушунча паҳлавий анъаналарига биноан Тинтрийа, Садвес, Ваҳанд ва Ҳафтаранглар-тўрт томон ҳомийси ҳисобланилган (Дрезден М., 1977, 344-б.). «Валдидот»да эса квадратни тўрт томон эмас, доиранинг томонлари деб тушунилган. Бу тушунча Авесто таълимоти бўйича квадрат эмас, доирага тўғри келади (Стеблин-Каменский И.М., 1995). Авесто анъаналарига биноан дунё етти оламдан (томон)–кишвар ёки каршвардан ташкил топган. Марказда муқаддас Хванират, тўрт томонидан тўртта каршвар ва иккита тик йўналишда, яъни, Хваниратдан пастда ва юқорида ер усти ва ер ости дунёлари жойлашган, дейилади (Сулейманов Р.Х., 2000, 231-б.). Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, бундай тушунча одамга нисбатан ҳам қўлланилган. Жумладан, Тоғли Бадах-

шонда топилган қадимий фалсафий асарда “табиатда бор парса инсон тапасида мавжуд (Бертельс А.Е., 1970, 24-б.). Одам борлигида олти томон мужассам, улар юқори (осмон), паст (ер), жануб, шимол, шарқ, ғарб томонларни ташкил қилади”, - дейилган (Бертельс А.Е., 1970, 16-б.). Ш. Шукуров, - кузатувларимиз натижасида қадимий Хоразм кулолчилик санъатида, меъморий обидалари тарҳида юқори-паст, ўнг-чап, шарқ-ғарб каби фазовий томошлар билан боғлиқ тавсифлар ва бишар тузилишидаги рамзий классификациялар, ҳамда аёл-эркак тушунчаларини аниқлатадиган ижтимоий тавсифлар борлиги аниқ сезилади, - деб таъкидлайди (Шукуров Ш., 1977, 107-б.). Осмон-эркак, ер-аёл билан қиёсланган. Рўдакий ўз замондоши Муродийнинг ўлимига бағишланган ғамгин шеърда айтади:

*Онага топишди эконсиз жасадин,
Азиз отасига ситор этиб экон.*

(Рўдакий, 1994, 14-б.)

Сўфийликда чорзарб «тўрт уриш» йўли билан зикр айтилган. Зикр айтиш тўртбурчак шаклида амалга оширилган (Ясавий, 1992, 2013-б.). Ш.Д. Асқаров сўфийликда чорзарб тўғри тўртбурчак хонада бажарилган, - деб таржима қилади (Асқаров Ш.Д., 2002, 22-б.). Мазкур таржима аниқ эмас, шундай бўлишига қарамасдан, чорзарб тўртбурчакни, яъни, тўрт томонни билдиришини инкор этолмаймиз. Чорзарбни меъморчиликка кўчирсак, тўрт бурчакли, тўрт томонли хона тарҳини беради. Томонлари тенг тўртбурчак (квадрат) тузилишдаги монументал иморатнинг томонлари дунёнинг тўрт томонига ўхшатилиши Афғонистонда ҳам кузатишган (Сарианиди В.И., 1977, 39-б.). Дарҳақиқат, юқорида келтирилган тушунча ва кузатувларни меъморчиликка кўчирсак, тўрт томон уйнинг тўрт томони деворларини, қолган иккитаси шифт ва хона сатҳини (полини) эслатади. Бундай тушунчани ипобатга олган ҳолда хопани кичик дунё деб фараз қилсак, хона сатҳи—ер, шифти—осмон, уларни туташтирувчи усту—қурбонлик устун тимсоли сифатида гавдалапади. Бу ўринда шунга эътибор бериш лозимки, томонларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғланиб, бир бутун борлиқни ташкил қилади. Уларнинг, яъни, олти томоннинг марказини еттинчи қисм—қурбонлик устун ташкил қилади. Шунинг учун бўлса керак, қадимдан марказий устун эъзозланган, илоҳий кучлар билан боғланган ва одам қоматига қиёсланган.

Фрот ва Дажла дарёлари оралигидаги халқларда ҳам дунё асосан, тўрт томонни ташкил қилади, деган тушунча бўлган. Одам ўртада турар экан, у тўрт тарафдан келадиган хавф-хатардан ўзини қўриқлаш мақсадида ўзи турадиган жойнинг тўрт томонини девор билан ўрашни лозим кўрган ва шу хонанинг тўрт деворига Мардука, Набу, Иштар, Ташметум сиймолари ишлапган туморларни осиб қўйишган (Bude, 1968, 97-98-б.). Қизиғи шундаки, шунга ўхшаш тушунчалар Ўрта Осиё халқларида ҳам яқин йилларгача бўлган. Жумладан, унинг анча соддалаштирилган шаклини Самарқанд, Бухорода учратиш мумкин. Улар меҳмонхона тўрт деворига тўрт халифа (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али) номларини ёзиб қўйишган. Айтишларича, Халифалар хонани ҳар хил бало-қазолардан, табиий офатлардан асраб, хонадонга тўкип-сочишлик, хотиржамлик, омонлик ва бахт-саодат бағишлар экан (Нозилов Д., 1996, 4-5-б.). Оила учун хавф-хатарнинг олти томондан ҳам келиши мумкинлиги Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи Маънавий» сида келтирилган. Жалолиддин Румий мазкур масала юзасидан ўзи савол беради ва ўзи жавоб қайтаради:

*Олти ёқдин келса дунё тавишини,
Бас, не айлаб ўзни қутқаргай киши?
Олти ёқдин отаи ичра қолса ул
Олти ёқнинг хўжаси-ҳақ қутқарур.*

Жалолиддин Румий (2002, 22-б.)

Фирдавсий ўз “Шоҳнома”сида сарой ичини дунё маркази сифатида тасвирлайди. Унда қутб-космик офатларнинг учрашадиган ва шу ерда бурилиш, эскидан-янгига, ёвузликдан-яхшиликка, қорошгу ер ости дунёсидан ёруғ ер усти дунёсига ўтилади, деб тушунилади. Бу иккала дунё хона ичидаги қаҳрамонлар тақдирини ўзгартириб турган, деган тушунчалар ҳам мавжуд (Шукуров Ш., 1983, 70-б.).

Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ёзишича: “Инсон ичи – даҳлиз, дунё эса уй. Аввал даҳлизга, сўнгра уйга кирилади. Даҳлизда кўринган барча нарса уйнинг ичкарасида ҳам зоҳирдир... Дунёда пайдо бўлган жамики хайрли ва хайрсиз ишлар, аввало, даҳлизда юзага чиқади (Румий 1997, 119-б.). Қадимда айрим ўлкаларда уйнинг ўзини ҳам жонли мавжудотга қиёслашган. Жумладан, помирликлар тасаввурида турар уй тўлиқлигича жонли мавжудот, эрака сифатида гавдаланган (Муҳиддинов И., 1982, 78-б.). Иморат қисмларини одам аъзолари билан қиёслаш

Ҳиндистонда ҳам бўлган экан. Бу ерда хусусан, ибодатхона меъморчилигида инсон қўли билан яратилган турар жой, ибодатхона ва бошқа иншоотларда Пуруша шаклида ҳамда одам аъзолари вужудга келар экан. Шунинг учун ибодатхона қисмлари илоҳларнинг таъа аъзоларига ўхшатишган. Жумладан, ибодатхона эшиги—оғиз, том юзаси—елка, бўртиб чиққан қисмлари—қўл, девор—оёқ, пойдевор—илоҳлар оёғи кафтини билдирган (Kramrisch, 1975, 41-б.). А. В. Иконников антропоморф тасаввурлар турар жой қисмларининг бир бутун эканлигини фаҳмлаб олишга имкон беради, деб ёзади ва мисол сифатида Камеруннинг Фали қабиласига тегишли турар жойнинг тарҳи ва умумий кўринишини келтиради. (Иконников А.В., 1968, 168-б.).

Дарҳақиқат, тасвирда турар жой тарҳи одам қоматига монанд кўринишга эга. Унинг юқори қисмидаги тарҳда доира шаклидаги хопаси — одам бошини, ўртадаги ҳовли — тапасини, унинг икки ёнидаги хоналар — қўлларини ва пастки даҳлизга монанд қисми — оёқларини эслатади.

Юқорида келтирилган хона билан боғлиқ одатлар ҳамда рамзий тушунчалар унинг қай даражада инсон ҳаёти учун зарур ва муқаддаслигини белгилайди. Инсоннинг ижтимоий, маънавий ҳаёти учун зарур бўлган масканга муқаддаслик бағишлайди.

III.2. ХОНАДОНЛАРДА САЖДАГОҲЛАР

Марказий Осиёнинг кўп ҳудудларида, шу жумладан, Сугдда зардуштийлик динига эътиқод қилган хонадонлар уйларида сажда қилиш учун махсус хона бўлганлиги қайд этилади. Қадимий Папжакент хонадонларида муқаддас оташкада ва меҳробга эга хона реконструкцияси В.Л. Воронина томонидан матбуотда келтирилади (ВИА, 1969, 188-б.). Мазкур хона хонадон оила аъзолари учун саждагоҳ вазифасини бажарган. Х. Ахунбобоев сажда учун меҳроби бор хоналар бизда ҳам бўлганидек, Ҳиндистон ва Эронда ҳозирги кунда ҳам зардуштийлик динига эътиқод қилувчи халқларнинг “ағиари”—доимий муқаддас олов сақлашга мўлжалланган хоналари бўлганлигини таъкидлайди (Ахунбобоев Х., 1987, 45-47-б.). Сугдда ҳам “адриан” номли кичик хона саждагоҳ оловини доимий сақлаш вазифасини бажарган. Шунингдек, олим адриан ёнидаги катта хонада худди Ҳиндистон ва Эрондаги каби кўп киши сифинишга мўлжалланган “даре-меҳр”—катта хонада муқаддас олов ёқилган, деб таъкидлайди (Гуревич Л.Л., 1981, 20-б.).

Илк ўрта асрларда кўпчилик хонадон деворларида сюжетли тасвирлар ишланганлигидан археологик далиллар гувоҳлик беради. Сюжетли тасвирлар кўпроқ тўғри тўртбурчак ва томонлари тенг тўғри тўртбурчак (квадрат) тузилишидаги хоналар деворларида ишланган. Папжакент уйлари кириш эшиги қаршисидаги деворда, ўзлари эътиқод қиладиган илоҳлар тасвири, ён томонларида линий маросим қатнашчилари ифодаланган. Хона деворларида ҳаётий воқеалар: жанг, ов, базм сюжетлари ҳам тасвирланган. А. Беленицкий ва А.М. Маршак таъкидлаганларидек, – Папжакент хонадонларида турли худоларга сиғишиш маросимлари тасвирланганлиги айрим бой оилалар ва бутун авлод учун ўз напoҳқор илоҳлари бўлганлигидан гувоҳлик беради. Камбағалларнинг уйларида маҳобатли тасвир қўлланилмаган, улар гилдан ишланган барельефли икона-худо тасвири билан кифояланишган (Беленицкий А., 1976, 81-б.). Дарҳақиқат, худо тасвири қўйилиб, пишirilган гил иконалар Папжакент (Беленицкий А., Маршак А.М., 1976, 81-б.) ва Афросиёбдан (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1960, 59-б.) топилган. Таъкидлаш жоизки, бут ҳайкали Ислom дини юзага келгунга қадар Маккада ҳар бир хонадонда бўлган. Хонадон аъзолари унга сиғишишган. Сафарга чиққан оила аъзоси уйдан чиқишдан олдин бутни силаб, у билан хайрлашган. Қайтганидан сўнг ҳам биринчи навбатда унга қўл теккизган (Таня Ал-Харири Вепдель, 2005, 28-б.).

Шунингдек, Бухоро тарихи китобининг муаллифи Наршахийнинг ёзишича, Бухорода “Бозори Моҳрўз” номли бозор бўлиб, унда бир йилда икки марта бутлар сотилар экан. Дурадгорлар ва наққошлар у йилдан бу йилгача бут йўниб, белгиланган кунда шу бозорга келтириб сотишар ва халқ уни сотиб олиб эскирган, синган ёки йўқолган бут ўрнига қўйишар экан (Наршахий, 1966, 26-27-б.).

Камбағаллар уйларида тасвир ишлатишга қурблари етмасдан, бут, худо тасвири ишланган иконадан фойдаланишган, деган масалага бошқача ёндошиш мумкин. Умуман, илмий адабиётда Папжакентда кичик хоналар ораларидаги катта хоналар бой-бадавлат кичиларга мансуб, деб талқин қилинади. Шу масала юзасидан бир нарсaga эътибор беришга тўғри келади. Тоғли Бадахшон, Қоратегин, Дарвоз воҳаларида XIX аср охири ва XX аср бошларида ҳар бир хонадонда, хоҳ у бой бўлсин, хоҳ камбағал, барчасида кичик хоналар қаторида албатта, битта катта хона бўлган. Катта уй деворига бирлаштириб қурилган кичик хоналар ота-она қарамоғидаги кичик оилаларга, яъни, уларнинг фарзандларига тегишли бўлган. Шунинг учун Папжакентдаги катта хоналарнинг

ҳаммаси бой оилаларга эмас, балки айримлари бутун бир авлод ёки жамоага, яъни, кичик оилаларнинг ота-боболарига тегишли бўлиши мумкин. Энди “даре меҳр” сўзи таржимасига келсак. Форс тилида бу ибора меҳр эшиги, деб тушунилади, яъни, ота-бобо уйи фарзанд учун меҳрли. Унинг бу хонадонга меҳри бор ва бу уйдагиларнинг ҳам унга нисбатан меҳри бор-деб тушунамиз. Х. Ахунбабаев, илк ўрта аср Суғд ибодатхоналари биринчи навбатда шоҳлар сулоласи диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган, деб ёзади. (Ахунбабаев Х., 1987, 20-б.). Башарти шундай экан, ҳар бир оила ўз ота-боболари, уруғи ёки жамоаси диний эътиқодига садоқатли бўлиши табиий, албатта. Д. Шлюмберженинг таъкидлашича, Шарқда ибодатхоналарнинг зороастризм олий паноҳқори Аҳура Маздага бағишлаб қурилиши шарт бўлмаган, аксинча, кўп ҳолларда пантеоннинг бошқа худоларига аталган бўлиши мумкин, - деб таъкидлайди ва Истахрдаги оташпарастлик ибодатхонасининг сосонийлар сулоласининг бошланиш даврида Анаҳитага бағишланганлиги мисол тариқасида келтирилади (Шлюмберже Д., 1985, 116-б.). Ундан ташқари, Шумерда бир печа юз эркак ва аёл илоҳлар (худо) бўлган, шулар ичида 50 таси «улуғ илоҳлар» ҳисобланган ва еттига илоҳ олам, икконт “тақдирини бошқарган” деб тушунилган (Массон В.М., Сарияниди В. И., 1973, 102-б.). С.Н. Крамер, ҳар бир шаҳар, мамлакат, канал, экин майдони, хўжалик ва ҳатто меҳнат қуролилари ҳам ўз илоҳига эга бўлган, - деб ёзади (Крамер С.Н., 1965, 101-б.). Мазкур далиллар ҳар бир оила ҳам ўзича паноҳкор танлаши мумкин бўлганлигидан далолат беради.

Шунинг учун барча хонадонларда деворий тасвир бўлиши шарт эмас эди. Бунда хонадоннинг нафақат моддий шароити, балки авлод танлаган дин ва паноҳкор илоҳларни сақлаб қолиш масаласи ҳам пазарда тугилган бўлиши мумкин. Чунки ота-она уйдаш ажралиб чиққан ёш оила ўз уйида паноҳкор танлаб, хона деворида унинг тасвирини ишлатса, унда унинг ота-боболари танлаган паноҳкор яккаланиб қолади-ку.

Бизнингча, оила паноҳқорларига бағишланган тасвир ҳамма хонадонда алоҳида ишланмаган. У бутун авлод учун ягона ота-боболар уйида бўлган, холос. Оиланинг ўсиши натижасида ўғил-қизлар балоғат ёшига етиб уйланиб, турмушга чиқиб, алоҳида уйга кўчиб ўта бошлаганлар. Уларнинг паноҳқорлари билан боғлиқ тасвирлар эса оталари уйида сақланган. Уни ҳеч қайси ўғил ўзи билан олиб кетмаган. Ота-она кўпроқ кичик ўғил оиласи билан қолган. Кўчиб чиққан фарзандларнинг, псевра-эваралари улғайиб яна бошқа ҳовлиларга кўчиб чиққан тақдирда

ҳам, улар учун ота-боболари уйида сақланаётган папоҳкорлари тасвири муқаддас ҳисобланган. Натижада, ота-бобо уйи, жойининг ҳурмати ошиб борган. Диний маросимларда ота-боболари учун папоҳкор бўлган деворий тасвири ҳовлига уларни ёд этиб совға-салом кўтариб келишган. Барча авлод учун шу хопа, яъни, ота-боболари жойи муқаддас ҳисобланган. Унга меҳр қўйишган ва меҳр-мурувват кўрсатишган. Халқимиз орасида ота-боболар жойи муқаддас ҳисобланганлиги ҳақида кўп мақол ва ривоятлар мавжуд. Ота-бобо жойининг муқаддаслиги кўнгина этнограф олимлар томонидан ҳам эътироф этилган.

Шу ўринда битта мисол келтирамиз. Помиролди воҳалари халқларида бордию ота уйи эскириб, деворлари ва томини ўраб таъмирлашга имкон бўлмаган тақдирда ҳам уни бузишдан олдин кўни-қўшни, қариндош-уруғларни чақириб дастурхон ёзиб, ота-боболари руҳларига дуолар ўқитиб, уларнинг оқ фотиҳаларини олиш керак бўлган (Муҳиддинов И. М., 1985, 25-б.). Шунга ўхшаш тадбир Ўрта Осиёнинг барча жойларида бўлган, деб ўйлаймиз.

Кўчиб чиққан кичик oilалар кундалик сиғиниш маросимлари учун уларнинг ота-боболари папоҳкорлари тасвири ўйилган ёки чизилган гил тахтача, ҳамда ёғоч илоҳ ҳайкалчаларидан фойдаланган бўлишлари мумкин.

Ёғоч илоҳ ҳайкалчаларининг сақланиб қолмаганлигига сабаб, А.М. Беленицкий ва А.М. Маршаклар айтганларидек (Беленицкий А., Маршак А.М., 1976, 81-б.), улар Панжакент иқлим шароитида узоқ муддат ер қаърида майдаланиб, ушоққа айланиб кетган бўлса, ажаб эмас.

Турар жой саждагоҳи ҳақида сўз борар экан, муқаддас олов масаласига тўхтамасдан иложимиз йўқ. Чунки доимий ёниб турувчи муқаддас олов ҳар бир хонадонда бўлганми ёки бир жойда, яъни, ота-бобо уйида сақланганми? - деган савол туғилиши табиий. Бу масалага аниқ фикр билдиришдан олдин қуйидаги маълумотларга мурожаат қиламиз. Г.А.Пугаченкова ...Зороастра ибодатхоналарида ибодат сир тутилган, улардаги олов бегона (доимий ёниб турувчи олов Д.Н) кўздан тўсилган, ибодатлар кичик гуруҳ қоҳинлар билан ўтказилган (Пугаченкова Г.А., 1987, 54-б.). М. Бойснинг таъкидлашича, XIX асрда ҳам оловга тоат-ибодатдан бехабарлар кўзи тушмаслигига зардуштийлик динига мансубларга кўникма ҳосил қилган экан (Бойсе М., 1966, 52-б.). Шунингдек, Ўрта Осиёда олов ибодатхоналари кўп ва улкан бўлиши мумкин эмас. Эътиқод қиладиган жой қанча ноёб бўлса, у мухлислар кўз ўнгиде шунча муқаддас кўринади. Зардуштийлик дини давлат дини

бўлган Эронда атиги еттига “буюк (улкан) муқаддас олов” бўлган, олов улардан маҳаллий оташдонларга олиб борилган (Пугаченкова Г.А., 1987, 53-б.). Сосонийларнинг охириги шоҳи Яздигурд, Эрондан Марвга қочишда муқаддас оловни Форсдан Истахрга келтириб, шаҳардан икки фарсах узоқликда қурилган махсус иморат оташкадасида жойлаштирди (Ат-Ғабари, 1939, 87-б.). Зардуштийликда муқаддас оловни ўзгалар пазаридан беркитиш одати буддвийликда ҳам мавжуд бўлганлигини Айртондан топишган тош устун бўлаги ҳам гувоҳлик беради. Устун юзасида бир-биридан ичкарига киритилган бир неча қават бўлимларнинг усти ярим доира шаклида тугатилган. У дарларда эслатади. Бу дарларда ортида Будда сир-асрорлари сақланганлиги ва у ҳамма учун очиқ эмас, деган маънони аниқлатган.

Жарқўтоп ибодатхонаси бош оташкадасида мангу ёпиб турган оловни тоат-ибодат тугагандан сўнг тарҳда айлана шаклидаги ибодатхонанинг тўрида жойлашган махсус хонага киритиб қўйилган (Гришман Р.М., 1978, 47-б.). Зардуштийлик ибодатхоналарининг аксарияти кичик майдонга эга бўлишига қарамадан улардаги муқаддас оловга бегоналарнигоҳи тушмаслиги учун оташкада жойлашган хонанинг остонаси қисмида алоҳида даҳлизга монанд (тамбур) хонача қурилган. Бундай тадбир нафақат шаҳар, балки Юқори Зарафшон тоғ ҳудуди ибодатхоналарида ҳам бўлганлигидан археологик ашёлар гувоҳлик беради.

Зардуштийлик дини ақидаларига кўра муқаддас олов бир неча турга, аниқроғи поғонага бўлинган ва улар бир-биридан фарқ қиладиган илоҳий кучга эга бўлган. Жумладан, қадимий анъаналарга кўра Эронда Баҳром олови тақводорлик рамзи бўлиб, одамларга қоронғулик ҳокимияти ва Руджа-ёвуз иблис устидан ғалаба қозониш қобилиятига қодир бўлган (Дорошенко Е.А., 1982, 32-33-б.). Қолган оловлар, яъни, иккинчи босқич олови-Адриан, учинчи босқич олови-Даргоҳ, Баҳром оловидан бир поғона паст ҳисобланган (Войсе М., 1967, 52-б.). Иккинчи ва учинчи босқич оловлари, яъни, чўғи, Баҳром оловидан олинган ва қишлоқ, кам аҳолили жойлар (пункт) ва оддий оилалар уй саждагоҳларига келтирилган (Gabriel A., 1974, 162-б.). Мазкур далиллар ҳам, хонадон, ўз Даргоҳи учун муқаддас оловни яқиндаги ибодатхона Баҳром оловидан, қишлоқ, маҳалла жамоаси учун ёпиб турган Адриандан келтирилган, деган хулосани беради. Шунинг ҳам эслаш жоизки, серфарзанд оила певара-эваралари давр ўтиши билан бутун бир қишлоқ ёки маҳаллани ташкил қилган. Бундай пайтда катта оила адриани ўз-ўзидан қариндош-уруғдан ташкил топган маҳалла ёки қишлоқ адрианига ҳам айланиб қолган.

Юқорида келтирилган далилларга асосланиб, Ўрта Осиёда, шу жумладан, Суғда, хонадонлар доимий ёниб турувчи муқаддас оловни ота-боболари уйида, махсус хона-адрианда сақлаганлар, кўчиб чиққан фарзандлар муқаддас оловни адриандан келтириб, ўз хоналаридаги оташкадада ёқишган, дегаф фикрга келамиз.

III.3. ЯНГИ ХОНАГА КЎЧИБ ЎТИШ

Инсон хонага атаб бажариладиган расм-русмларнинг ўз оила аъзоларининг роҳат-фароғатда ҳаёт кечиришига таъсири бўлишига ишюган. Бу тушунча, янги уйга кўчиб ўтишда ва унда яшаш давомида хона қисмларига атаб турли одатларни бажаришга ундаган. Жумладан, биринчи павбатда янги хонага кўчиб ўтиш учун қўни-қўшни, қариндош-уруғларни йиғиб, қоп чиқарилиб, оқ фотиҳа олиш одати ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Марказий Осиёнинг айрим воҳаларида, жумладан, Вахонда (Тоғли Бадахш) янги уйга биринчи бўлиб аёл киши кирган (Стеблин-Каменский И. М., 1975, 207-б.). У хона устунлари ва шифтига ун сеппиб чиққан. Хоразмда ҳам уйга биринчи бўлиб уй бекаси ўз онаси билан кирган. Эртаси куни, яъни, уйга кўчиб ўтиш тўйи “жой-тўй” берилган (Сазонова М. В., 1952, 292-293-б.).

Ҳинд қадимий қўлёзмаларидан бири “Атхарвасед”да янги уйга кўчиб ўтиш маросими баён этилган. Унда ҳам биринчи бўлиб аёл кирган ва мажусий суюқликка ботирилган ёғни хона қисмларига суртиб чиққан. Шулнингдек, устунга қараб от, сигирлари кўпайиб, бой бўлишини сўраб дуо ўқишган. Дуо ўқиш пайтида устуннинг тўрт томонига қўл теккизилган. Сўнг уйдан чиқиб, осмондан (тангридан) илтижо қилиб, тўрт томонга қараб қўйинган (Антонова С.В., 1984, 78-б.).

Ленинободда (ҳозирги Суғд) янги уйга ёки хонага кўчиб ўтишдан олдин унга хўроз ёки мушук қўйиб юбориш одати бажарилган. Мазкур одатнинг рамзий ифодаси оддий: хўроз фарн тарқатувчиси, мушук эса серпушт ҳисобланган, ушбу одат янги хонадон эгаларининг серфарзанд бўлиш орзуси билан боғлиқ бўлган (Мирбобоев А. К., 1989, 291-б.).

Янги уйга кўчиб ўтиш билан боғлиқ одат кўп жойда аёл томонидан бажарилган. Аёл қадимдан наслдорлик рамзи сифатида гавдаланиб келган. Шулнинг учун ҳам эрта деҳқончилик маконларида аёл ҳайкалчалари кўп учрайди. Олимларнинг фикрича, бу каби маконлардан топилган аёл ҳайкалчалари кўпчилик ҳолларда умум ҳосилдорлик,

зионатчилик ғояси ҳомийси-аёл-худо тимсолида гавдаланган (Массон В.М., Сарианиди В.И., 1973, 97-б.). Л.А. Яковлеванинг фикрига кўра, қадимда аёл ҳайкалчаларининг аксарият ҳолда турар жой хоналарида сақланиши аёл рамзи билан хонанинг муайян алоқадорлигидан гувоҳлик беради (Яковлева Л.А., 1989, 44-б.). Шу масалага доир яна бир далилга тўхтаб ўтамиз. Палеолит даврида ғор деворларида суратлар ишланган. Суратлар от, бизон, эркак ва аёлларни ифодаловчи белгилардан ташкил топган. Аҳамиятли жойи шундаки, аёл суратини ифодаловчи белгиларнинг 91% ғорнинг марказий қисми деворларида, қолган 9% ғорнинг кириш, бурилиш, ўтиш қисмларида ҳамда таҳмонсимон бўлинмаларнинг деворларида жойлашган. Мазкур далиллардан кўришиб турибдики, аёл тасвирини ифодаловчи белгиларнинг асосан мақошнинг илоҳий аҳамиятга эга қисмида, эркакларнинг тасвири эса ғорнинг кириш, ўтиш жойларида ўриш олган (Семёнов В., 2008, 117-б.).

Юқорида келтирилган археологик ва этнографик далиллар аёл билан турар хонанинг ўзаро боғлиқ рамзий маънога эга бўлишига сабаб аёл оила аъзоларини бирлаштиради. У хонада шинам муҳит яратади, таом пиширади, фарзанд келтиради. Оила аъзоларнинг упиб-ўсиши учун шароит яратади, оилага файз киритади. Хона ҳам худди опа каби оилани бирлаштиради. Уларни қишнинг совуғидан, ёзнинг иссиғидан, турли бало-қазолардан асрайди. Жамоа, оила бўлиб яшашга муҳит яратади.

III.4. ХОНА ОСТОНАСИ

*Рост запис, эй ростлар кошонаси,
Сен-ку тўрсен, мен эшик остонаси.
Жалолиддин Румий*

Марказий Осиёда хонадон эгалари остонадан хонага фақат яхшилик, хурсандчилик кириб келишини кутишган. Шунинг учун халқ меъморчилигида қадимдан хона остонаси билан боғлиқ рамзий ифодалар бўлган. Улардан айримлари оддийлаштирилган кўринишда ҳанузгача сақланиб қолган. Жумладан, Хоразмнинг жанубий туманларида қадим замонларда янги иморат кириш эшиги бўсағаси остига, ёки остонага тўшалган қамиш ёки буйра остига икки-уч дона кумуш танга, ё бир печка дона қанд, ё бироз туз ташлаб қўйиш одати ҳанузгача сақланган. Шундай одат ўрта аср бошларида Суғдда ҳам бўлганлигига археологик маълумотлар гувоҳлик беради. Афросиёбда композиция жиҳатидан

бирлашиб кетган, VII асрга ва VIII аср бошларига оид иккита уйнинг асосий қисми кириш эшиги бўсағаси остидан биттадан танга топишган (Ахунбабаев Х.Г., 1990, 200-б.). Хонадон аъзолари бу тадбирнинг оилага бахт саодат, бадавлатлик, фаровонлик, хотиржамлик бағишлашига ишонишган. Ширилик, туз, тапгаларнинг уйга кириш эшиги остига қўйилиши остонанинг ўзига хос рамзий тушунчага эга бўлишидан далолат беради. Остонага оид этнографик одатлардан бир-иккитасини келтирамиз. Юқори Зарафшонда “чилла гузарон” (чилла ўтказиш) помли одатга биноан янги туғилган гўдак навбатма-навбат еттита хонадонга олиб борилган ва ўша хонадонлар кириш эшиги остонаси чапгидан – “остони пирон” (пирлар остонаси) ва ўчоқдаги кулидан – “хокистари пирон” (пирлар кули) чақалоқ лабига суртишган (Троицкая А.Л., 1935, 128-б.; Кисляков Н.А., 1959, 58-б.). Хоразмда эса марҳумни хонадан олиб чиқаётганда ўзи билан бошқаларни тортиб кетмасин, деб остона олдида жасад солинган тобут уч марта ерга қўйилган (Снесарев Г.П., 1969, 116-б.). Ўрта Осиё халқларида сақлашиб қолган одат бўйича уйга келган меҳмон билан остонада кўришиши мумкин бўлмаган. Меҳмон остонадан киргандан сўнг, у билан кўришиш лозим бўлган. Шундай одат Кавказ халқларида ҳам бўлган (Гаджиев Г.А., 1991, 23-б.).

Уйда остона ҳам эшик каби хонани ташқи муҳит билан боғлашда асосий вазифани бажарган. У икки дунёнинг чегараси ҳисобланган. Шунинг учун хонага кирадиган ёмон кучларни эшик остонаси билан боғлиқ рамзий одатлар орқали қайтариш имкони борлигига ишонишган. Шу одатлар юзасидан археолог Ҳ.Г. Ахунбабаев яна бир диққатга сазовор фикрни билдиради. У-сугдийларнинг мазкур рамзий одати иморат қурилиши билан боғлиқ бўлган деган тахминга келишга ҳам ундайди, деб ёзади (Ахунбабаев Ҳ.Б., 1990, 203-204-б.). Археологик қазилмалардан кўпгина жойларда, шу жумладан, Хоразм воҳасида сўнгги бронза даврида иморат кириш эшиги остида тўптарилган кўза кўмилганлиги маълум. Итина М.А. Жонбой 33 маконида уйга кириш эшиги остига оғзи пастга қараб кўмилган кўзани хонадонни турли балолардан асрайдиган, ёвуз руҳларнинг хонага киришдан сақлайдиган кучга ёки иморат пойдеворини қуриш расм-русмлари билан боғлиқ одатларга тегишли бўлиши мумкин деб тахмин қилади (Итина М., 1979, 18-б.). Юқорида қайд этилган одатларнинг келиб чиқиши жуда узоқ ўтмишга бориб қадалади. Ўрта Осиёдаги кўп маконларда хона сатҳи (поли) девори, остона остида қабрлар борлиги аниқланган. Турар жой остида одам жасади кўмилиши шу даврдан бошлаб турар жой унинг руҳи

яшайдиган ибодатхона-масканга айланади, унинг руҳи тириклар орасида кўзга кўринамас ҳолда яшаган (Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В., 1990, 25-б.). Давр ўтиши билан турар жойда кўмилган одам руҳини шод этиш мақсадида қатор урф-одатлар вужудга келган (Грайт-Аллен, 1906, 15-16-б.).

Мазкур далил қадимий деҳқончилик жамоаларида хонанинг авлодлар руҳи макони, яъни, эҳромлар тимсолига ўтиш жараёнини билдиради (Пугаченкова Г.А., 1973, 53-б.). Сополитена маконида қабрларнинг хона кириш қисмида жойлашиши (Асқаров А.А., 1973, 43-б.) ва шу даврдан эътиборан уй остонасининг муқаддас жой сифатида қабул қилиниши, яқинларгача бу одатнинг қадрланиши, Ўрта Осиё халқлари гушунчасида турар жойдаги таңдир, ўчоқ, хона остонасининг авлодлар руҳига бағишланиши билан ифодаланган (Сухарева С.А., 1975, 25-б.). Шу ўринда Б.А. Литвинский, А.В. Седовлар кузатган қадимий бир одат хусусида тўхталиб ўтамиз. Таниқли археолог олим Л.И. Альбаум Фаёзтепа маконини ковлаётганда хоналардан бири тоқчасида чироқ ўрпига ганчдан ишланган тахтачага маҳкамланган одам бош суягини учратганини Б.А. Литвинскийларга гапириб берган (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 98-б.). Б.А. Литвинский одам, аниқроғи хонадон бошлиғи бош суягига сиғишиш одати исседонликларда бўлгани (Геродот, 2001, 243-б.) каби бактрияликларда ҳам қадимда бўлган бўлса керак, деб тахмин қилади (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 98-б.). Б.А. Литвинскийнинг таъкидлашича, сўнгги зардуштийлик ёзувларида уй эгаси ёки бекаси хона ичида ўлса, уларнинг жасади эшикдан чиқарилмас экан, акс ҳолда хонадаги фарн ҳам жасад билан чиқиб кетар экан. Яқин йилларгача Ўрта Осиёнинг кўп қисмида ва Фарғонада шу хона фарни рамзини билдирувчи фетиш-сиғишиш учун ишланган бирор-бир шакл ясаб, уни жуда эҳтиёткорлик билан сақлашган (Литвинский Б.А., 1968, 49-50, 100-108-б.). Б.А. Литвинский-фарн Бақтрияда буцдан бир ярим мишг йил олдин фетишни эмас, балки одам бош суяги рамзини ифодалаган бўлиши мумкин деб, ёзди (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 99-б.).

Мазкур қадимий ва Ислон дини ўрнатилгандан сўнг бошқача тус олган одатлар орқали хонадонда кетма-кет ўлим бўлиши олдини олиш, ҳамда хонадон бекаси ёки эгасининг ҳаётдаги мавқеини, аниқроғи руҳини сақлаб қолиш рамзи пазарда тугтилган, деб ўйлаймиз.

Тасаввуф адабиётида ҳам олам билан хона бир-бирига ўхшатилади. Масалан, Румий бутун олам бир уйдан ортиқ парса эмас (Румий, 1997, 53-б.), дейди. Азизиддин Насафий – мақсадимиз эса улуг оламда ни-

майки бўлса, у кичик оламда ҳам мавжудлигини айтиш эди, (Насафий, 1997, 158-б.), деб таъкидлайди. Мазкур чуқур ва кенг маънони англатган тасаввуфий ўғитларни кичик оламга – хонага кўчираемиз. Сўфийлар Оламини англаш, Ўз аслини топиш, Аллоҳ нуридан баҳраманд бўлиш йўлидаги мақсадларини ҳам хона – олам билан боғлашган. Араб шоири Ибн ал-Фарид, - Оламини олмоқ учун уйни бузди ва деворлардан сирғаниб чиқди, деб айтади (Ибн ал-Фарид, 1975, 530-б.). Дунё мистик адабиётида символикани сўфийлар киши аслини – “Мен”лигини уй билан солиштирадilar. Ҳақиқий, комил “Мен”ни топиш йўлида бу уй тозаланган ва ҳатто бузилган, сўнг қайтадан қурилган (Степанянц М.Г., 1987, 34-б.). Шунинг учун Марказий Осиёда тасаввуф илмида хонанинг конструктив вазифаси зарур қисмларининг аксарияти илоҳий тушунчалар билан боғланган. Ш.Д. Асқаровнинг ёзишича, сўфийларнинг важди само ва рақсга тушишларида хона марказига яқинлашиб, ўз ўқи ва хона ўқи атрофида соат мили йўналишига қарши айланиши киши илоҳий руҳиятини кўтарар ва тангри томон йўналтирар экан (Асқаров Ш., 2002, 22-б.). Мазкур тушунча ҳам дунё маркази тушунчалари билан боғланиб кетган. Қадимдан иморат майдонининг маркази белгиланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Мусулмонлар тасавури бўйича Каъба Оламининг марказида жойлаштирилган, шу билан бирга у бу Оламини бағрига олишга ҳам қодир (Шукуров Ш., 1983, 105-106-б.). Каъба атрофида айланиш ҳам олам марказий ўқи атрофида айланиш рамзини ифодалаган. Марказий ўқ атрофида айланиш, кишининг Тангри нуридан баҳраманд бўлиш иштиёқини билдирган. Кошифий ёзади: Агар, чарх уриб айланишга бонс нима ва бу нима маъно беради, деб сўрасалар, айтгил:

Кимки сенинг ишқинг доирасида собит эрур,

Паргор (циркул) мисол айланишдан ўзга иложи йўқ.

(Кошифий, 1994, 42-б.)

Шу ўринда бир устунлик масжид ички кўринишига эътиборимизни қаратамиз. Шундай масжидларнинг деярли ҳаммасида устун, меҳроб билан бир ўқда, хонақоҳ марказида жойлаштирилган. У тўғридан қараганда меҳробни тўсгандек бўлади. Конструктив жиҳатдан иморатнинг мустаҳкам бўлишини эътиборга олсак, устун хонақоҳ марказида бўлгани маъқул, албатта. Лекин, бундай пайтда хонақоҳга кирган киши учун меҳробнинг тўсилиши, кишини ҳаяжонга солади, чунки меҳроб мас-

жид композициясида доминантлик вазифасини бажарган ва муқаддас ҳисобланган. Бу муаммониңг ечими кириш эпикларининг марказдан деворнинг икки ён томонига кўчирилиши билан бартараф этилган. Кўш ҳолда хонақоҳнинг уч томонидан иккитадан олтига кириш эшиги ўрнатилган. Бундай пайтда хонақоҳга қайси эшикдан кирилмасин, киши кўзига бириччи павбатда меҳроб ташланади.

Бу масалага тасаввуф илми пуқтаи пазаридан ёндошишимиз ҳам мумкин. Тасаввуф илмида дунё маркази тушунчасига алоҳида эътибор берилган. Юқорида айтганимиздек, Каъба Оламнинг маркази ва у Оламни бағрига олишга қодир, деган тушунча мавжуд. Шу ўринда масжид ва хонақоҳларнинг диний обидалар қаторига кирганлигини эсдан чиқармаслигимиз лозим. Шунинг учун ҳам унинг тузилишида тасаввуфий тушунчаниңг таъсири ҳам бўлган, деб ўйлаймиз. Яъни, масжид хонақоҳини кичик олам деб фараз қилсак, унинг устуни кичик оламнинг маркази, деган маънони беради. Тўрт устуни масжид интерьерида ҳам тўрттала устун оралигидаги фазовий муҳит, марказ бўла олади. Чунки ҳар бир устун ўз томонидаги девордан бир хил узоқликда ўрнатилган. Бир сўз билан айтганда, томонлари тенг тўртбурчак хонақоҳ ичида тўрт устун ёрдамида кубга монанд фазовий муҳитнинг яратилиши ҳам хонақоҳнинг марказини белгилайди, деб ўйлаймиз. Фақат бу фазовий муҳит, яъни, пуқта, Каъбага монанд тўртбурчак тузилишни ташкил қилади.

Тасаввуф илмида хона ичкариси ва ташқарисидаги долон ва йўлаklar ҳам илоҳий тушунчалар билан боғланган. Жумладан, Ш.Д. Асқаровнинг таъкидлашича, Шайх Мухтор Вали мақбара-хонақоҳида долон, тоқи тузилишидаги панжарали туйнук орқали боғланган. Жамоатхона устидаги бу долон ўтиш жойи вазифасини бажарган ва дарвешларнинг диний маросими пайтида “сирот кўприги” рамзини ифодалаган (Асқаров Ш., 2002, 23-б.). Буёнқулихон мақбарасида асосий хона ён томонларидаги қоронғу долон, сўфийлар учун чиллахона вазифасини бажарган, ҳар хил баладликда жойлашган долонлар эса важду самоъ билан шуғулланишга йиғилган сўфийларнинг мақбара гумбазига – жаннатмакон самога, тақрибийлик рамзини ифодалаган (Асқаров Ш., 2002, 23-б.). Долон-йўлакнинг ташқи ёки ички томонларга туйнук орқали очилиши ҳам ўзига хос тушунчага эга бўлган. Масалан, Файзобод хонақоҳида худди Буёнқулихон дахмасидагидек, зал орқасида учта хона мавжуд, лекин эндиликда уларнинг ташқарига қаратилиши, хонақоҳ ёнларида-сирли долон ўрнига очиқ тор йўлак юзага келиши сўфийларнинг жа-

мият томонидан тан олинганлигидан далолат берар экан (Асқаров Ш., 2002, 26-б.).

Обидалардаги туйнуқлардан тушаётган нур Аллоҳ пурига ўхшатишган. Насафий ёзади: Ваҳдат аҳли фикрига кўра, ботиний вужуд нурдир ва бу нур ўша олам жоидир, олам бу нур билан тўлиқдир, бу нурнинг ҳудуди ва адоғи йўқ. Оламдаги бирликларнинг ҳаммаси ушбу нур кўринишининг моҳиятидир. Улар (бирликлар) ҳар бир нурнинг дарчаси бўлиб, бу нур (шулҳаси) шу дарчалардан таралади (Насафий, 1997, 133-б.). Термизий айтади: хона тақво нури чироғидан ёруғлик олиши керак. Унинг дастуруламалига риоя қилиш учун (ишора) хона Аллоҳ томон қаратилган бўлиши керак. Бундай маконда илоҳий ёруғлик сўфийнинг тапғри сиймосини кўришига енгиллик яратади (қаранг: Асқаров Ш., 2002, 22-б.). Термизийнинг мазкур ўғитидан хонага нур юқорида, яъни, осмондан тушиши назарга олинган бўлса, ажаб эмас. Ғаззолийнинг ҳаммом туйнуғи ҳақидаги ўғитларини москвалик олим Ш.Д. Шукуров қуйидагича умумлаштиради: Ҳаммомнинг фазовий берк муҳитини ер дунёсига ўхшаш, деб қаралади, унинг туйнуғи ҳаммомни дунёвий ҳаётдан ташқари илоҳий макон билан боғлайди (Шукуров Ш., 1989, 193-б.). Хонақоҳ, мақбараларда гумбаз остидаги саккизбурчак, пойгумбаздан ёки турар жой шифтидан нимқоронғу хонага тушаётган қуёш нури ҳар қандай ҳолатда хонадагиларга ўзининг Аллоҳнинг қимматли ишъоми, нури, эканлигини эслатади. Хусусан қуёш чарақлаб турган пайтда нур хонада қия йўналган ўткир чизик каби қоронғуликни кесиб тушаётгандек туюлади. Шундай пайтда само рақсига тушаётган сўфийларнинг мажлисига бу ёруғлик ўзгача маъно, аниқроғи илоҳий маъно касб этган. Сўфийлар бу ёруғликка иштишган. Бу уларга Аллоҳ нуридан баҳраманд бўлишга куч ва ишонч бағишлаган. Жалолиддин Румий айтади:

*Зоҳирий нур офтобу моҳдан,
Ички нур Аллоҳдан, Аллоҳдан!*

(Румий, 1999, 350-б.)

Сўфийлар нурга эришиш учун уй деворларидан воз кечишга ҳам рози эканликларини Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Дуволропий ва Хизр-хон” помли маснавийсида ўқиймиз. Амир Хусрав Деҳлавий ёзади: Сен менинг аслий уйимни шундай бузгипки, Қуёш менга ҳамма томондан ўз нурини сочган бўлсин! Мени ҳамма томондан Ўзингга шундай

чорлагинки, Сепинг сиймонг менга ҳамма томондан тикилган бўлсин (Амир Хусрав Деҳлавий, 1918, 5-6-б.).

Остона ҳақида фикр-мулоҳазаларимизга, келтирилган далилларга яқин ясаб, айтиш жоизки узоқ ўтмишда остона ва хоналар ости хонадон аъзолари учун гўрхона вазифани бажарганлиги сабабли остона ҳам, хона ҳам муқаддас жойга айланади ва илоҳий тушунчалар билан боғланиб кетади. Бу ўз навбатида остона ва хона билан боғлиқ қатор диний урф-одатларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Ислом дини ўриятилгандан сўнг ҳам остонанинг муқаддаслиги ҳақидаги тушунча сақланиб қолади. Остона бир дунёдан иккинчи дунёга ўтиш жойи ҳисобланади. Хонадонда бойлик, муҳаббат, бахт-саodat ҳукм суриши учун остонани ёвуз кучлардан асраш масаласи билан боғлиқ чора-тадбирлардан ҳам айримлари ҳанузгача сақланиб қолган.

III.5. ЭШИКЛАР

Марказий Осиёда эшик билан боғлиқ рамзий тушунчалар бўлган. Шулардан бирида, Хоразмда меҳмоннинг мезбон хонадонига эҳтиром билан эгилиб кириши учун меҳмонхона эшиги пастроқ қилиб ишланган, дейилади. “Эшикнинг пойдевордан кўтарилиб ўриятилиши конструктив асосдан кўра кўпроқ, меҳмоннинг хонага киришини белгилашга қаратилган”, деган фикрлар ҳам бор (Пулатов З.Ш., Пулатов Х.Ш., 1975, 35-б.). Дарҳақиқат, эшик бироз пастроқ қилиб ўрнатилса, хонага кираётган киши эгилишга мажбур бўлади.

Дарвоза, эшик қадимдан Шарқ халқларида алоҳида аҳамият касб этган. Жумладан, ҳозирги Кичик Осиё ҳудудида милоддан аввалги II минг йилликда битилган топхатларда хеттиклар учун дарвоза аҳамияти ҳақида қуйидагилар баён этилган.

Хет қонунларига (қараг Fridrich, 1959, 40-82-б.) ва бошқа қадимий Хет ёзма маълумотларига (2 ВОТИ, 10 В) биноан дарвоза подшо ҳукми жойи вазифасини бажарган. Ҳар бир қоҳин уйи дарвозаси олдида доимо ям-яшил кўкариб турадиган дарахт (еуа) ўтказишган. Мазкур ҳолатда дарахт уй эгасининг қоҳинлик даражасини белгилаш вазифасини ўтаган, шу билан бирга бир пайтнинг ўзида унинг давлат хизмати мажбуриятидан озод этилганлиги белгисини билдирган (қараг Ивапов, 1964, 41-б.).

Дарвоза аҳамияти шундаки, маросимда сайқал дунё билан кинот чегарасидан ўтишда, дарвоза ўрни (подшо учун қандай бўлса, жамоанинг

бошқа аъзолари учун ҳам шундай) хетгликларнинг доимий турмуш тарзига бориб тақалган (Ардзипба В.Г., 1982, 146-б.).

Айрим халқларда оила аъзоларига шифо тилаган хопадон ора-орада «Эшикдан ўтказиш» маросимини бажариб туришган. Жумладан, Хитойда кўп бетоб бўладиган болани касалдан фориғ қилиш учун оила эркаги болани кўтариб, қолган фарзандлари қўлига шам тутқазиб, шу маросим учун махсус ясалган ва хона ўртасида ўрнатилган эшикдан ўтказган. Сўнг эшик навбатма-навбат хонанинг тўрт бурчагига ва яна ўртасига кўчирилган. Ҳар сафар аввалгидек бетоб болани «Эшикдан ўтказиш» маросими бажарилган. Сўнг эшик ҳовли ёки кўчада бузилган ва оловда куйдирилган. Олти марта «Эшикдан ўтказиш» маросимини бажариш билан хонанинг ҳамма қисми оила фарзандлари учун хавфсиз фазога айланишига ишонишган (Геннен А., 2002, 58-б.).

Эшикнинг пастроқ бўлиши сабаби Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарида ҳам ўз ифодасини топган (Жалолиддин Румий, 2003, 264-б.):

*Ул Мусо паст қурди Қуддус қонқасин,
То кираркан, қавм сажда айласин.
Чунки зolim эрдилар ҳам сарфароз,
Дўзах ўлди қонқа ул арзу ниёз*

Бизнингча, Жалолиддин Румийнинг мазкур тўртлигида Мусо пайғамбар қурдирган кўчма ибодатхона (скиний) пазарда тutilмоқда.

Таъкидлаш жоизки, Мусо пайғамбар қурдирган кўчма ибодатхона бир жойдан, иккинчи жойга кўтариб юришга мўлжалланганлиги сабабли у тахтиравонга монанд тузилишда бўлган, деб ўйлаймиз. Маълумки, тахтиравон ҳажми деярли кичик бўлган. Башарти шундай экан, унинг қонқаси ҳам кичик бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Шуни айтиш керакки, Марказий Осиё халқ меъморчилигида эшикнинг пастроқ бўлиши кўпроқ хонанинг конструктив тузилишига боғлиқ бўлган. Жумладан, синч деворли иморат пойдеворида тагсинч ўтган. Тагсинч устига эшик қонқаси ўрнатилганда, эшик ердап анча кўтарилиб қолади. Эшикнинг ердап кўтарилиши иморатга тахтававорлик бағишлага ва ёмғир, қор намини хонага киришидан сақлаган. Шунингдек, Марказий Осиёнинг деярли барча шаҳарларида хона эшиги устида тобадоп-хона ҳавосини тозалаш ва уни ёритиш учун декоратив панжара ўрнатилган. Натижада эшик, иморатнинг пастки ва устки

синч таянчлари ҳам тобадон ҳисобига, бироз пастроқ бўлган. Мазкур масала Тоғли ўлкада ўзгача етилган. Жумладан, М.С. Андреевнинг ёзишича, Тоғли Бадахшоннинг Хуф қишлоғида иморат кириш эшиги пастроқ бўлган, лекин остона бўсағаси анча баланд кўтарилган. Унинг ёзишича, бу тадбир хонада иссиқ ҳавони сақлаб қолишга қўл келган, шунингдек, бошига қўндирилган кўзачада сув келтираётган аёлнинг баланд остонадан ҳатлаб, озгина эгилиб, кўзани бошидан қўймасдан бемалол олиб ўтишига имкон беради. Бундай кичик эшикли уй остонаси паст бўлганда эди, хонага кириш учун у ўз кўзаси билан кўп эгилиши лозим бўларди (Андреев М.С., 1958, 443-б.). Дарҳақиқат, Тоғли Бадахшон қиши узоқ ва совуқ келадиган ўлка бўлганлиги сабабли, хонада иссиқ ҳавони кўпроқ сақлаш кириш эшигининг кичикроқ бўлиши тақозо қилган. Остонанинг анча кўтарилиши ҳисобига хонага кириб чиқишнинг қулайлиги таъминланган.

Марказий Осиёда турар жой сифатида кенг қўланилган хиргоҳ, ўтовларда ҳам эшикнинг кичик бўлиши унинг конструктив асоси билан боғлиқ бўлган. Чунки унинг доира шаклидаги девори писбатап пастроқ бўлган. Хиргоҳ ва ўтовнинг ички қисми баҳаволиги унинг устидаги гумбазсимон томи ҳисобига таъминланган.

Эшикдан кишининг эгилиб кириши унинг шу даргоҳга бўлган эҳтиромидир, - деган тушунча японларда ҳам бўлган. Асосан, уларнинг “Тясицу” деб номланган чой уйларида (Такэно Дзёо замонида XVI-аср) тясицу юзаси атиги 4 м² ва ундан ҳам кичик бўлган. Уларда чой ичиш маросимига келган ҳар қандай шахс ўзининг насли-насаби, амали, жамиятда тутган ўрнидан қатъий назар, чой уйининг кичкина эшигидан эгилиб киришга мажбур бўлган. Бу эса унинг чой уйига бўлган эҳтироми, деб тушунилган (Николаева Н.С., 1986, 75-б.). Юқорида келтирилган далиллар, эшикларнинг хона конструктив асоси, хона ҳароратини сақлаш ва бошқа сабабларга кўра, кичикроқ бўлишини белгилаб беради. Шундай бўлишига қарамасдан, эшик қадим замонлардан рамзий (тушунча) белгиларни ифодалайди.

Марказий Осиё халқлари тафаккурида эшик Ислом дини ўрнатилгунга қадар ҳам муқаддас ҳисобланган. П.Ш. Зоҳидов икки табақали бағдоди эшик ўртасидаги бандининг (буруни) юқори қисмида “калла” деб аталувчи кенг бўлакнинг келиб чиқишини қадимда бандининг шу жойида хонаки тангрининг ҳайкал тасвири (барельеф) ишланган, деб тахмин қилади. У далил сифатида Муҳаммад Наршахийнинг бутли эшикларни 944 йилгача кўрганини ва унда қарийб 185 йил кейин

ҳам ана шундай эшиклардан бири сақланиб қолгани, унда ҳам тарош-лапгаплик аломати кўриниб турганини асар таржимони Аҳмад ибн Муҳаммад таъкидлаб ўтганини келтиради (Наршахий, 1966, 48-б.). Шупингдек, «бағдоди» эшик поминишг келиб чиқишига тўхтаб ўтади. П.Ш. Зоҳидовнинг фикрича, қадимги форс тилида «баға»–таңгри, худо, «доди» (додан–берган фёғлидан), яъни, «худо берган», «худоли» эшик мазмунини билдирган (Зоҳидов П.Ш., 1996, 181-б.). Юқоридаги далилларга қўшимча қилиб шунини айтиш жоизки, Маҳмуд ибн-ал Ҳасан «Тарихи Нишопури» асарида ёзишича, Нишопур шаҳринишг ҳар бир дарвозасида қилич ушлаб турган, биттадан фаришта тасвири ишланган. У шаҳарни душманлардан ва турли нохушликлардан асраган (Нишопури, 1960, 5-б.; Якубов Ю., 1996, 44-б.). Ибн Фақихнинг айтишига қараганда, Марвдаги Марзбон саройи тарзи (фасади) худолар образини билдирувчи тўрт одам қомати тасвири билан безатилган (МИТТ, 1938, 15-б.). Мазкур далиллардан, Ислом дини ўрнатилгунга қадар эшикнинг бапди, ёки юқоридаги дила қисмларида хонадоннинг таңгри тасвири ишланганлиги гувоҳи бўламиз. Ислом дини ўрнатилгандан сўнг Х аср тарихчиси Муҳаммад Наршахий таъкидлаганидек, улар юзасидаги тасвирлар қириб ташланган.

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам Шарқ халқларида эшик, Ҳақ таоло даргоҳи деган тушунча бўлган. Шупинг учун кўп жойларда эшикларда қуйидаги ёзув битилган:

*“Қулиода бод ба давлат ҳамини даргоҳ
Ба ҳақ ашҳаду ан ло илоҳа илаллоҳ”*

Маъноси:

*Бу эшик бахт учун доимо очик бўлсин!
Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир.*

Шупинг учун ҳам маъмурий иморат дарвозасидан тортиб то хонадон уйлари эшикларигача, барчаси “Ҳақ Таоло” “Бахт” тушунчаси билан аъъанавий боғлиқ бўлган (Шукуров Ш., 1991, 95-б.).

Шупингдек, Шарқ халқларида эшик-дупёни иккита ҳар хил муҳитга чегаралашда ўзига хос функцияни бажарган, яъни, хона ичи–иштерь-ерини бошқа-бошқа (ер ости ва само) дунёдан ажратган, деб тушунилган. Хонага эзгулик, ёвузлик ҳам эшикдан кирган, деб ўйлашган. Эшик бўсағаси икки дупё чегараси, деган тушунчани Жалолиддин Румий

шеъриятида ҳам учратамиз. У: “Бу томопим ҳам дунё, у томопим ҳам дунё, мен эса остонадаман”, дейди (Руми, 1977, 145-б.).

Хонадонларга хурсандчилик ҳам, хафачилик ҳам, ҳаёт ҳам, ўлим ҳам шу эшикдан кирган. Жалолиддин Румий айтади:

*Юз эшик, юз бир дарича бетиним,
Чун гичирлайдирки, келгайдир ўлим.
(Жалолиддин Румий, 2003, 237-б.)*

Султон Ёқубга нисбат берилган рубоийда—Бу эски саройнинг ҳар тарафида—Йўқлик дашти сари эшик ҳам кўрдим.— дейилади (Паҳлавон Маҳмуд, 1979, 81-б.). Сен жаҳонни икки эшикли работ деб бил—бу эшигидан кириб, у эшигидан чиқиб кетасан (Фаридиддин Аттор, 1997, 16-б.). Тошкент шаҳридаги халқ амалий санъати музейи биносигаги икки табақали катта тапобий хоналардаги эшикларнинг бири устига

*Ин жаҳон як қасри ду дар аст,
Ҳар касеро аз ин қаср гузар аст.*

Маъноси:

*Бу жаҳон икки эшикли қасрдир,
Ҳар ким шу қасрдан ўтгувчидир.*

деган байт битилган.

Эшик эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва қоронғулик, янгилик ва эскилик чегарасидир—очилади, ёпилади, шу билан пафақат ўз вазифасини бажаради, балки қуёш чиқиши ва ботиши, кутиб олиш ва кузатиш каби рамзларни ҳам ифодалайди. Бу ерда эшик табиат билан боғлиқ тушунчага эга бўлган. Шунинг учун ҳам Шарқ халқларида хонадон бахт — саодати, эшик ва томонларга боғлиқ, деб тушунилган. Ёвузликни қайтариш учун эшик юзасига хонадонлар ўз илоҳлари суратини ўйиб ишланган. Ислоҳ дини ўрнатилгандан сўнг оила равнақини таъғирлаб сўраб, унинг кўринарли қисмларига Қуръон оятларидан парчалар ҳамда ҳаётнинг ўткинчи эканлигини доимо эслатиб турувчи байтлар битишган.

Ш.6. ШИФТ

Ўрта Осиёда хона шифти билан боғлиқ одатлар ҳам бўлган. Жумладан, хона шифти тўсишлари тоқ ҳолда (5,7,9) қўйилган. Айрим жойларда тўсишлардан биттасини, яъни, жуфт бўлмагани Аллоҳга бағишланган дейишади, бошқа жойларда битта тўсин вазифасини хонадон эркаги ўтаган, деб тушунишган. Қадим замонлардан бери деярли барча Шарқ ва Ғарб халқларида «қирқ» сонинининг ҳаётида, хусусан, унинг аҳамиятли даврларда уни ҳимоя қилиш мақсадида юқори кучларнинг эзгулик ва ёвузлик кураши ғоясини ифодалаган. Қирқ кунлик маълум давр ичида 5-7-9 кунлари ёвуз кучларнинг жуда фаоллигини билан ажралган (Булатов М.С., 1992, 24-б.). Хоналарда тўсишларнинг тоқ сонларда қўйилиши юқорида айтганимиздек, ёвуз кучларнинг 5-7-9 кунларда бўладиган фаоллигини камайтиришга қаратилган бўлиши мумкин.

Турар жой меъморчилигида тоқ тўсишли хоналар ичида 7 тўсишли хона кенг учрайди. Етти рақами билан боғлиқ турли тушунчалар, жумладан, етти қават осмон, етти ситора, етти оғайни, етти ранг, етти авлод ва бошқалар, ҳаётимизнинг барча жабҳаларида қадимдан сингиб келган. Абдураҳмон Жомийнинг “Юсуф ва Зулайхо” достонида Зулайхо Юсуф висолидан баҳраманд бўлиш учун уни еттинчи хонага бошлаб боради.

Еттинчи хонага қўйдилар қадам,

Ундан ўз ишига излади барҳам.

(Абдураҳмон Жомий, 1983, 61-б.)

Алишер Навоийнинг “Сабъан Сайёр” достонида телба бўлиб қолган шоҳ Баҳромни даволаш мақсадида ҳар хил сеҳашам, сержило пақшу пигорга эга бўлган еттита қаср қурилиши тасвирланади. Баҳромга атаб еттита қасрнинг қурилишига кинотнинг етти қават осмондан ташкил топганлиги ҳақидаги тушунчага ҳамоҳанг бўлиши назарда тутилган. Етти сонининг қадимий шаҳар тузилишида, девор ва дарвозалари сонининг эътиборга олинганлиги ҳақида тарихий маълумотлар мавжуд. Яқин Шарқда қадимий Мидияда, Денек томонидан қурилган катта Акбатан шаҳри ҳалқа шаклида етти қават девор билан ўралган. Етти рақамининг фусункорлигини ёритишга бағишланган махсус рисоалар (Жўраев М., Холмуҳаммедов К., 1989.) ҳам ёзилган. Етти тўсишли хона ҳажми ва томонлари мутаносиблиги жиҳатида хушбичим композицияни ташкил қилади. Бундай ўртача катталиқдаги хона қулайлиги билан оила

аъзоларининг кундалик ҳаёти эҳтиёжини қондирган. Беш тўсинли хопалар кўпроқ даҳлиз ва кичкина оиланинг кундалик дам олиш жойи вазифасини бажарган.

Тўққиз тўсинли хопалар меҳмонхона ҳамда катта оиланинг кундалик дам олиш жойи учун қўл келган.

Халқ усталари тўсинлар сони билан хона ҳажминини белгилашган. Асрлар давомида турар жой меъмортичилигида тўсинлар сони (5, 7, 9, 11) хона тури ва ҳажминини белгилловчи ўлчов бўлиб келган.

Шифт тўсинларининг тоқ қўйиш маъзида хона тарҳида симметрияга эришиш назарда тутилган бўлиши мумкин. Хонада симметрияни сақлаш масаласи деворлардаги тоқча-тахмонларда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, хона тўридаги девор юзаси учта катта бўлишмага тақсимланган. Улардан ўртадагиси ёки аксинча икки четдагилари тахмонни ёки тоқчабанд юзани тапқил қилади. Хона ён деворларида катта бўлишма ёки тоқчалар бўлишмаси ҳам тоқ сонларга эга. Ҳатто хона тарҳида ҳам икки хона ораллигида айвон ўрнатилиши тоқликка амал қилинганлигидан далолат беради. Бу ҳолат ҳам турар жой тарҳида симметрияга эришиш имконини беради. Шифт билан боғлиқ яна бир масалага тўхталиб ўтамиз. Хоразмнинг айрим туманларида бирор хонадонда кетма-кет ўлим бўлса, шу оила аъзоларидан қолганларининг умрини сақлаб қолиш учун хонанинг ўлим бўлган қисмида томнинг икки тўсини ёки томнинг тўғри келган жойидан иккита тўсин, яна бир хил туманларида шифтнинг ҳамма тўсинлари бутунлай алмаштирилган (Сазонова М.В., 1952, 292-294-б.). Бу одат хонадон аъзоларига узоқ умр бағишлайди, деб тушунилади. «Авесто»да ёзилишича, Харойум мамлакатида оилада ўлим бўлган тақдирда, ўша хонадон ўз уйи мустаҳкам бўлишига қарамасдан, уни бутунлайича тарк этиши одати бўлган экан (Заратустра, 2008, 35-б.).

Шифт билан боғлиқ X-XI асрларга оид бир ҳикоятни келтирамыз. Аш-Шайх Абу-л Аббос ал Исфаронийнинг Нисодаги даҳлизи қулаб тушиб, буни ёмонлик аломати деб турганда, замондоши Муҳаммад ас-Саолибий унга шундай деган экан: Нитоқ билан маҳкам боғланган бахт сенга келиб, боқий шоп-шуҳратинг ҳақида хабар берди. Эшигинг олдида олий мартабалар учун ажойиб ҳашаматли буюк бир равоқни мустаҳкам қилиб қур... (Муҳаммад ас-Саолибий, 1990, 81-б.).

Мазкур ҳикоятда Муҳаммад ас-Саолибийнинг айтганлари ҳам, яъни, яхшилик аломатларидан хабар бериши ҳам шифтнинг илоҳий тушуничага эга бўлганлигидан далолат беради.

Хона шифти билан боғлиқ одатлар ҳам илоҳий тушунчалар асосида юзага келган бўлса, ажаб эмас. Чунки қадим замонларда диний эътиқодларга биноан хона шифтига осмон сифатида қаралган. Бундай тушунчани инobatга олган ҳолда хонани кичик бир дунё, деб фараз қилсак, хона сатҳи–ер, шифти–осмон, уларни туташтирувчи устуң қурбошлик устуни тимсоли сифатида гавдаланади.

Жумладан, Рўдакий замондошларидан бирининг оламдан ўтганини эшитиб: “У ўзининг улуғ руҳини Отасига қайтарибди, ўзининг жонсиз жисмини Опасига топширибди”, деган шеърда шоир материя билан руҳнинг ўзаро муносабати масаласида бутунлай идеалистик позицияда бўлганлиги учун барча руҳий, маънавий бош манбани –“ота, барча моддий бош манбани - “она” деб атайди. Рўдакий одам ҳаёти моддий ва руҳий бошланишларига бевосита алоқадор бўлган, деб фикр билдиради. Шоир, ўлим моддий ва руҳий бошланишининг моддий ва руҳий бош манбага қайтиши, деб таъкидлайди (Рудаки, 2008, 220-221-б.). Хоразмда ўлим бўлган хонадонда ўлим қайтарилмаслигини Аллоҳдан сўраб, моддий бош манбадан руҳий манбага қурбонлик сифатида икки ва ундан ортиқ тўсин бериб, руҳий бош манбани янгилаш ғоявий рамзи ифодаланган бўлиши мумкин.

Шифт тўсинларини янгилаш одати замирида ёғочга бўлган эътиқод ҳам кўринади. Ёғоч қадимдан кўпчилик халқларда ҳаёт дарахти маҳсули деб тушунилган. У диний эътиқодларни ўз ичига олган ҳолда табиат кучи мевасини етказувчи руҳ сифатида гавдаланади. Шунингдек, дарахт тирик мавжудот, яъни, инсонга ҳам ўхшатирилган. Жалолиддин Румий айтади:

Етти эр етти дарахтга дўндилар.

Ям-яшил сувратда яшнаб ундилар.

(Румий, 2003, 179-б.)

Шу ўринда кедр-нина баргли дарахт ҳақида бир-икки мисол келтирамиз. Қадимий Аккад эпосларида, кедр дарахтини кесиш-тирик мавжудотни ўлдириш билан барабар деган тушунча бўлган (Афанасьева В. К., 1979, 93-б.) Аккад қўлёзмаларини таҳлил қилган В. В. Струве (ҳали Шумер қўшиғи маълум бўлмаган бир пайтда) кедр дарахти-ҳаёт дарахтини ифодалаган, деб ёзади (Струве В.В., 1932, 68-б.). В.Н. Топоров эса-шифт тўсинларини безаш, ҳаёт дарахти рамзи билан боғлиқ, - деб таъкидлайди (Топоров В.Н., 1971).

Мазкур далиллар қадим замонларда Ўрта Осиёда ҳам дарахтларнинг айрим турлари ҳаёт дарахти рамзили ифодалаган, - деган фикрга келамиз. Шунинг учун Хоразмдаги шифт тўсинини алмаштириш масаласи ҳаёт дарахти тушунчалари билан ҳам боғлиқлиги бўлган, - деб ўйлаймиз.

III.7. УСТУНЛАР

Устун, меъморчиликда жуда кўп вазифани бажаради. Устун хонани кенгайтириб, фазовий баҳаволигини, девор ишлатмасдан туриб кенгайтиришга ҳамда иморат томи остида бир қисмини ён томонларидан очиқ қолдириб, табиат муҳити билан боғлашга қаратилган конструктив элемент. У биричи навбатда конструктив элементдир, иккинчидан безак демакдир. Яъни, у катта хоналарни калта тўсинлар билан ёпиш имконини беради. У хонада ўзининг тузилиши, ўйма нақшлари билан безак вазифасини ҳам бажарган. Шунингдек, устун иморат конструктив асосини ташкил этган, яъни, иморат мустаҳкамлиги ва хавфсизлигини таъминлаган. Шунинг учун устун мустаҳкамлигига алоҳида эътибор берилган. Устун ўз вазифасининг масъулияти туфайли барча халқларда эъзозланган ва диний, рамзий ифодалар билан боғланиб, улугворлик даражасига олиб чиқилган.

Шу ўринда бир далилни келтирамиз. Ҳиндистонда қадимий театр иморатида старли даражада мустаҳкамланмаган устун қурғоқчиликка, душманнинг босқинчилик ҳужумига, ўлим ёки бошқа ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин (Лидова Н.Р., 1992, 105-б.). Мазкур далилдан қадимий ҳинд халқлари тафаккурида иморат устуни, нафақат иморат, ҳатто жамият, давлат осойишталиги рамзини ифодалаганлигини билиб оламиз.

Устуннинг безак, конструктив ва функция жиҳатдан аҳамияти катта бўлганлиги сабабли у кўпгина диний дупёқарапилар билан боғланиб кетган, сўнг эса одат тусига кириб қолган.

Одатлардан айримларининг асл моҳияти заифлапган, улар секип-аста диний маросимлар билан боғланиб кетган, сўнг эса одат тусига кириб қолган. Шарқ халқлари тафаккурида устун оламнинг тузилиши ва ривождаги афсонавий тушунчага эга бўлган. Жумладан, қадимий мисрлик учун ер устида, осмон тўнтарилган идиш каби оламнинг устки чегарасини белгилаб туради, деган тушунча бўлган. Бу ҳолат унинг кўзига хавfli кўрилган, шунинг учун осмону фалакни кўтариб турдиган, қандайдир аниқ восита бўлиши устида фикр юритишган. Бутун

осмону фалакни, ерга ўрнатилган тўртта устун каби оддий восита билан ушлаб туриш мумкин, деган фикрга келишган. Устунлар олам чегарасини белгиланганлиги ҳақидаги тушунча қадимий мисрликлар томонидан битилган қуйидаги матндан маълум: «Мен сенинг олдинда оламнинг тўрт устунигача қўрқув тарқатдим» (Антес, 1977). Устунларнинг сони оламнинг тўрт томонига мос равишда жойлаштирилган, - деб тахмин қилишга ундайди (Франкфорт Г. ва б. 1984, 58-б.).

Қозоқларда ўтовни шапирак-доира шаклидаги туйнук устидаги ёпиғичини кўтариш ва тушириш учун ишлатиладиган ёғоч-тиркагич осмон гумбазини ушлаб турувчи устун, деб тушунилган.

Товли Бадахшон халқлари тушунчасига биноан қадимда қурбонлик устунини ер ости дунёси-ер (одамлар дунёси)-осмон (худолар дунёси) билан боғланган (Литвинский Б.А., 1975, 259-б.). Шу ўринда Ф.Ф. Умерованинг устун рамзий белгиси ҳақидаги кузатувига тўхталиб ўтамиз. Унинг фикрича, Бухородаги Сомонийлар мақбараси интерьерда гумбазости бўлишмаси устунчалари обиданинг асосий тўртбурчак қисми девори устига ўрнатилган, яъни, бу билан ер сатҳи девор устида деб, белгиланган. Бу тадбир орқали мақбара интерьерини тоғ ичидаги бўшлиқ, сағана эканлигига ишора этилган. Бордию гумбаз остидан бошланган вертикал устунлар худди Кармападагидек, Мир Саид Баҳром мақбарасидагидек пол сатҳига туширилганда эди, у ҳолда мақбарада ҳақиқий тағхона-сағана бўларди. Барча миқдорасимон тузилишдаги мақбаралар тўрида Мир Саид Баҳром “чегара” вазифасини ўтаган (Умерова В.В., 1999, 212-б.). Мазкур тадбирда устуннинг ер ости, ер ва осмонни боғловчи қурбонлик устунини эканлигига ишора этилмоқда. Мақбара поли остида тағхона-хилхона бўлган тақдирда унинг қурбонлик устунини билан бирлаштирилиши учун устун пол сатҳидан бошланиши лозимлиги назарда тутилган. Шунингдек, қадимий ҳинд халқларида, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тушунчаларга биноан, устун ҳаёт дарахти рамзи ва мажусийлар коҳини (руҳонийси) сифатида гавдаланган бўлиши мумкин (Литвинский Б.А., 1981, 113-б.). Шунинг учун бўлса керак, Ҳинд қадимий театрларида равоқларни ушлаб туришга мўлжалланган устунлар ҳинд санъатида оммавий тус олган «аёл ва дарахт» (salabhanjika) тасвирини ифодаловчи ҳайкаллар композицияси билан безатилган (Лидова Н.Р. 1992, 107-б.). Мазкур далилда ҳам дарахт тасвири “ҳаёт дарахти”ни ифодаласа, аёл-наслийликни, ҳаёт давомдорлиги рамзини англатади, деган хулосага келамиз. Яъни, наслийлик “ҳаёт дарахти”нинг асосини, негизини ташкил қилиниши назарда тутилган.

Шумернинг Урук шаҳрида «Устун» сўзи «Ҳаёт» сўзи билан аталган. Шунинг учун Шумерда устун ва ҳаёт бир хил талаффуз этилган (Бурхард Брентьес, 1976, 177-178-б.). Бизнингча, устуниг ҳаёт билан бир хил талаффуз этилиши унинг ҳаёт ёки ҳаёт дарахти каби рамзий ифодалар билан боғланганлигидан далолат беради. Қадимда дарахт билан инсон ҳаёти орасида боғлиқлик бор, деб билишган. Жумладан, Россия, Германия, Франция, Италияда фарзанд тувилса, чақалоққа атаб дарахт экишган. Боланинг ота-оналари дарахт билан боланинг биргаликда ўсишига ишонишган. Шунинг учун улар дарахтга ҳам алоҳида ғамхўрлик қилишган (Фрэзер, 2006, 712-б.). Дарахтнинг ғабобатлик хусусиятига эга эканлигига ҳам ишонишган. Дарахтдан нажот тилаб, суяги шикастланган ёки раҳат билан касалланган болани шунг (шум-тол) дарахти танасининг айрига ажралган қисмидан ўтказишган. Бу билан дарахт ва бола ўртасида ёқимли дўстлик ришталари ўрнатилган, деб билишган (Фрэзер, 2006, 713-б.). Дарахтнинг болага доимий ғамхўр бўлиши учун йўл очилган. Шу ўринда ҳаёт дарахти билан боғлиқ яна бир далилни келтирамиз. Байкал орти тунгусларда (эвенklar) касални даволаш мақсадида махсус жиҳозланган хона ўртасида томири билан қўнориб келтирилган ёш тол (лиственница) дарахти ўрнатилган. Унинг юқори қисми шифтдаги тутун чиқадиغان тўйнука кириб турган... Уйнинг осмон билан рамзий боғлиқлигини таъминлаш учун хона ташқи томонидаги тиркагич – устун билан хона ичидаги тиркагични боғлаб қўйишган (Раткина Е.Г., 1990, 19-б.). Мазкур далил орқали бу ерда ҳаёт дарахти тушунчаларининг архаик кўриниши сақланиб қолганлиги гувоҳи бўламиз. Дунёларнинг туташилиши таъминлаш учун дарахт учи том тўйнугидан чиқариб қўйилган. Дарахт ўрнига оддий устун вазифасини бажарувчи тиркагич ёғочнинг юқори томонидаги учи том устидаги тик ёғоч билан бирлаштирилиши ҳам ер дунёси билан осмон дунёсини боғлаш тушунчасидан келиб чиққан.

Марказий Осиёда ер дунёси билан осмонни боғлаш учун хона ичидаги устуниг ўзи кифоя бўлган. Уни том устидаги бирор бир элемент билан боғлаш шарт бўлмаган, чуқки шифтнинг ўзи ҳам осмон рамзини ифодалаган.

Фарғонада устун хошадон эркагига ўхшатишган. Бошқа ўлкаларда ҳам устун – тиркагич Фарғонадаги каби тирик мавжудот ўрнида кўрилган. Бунга Тали-Бақув А маконидан топилган қадимий рангли сопол идиши юзасидаги тасвир (Массон В.М., 1964, 36-расм) гувоҳлик беради. Идиш вертикал кўринишда бўлиб, унинг юзасидаги нақш икки қават

иморатнинг айвони ёки девори икки ярусга тақсимланган интэрьер кўринишини эслатади. Унинг ҳар бир қаватида одамлар икки қўли билан юқоридаги хари-горизонтал конструкцияни кўтариб турганга ўхшайди. Улар кўтариб турган хариининг оғирлигидан фигуралар оёқларининг ён томонларга ёйилганлиги сезилиб туради. Айтиш жоизки, тасвир геометрик синиқ чизиқларда, абстракт ҳолатда ифодаланган бўлишига қарамасдан унда одам боши, танаси, қўл-оёқлари яққол ифодасини тошган. Шимол халқларида (чума) устунлар (шест) тирик жонга эга бўлиб: «Мустаҳкам турган» эркак ҳисобланган, шунинг учун асосий устун «ота» билан тенглаштирилган, шунингдек хонада она вазифасини бажарувчи устунлар ҳам бўлган. (Хлобыстина М.Д., 1987, 24-б.). Шу ўринда Х аср тарихчиси Абу Толиб Абуссалом ал Маъмунийнинг қуйидаги мисраларини келтирамиз: “Равоқлар шундайки, гўё устунларнинг қўллари улар томон дуо очиб хурсандчилик талаб қилаётгандай” (Абу Мансур ас-Саолибий, 1976, 204-б.). Ал Маъмунийнинг юқоридаги мисраларидан иморат гумбази – осмон, устунлари – хонадон эгаси, равоқлар – хонадон эгаси қўллари каби рамзий тушунчалар билан боғланганлигини билиб олсак бўлади. Мазкур тушунчалар қадим замонлардан буён кишини устунга эҳтиром билан қарашга ундаган. Шунинг учун бўлса керак, Тожикистоннинг тоғли туманларида устунга байрам кунлари ёғ суриб қўйишган. Қоратегин воҳасида бир устун “устуни саломгоҳ” деб юритилган. Эшикдан кирган киши уйда ҳеч ким бўлмаган тақдирда ҳам ўша устунга қараб салом берган. Шу ўринда кимсасиз хонага кирганда салом бериш масаласига изоҳ бериб ўтамиз. Бу барча Ислом аҳли учун фарз ҳисобланган. Фақих (раҳимаҳуллоҳ) айтадилар: агар уйингга кирсанг аҳли байтинга салом бер, уйда ҳеч ким бўлмаса «Бизга ва Аллоҳнинг солиҳ бандаларига салом», де, чунки Аллоҳ таоло: «Бас, қачон уйларга кирсангизлар, бир-бирларингизга Аллоҳ ҳузуридан бўлган муборак покиза саломини айтинглар!» (Нур, 61) деб марҳамат қилади. Бу оят икки амрни: агар уйда бирорта одам бўлса, аҳлига салом беришни, бўлмаса ўзига салом беришни тақозо қилади. (Абу Лайс Самарқандий, 2003, 61-б.) Муғийра ибн Шўъба Иброҳимдан ривоят қилади: «Агар бир киши уйига келиб салом берса, шайтон менга ўрнатишга жой қолмади», деб хонадан чиқиб кетар экан (Абу Лайс Самарқандий, 2003, 62- б.).

Қоратегинда махсус «устуни саломгоҳ»нинг бўлиши унинг хона моҳиятини кучайтириш учун ҳам хизмат қилганлиги гувоҳи бўламиз. Тоғли Бадахшонда қадим замонлардан ҳозирги кунгача уйлар асосан

квадрат тарҳда қурилиб, ўртасида бешта устун ўрнатилган. Бу ерда устуларнинг барчаси рамзий маънога эга, ҳона тўрида, ўнг қўл томонидаги устун Муҳаммад Пайғамбарга, чап томондагиси Ҳазрати Алига, уларнинг қаршисидаги уч устундан иккитаси Ҳасан-Ҳусайнга, учинчиси, яъни, бешинчи устун Биби Фотима, Зухрага бағишланган. Хонанинг асосий қисмидаги Ҳасан-Ҳусайн бағишланган устулар оралигидан кирилади. Бу устуларнинг юқори қисмида “бузовез” - эчки танаси осиладиган тахтача ўрнатилган. Мазкур тахтани бадахшонликлар эъзозлашган, муқаддас деб билишган. Унинг юзасини ой, қуёш рамзини ифодаловчи айлапа шаклидаги нақшлар билан безашган.

Дарвози тузилишидаги томли уйларда эшик тўғрисидаги устун грузинларда «Опа устун», аварликларда «Томир танаси», кумикларда марказий устун атрофи энг ҳурматли меҳмонлар жойи ҳисобланган. Язғулумда (Помир) куёвпикига тушган келин бирипчи навбатда куёв уйидаги шоҳ устунга пешонасини теккизган, бу одат билан у эри қавмига (уруғига) ўтганлигини намойиш этган (Мамадназаров М.Х., Якубов Ю.Я., 1985, 200-б.). Язғулумдаги мазкур одат марзида шоҳустун ўша хонадон қавми-уруғи устунига қиёсланганлиги ҳамда қавмнинг шоҳустун каби мустаҳкам, умрбоқий бўлиши орзуси ётади.

Тоғли Бадахшоннинг Ғонд дарёси бўйида жойлашган қишлоқларда Шоҳустунни (Муҳаммад пайғамбарга бадиий қиёс қилинган устун) табобатлик кучига эга, деб билишган. Жумладан, қорни оғриган боланинг белига белбоғ боғлашган, сўнг белбоғини ечиб худди шу ўлчовда шоҳустунга боғлаб қўйилган. Шундан боланинг қорни оғриши тўхташига ишонишган.

Ванч воҳасида (Тоғли Бадахшон) кечқуруп устунни саломгоҳ ортидаги супада ётганлар ёмон тушлар кўрмасликлари учун шу устуннинг юқори қисмига белбоғ боғлаб қўйишган. А.К. Писарчикнинг ёзишича, Помиролди халқларида қадим замонларда устулар ўрнатилишидан олдин қўй сўйилган ва унинг қони тўсин ва хариларга суртилган, бир оёғи эса шоҳустун тагига кўмилган. Бой хонадонларда тўрт устуннинг ҳар бири остига биттадан қўй оёғи кўмилган. Улар мазкур қурбонлик, оилага бойлик ва фаровонлик келтиришига ишонишган (Андреев М.С., 1958, 445-б.).

Тоғли Бадахшонда, Дарвозда Наврўзнинг кириб келганлигини шифтдаги равандан тушган қуёш нури орқали ҳам аниқлашган.

Дарвозда Наврўз арафасида, эски йилнинг охириги чоршанба куни устунни саломгоҳга ёғ суртилган. Бу ақида бажарилаётганда қурбонлик

овазига оила аъзоларига янги йилда сиҳат-саломатлик, хотиржамлик, тўқлик тилашган. Шунга ўхшаш одатлар кўшпи Шарқ халқларида ҳам бўлган. Жумладан, Ҳиндистонда хона устони Пурушага қиёслашган. Пуруша мураккаб, кўп функцияли тушунчага эга бўлиб “одам; эракк” – руҳий асос, деб қаралган. Уларнинг олам тузилиши ва ривож ҳақидаги тасаввурларига биноан улкан коннотдан олам пайдо бўлган, деб тушуниланган. Пуруша олам дарахти тушунчаси билан ҳам боғлиқ бўлган. Ҳиндистонда ҳам устунга суюқликка ботирилган ёр суртишган (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 130-б.). Иморатнинг конструктив қисмига атаб қурбонлик беришни қадимий ҳинд қўлёмалари ҳам тўлдиради. Жумладан, “Атхарвавед”да янги уйга кўчиб киришда “ҳимоячиларга” ёр ва амрита – умрбоқийлик бағишлайдиган илоҳий ичимлик суртилган (Атхарваведа, 1975, 271-272-б.). Бу қўлёмлада “ҳимоячиларимиз” деган сўз остида турар жойнинг конструктив асослари, яъни, устун, тўсиплар тушунилади (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 130-б.), шунингдек, эшик, ўчоқ ва деворлари бўлса ажабмас.

Айрим халқларда тотем сифатида танланган ҳайвон тасвири, хона ичида тўсипларни кўтариб турган устунларга ва иморат олдида тотем вазифасини бажарувчи устунлар танасига уйиб ишланган (Соколова З.П., 1972, 40-б.). Мазкур тадбир орқали хонадоннинг ота-боболари тотем сифатида қабул қилинган ҳайвон тури ва тасвирини абадийлаштириш, яъни, сақлаб қолиш назарда тутилган бўлса, иккинчидан тотем тасвири хонадоннинг турли балолардан қўриқловчи куч сифатида гавдаланиши мумкин. Шу ўринда яна бир далилга мурожаат қиламиз. Кавказ тоғ халқларининг руҳ ҳақидаги тасаввурларига биноан у ҳар бир хонадонда илоҳий келиб чиқишга эга, раҳмдил илоҳий зооморф кўринишдаги жонзод бўлган экан. Унинг макони хонадаги марказий устун, тўсин полости ва бошқа қисмлари бўлган (Гаджиев. Г. А. 1991, 29-б.). Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиё халқларида ҳам хонада руҳлар борлиги каби тушунча кенг тарқалган. Шунингдек, фаришталар хона шифтлари, устони, поли ва бошқа қисмлари ҳам илоҳий тушунчалар билан боғланиб кетган. Устун танаси, унинг юқори қисмидаги капителга, устидаги бошага ишланган жонзодлар тасвирининг турига қараб руҳлар сиймоси, қадимда тотем сифатида танланган жижозлар тасвири қиёфасида ҳам келиши мумкин деган фикрга келамиз. Бунга милоддан аввалги II асрдан-милоднинг I асрига оид деб тахмин қилинган Эски Термиздаги устун капителининг тўрт томонига ўрнатилган тўртта шер бош қисмининг ҳайкали, Афғонистонда вейгал турар жой ёғоч устони капителининг

тўрт томонига бўрттириб ишланган тўртта тоғ қўчқорининг боши ҳайкали, Хоразмда милoddан аввалги V-IV асрларга оид Қалъан Қир саройининг боша вазифасини бажарувчи устун капителининг бургут бошли, танаси шерикига монанд грифон шаклида ишланиши, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг тоғли ҳудудларида сўнгги ўрта асрларга оид турар жой ва диний аҳамиятга эга иморатлар устунининг бошасини стиллаштирилган тоғ эчкиси шохи, қуш тумшугига монанд қилиб ишланиши ва бошқалар гувоҳлик беради.

Устун капителида жонзод бошининг тўрт томонга қаратиб ишланиши, томонлар ҳақидаги соқрал тушунчалар билан боғланиб кетганлигидан dalolat беради. Улар хонадонни тўрт томондан ёширилиб келиши мумкин бўлган хавф-хатарни бартараф этиш имкониятига эга деган тушунчалар билан боғланиб кетган.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда устунга ёғ суртилиши қурбонликка оид расм-русумларга бағишланган. Фарбий Суданда турар жой кириш эшиги олдида аждодлар руҳини улуғлаш билан боғлиқ устун бўлган. «Унинг руҳида янги куч бағишланиши учун» вақти-вақти билан устунга ўсимликсимон ёғ суриб турилган (Соколова З.П., 1972, 186-б.).

Қадим замонларда Наврўз байрами арафасида хоналарни безашган ва унинг қисмлари билан боғлиқ айрим урф-одатлар бажарилган. Жумладан, Тоғли Бадахшонда қадим замонлардан ҳозиргача Наврўз байрами кунни хонадон эркаги саҳар туриб, сариқ толнинг бир нечта ниҳолини олиб келиб, хона тўсинларига таққан (Муҳитдинов М., 1975, 94-б.). Шу-нингдек, сариқ тол шохчалари пўстлогидан ҳар хил “кажак”, “мехак” деб помланган гулдасталарни тўқиб, хона устунларининг бирортасига осиб қўйишган. Тоғли Бадахшонда ёзнинг охири ойларида бўлишимизга қарамасдан, кўпчилик хонадонларда наврўз кунни осилган гулдасталарнинг ҳанузгача осилиб тургани гувоҳи бўлди. Сариқ толнинг Ислондини ўрнатилгунга қадар Эронда Наврўз байрами мупосабати билан ўтказиладиган маросимда эъзозланганлиги ҳақида IX аср муаллифи Мусо ибн Исо ал-Кисравий ёзиб қолдирган (ИПА, 1957, 149-б.). Унинг ёзишича, Наврўз байрами кунни подшоҳ олдида етти хил дарахт шохларидан тузилган гулдаста қўйилган. Асарда дарахт турларидан биринчи бўлиб сариқ тол номи тилга олинган (Иностраницев К.А., 1909, 88-б.). Сариқ тол нафақат Тоғли Бадахшонда, балки бошқа ўлкаларда ҳам эъзозланган, табиатнинг уйғонганлигидан ва баҳор киргапидан дарак берган. Мазкур далилар ҳам Ўрта Осиёда устуннинг ҳаёт дарахти рамзи билан боғлиқлигидан dalolat беради.

Умуман, оилалар хонада доимо баҳорпи эслатувчи муҳитни сақлаб қолишга ҳаракат қилишган. Қашқадарёнинг Ғелон тоғ қишлоғида эрта баҳор ойлари ҳамма вақт очилиб турувчи—“ҳамеша гули баҳор” помли гулпи хона шифтига қадаб, кейинги йилнинг баҳоригача сақлашлари (Нозилов Д.А., 1982, 61-б.) ҳам фикримиз исботи бўла олади. Мазкур далиллар ҳам Ўрта Осиёда устуннинг ҳаёт дарахти рамзи билан боғлигидан далолат беради.

Албатта, юқорида айтиб ўтилган одатларнинг аксарияти иморат конструктив асосини ташкил этишда устуннинг ўрни катталигини таъкидлайди. Бу одатларнинг аксарияти қурбонлик билан боғлиқ бўлган, албатта. Жумладан, сўйилган қўй оёғининг шоҳустун остига қўмилиши, қоннинг устун танасига суртилиши шулар жумласига киради. Лекин, айримлари мағзида, жумладан, устун танасига ёғ суртилиши иморатнинг асоси бўлган ёғоч устунни чиришидан, қурт ейишидан сақлашга қаратилаган чора-тадбирлар ётишига ҳам ишора қилади. Бу одатларга асрлар давомида амал қилиб келиниши, унинг туб моҳиятини заифлаштиришига сабаб бўлган, деб ўйлаймиз. Фикримизга далла бўла оладиган қуйидаги далилларга мурожаат қиламиз. Жумладан, Цезар аскарлари Альп ҳудудига кириш олдида жойлашган ёғочдан қурилган қалъаларга ўт қўйишганда ҳам улар ёнмайди. (Витрувий, 1936, 46-б.). Агар Авл Гелий ўзининг “Аттик оқшомлари”да Аттик минораларининг ёғоч конструктив қисмларини ёнғиндан сақлайдиган-квас суюқлиги билан қопланганлиги ҳақида ёзмаганда эди, ёнғинга қарши суюқликнинг таркиби сирлигича қолган бўларди (Зубов В.И., Петровский Р.А., 1940, 476-б.).

Ёғоч устунни чиришдан сақлаш масаласи Ўрта Осиёда милoddгача III-IV асрларга оид Ниса (Нуҳсой) ибодатхонаси мажмуасида қўлланилганлиги маълум. Унда устунга гил сурилган ва ганч билан қопланган (ВИА., 1970, 351-б.). Доғистонда турар жой хоналари тўсинларини чиришдан сақлаш учун уларга нефт суриб чиқилган (Хан-Магомедов С.О., 1969, 32-б.).

Ҳозирги замонда ҳам фан ёғочни зиёв етказадиган ҳашоротлардан сақлаш учун унинг танасига турли кимёвий суюқлик сингдиришни маслаҳат беради. Шунингдек, қўлланилган суюқ реагенсларнинг таъсир кучи ёғоч танасига қайта-қайта суртилиши ва чуқур сингдирилиши билан белгилапар экан (Физдель И.А., 1987, 233-б.).

Мазкур далиллар ҳам халқ диний, рамзий одатлари орасида айримларининг, жумладан, ёғоч танасига мой суртилиши мағзида нафақат

қурбонлик, балки унинг узоқ сақланишига бағишланган тадбир ҳам ётганлигидап далолат беради.

III.8. СУПАЛАР

Қадим замонларда сунъий баланд супалар муқаддас жой ҳисобланган. Жумладан, Бобилда зинапоя шаклида кўтарилган зиккуратларнинг юқори қисмидаги супа илоҳларнинг шу ердан шаҳар аҳолисини кузатиб, уларни турли балолардап асраши учун қўним топадиган жойи ҳисобланган. Пол сатҳидан кўтарилган супалар ибодатхоналар интерьерида ҳам бажарадиган вазифасига қараб қадрланган. Жумладан, Қадимий Мисрда ибодатхона полининг даҳлиздап секин-аста ибодат қилинадиган қисмига қараб кўтарилиб бориши ва орқа томонга қараб яна пасайиб тушиши натижасида ҳосил бўлган оролчага монанд супанинг энг баланд қисми илоҳнинг дам олиш жойига тақлид қилинган (Розали Дэвид, 2008, 193-б.). Шунга ўхшаш мисолни Ўрта Осиёда Окс ибодатхонасида кўрамыз. Унда муқаддас оташкада пол сатҳидан 75 см га кўтарилган сушага ўрнатилган. Муқаддас оташкада меҳроби гўёки юксакликка кўтарилгандек, ундаги олов гўёки ибодатхонанинг қолган қисмида, ибодатга келганлар устида парвоз қилаётгандек туюлган. Оташкада меҳробнинг баландлигини ва ибодатхонанинг пастқам кириш эшигини ибодатга олсак, меҳроб деворининг юқори қисмида ловиллаб ёниб турган муқаддас олов ибодатхона айвонидап кўришмаган (ИДВ, 2004, 809-б.).

Супалар турар жой меъморчилигида ҳам бўлган. Жумладан, Варахша, Панжакент, Афросиёб шаҳарлари турар уйларида ҳам бўлганлиги археологик қазилмаларидан маълум. Уларда хона девори атрофи бўйлаб, супалар ўрнатилган. Шундай тузилишдаги супалар ҳозирги пайтда ҳам Тоғли Бадахшон, Дарвоз, Қоратегин воҳаларидаги турар уйлarda сақланиб қолган. Турар жой меъморчилигида супалар тўғридап-тўғри муқаддаслик рамзларига эга бўлмаган тақдирда ҳам улар хонанинг эътиборли жойи ҳисобланган. Хона атрофи бўйлаб ўрнатилган супаларнинг вазифаси аниқ белгиланган. Кўп ҳолда хона тўғрисидаги девор бўйлаб йўналган супа эътиборли меҳмонлар жойи ҳисобланган. Фарғона воҳасида турар жойларнинг хоналари Тоғли Бадахшон хоналарига нисбатан кичикроқ бўлганлиги сабабли улар яхлит супа билан ажратилган. Супанинг тур деворидаги қисми меҳмонлар жойи ҳисобланган.

Ш.9. ТУЙНУК

Қадимий меъморчиликда хоналарни табиий ёруғлик билан ёритиш масаласи ҳам ўзига хос талабларга эга бўлган. Шу ўринда тадқиқотчи Г.П.Спесарев Хоразмда гувоҳ бўлган бир воқеани эслаб ўтиш ўринлидир. Янги уй деворларига оҳак билан қўчқор шохини чизаётган кекса аёл ўзича кимпидир койиб: Эски уйларда бир даврозалап бўлак ҳеч қанақа дераза бўлмасди. Энди эса ҳар бир тешикни (дераза) ёвуз кучлардан қўриқлашга тўғри келади, дейди (Спесарев Г.П. „1972,171-6.). Шу ўринда Шимолий Сурия ҳудудида қадимги шаҳар Угарит (Рамс-Шамра) милотдан аввалги XIV асрга оид афсонавий матнда Алийян Баал-ҳосилдорлик ва ҳаёт худоси билан Котар-и Хасис орасидаги мулоқотни келтираммз.

Маъноси: Котар-и Хасис айтади:

*Эй Алийян Баал эшит сўзимни,
Эй булутларда юрувчи, қулоқ сол
Сенинг ўйинг деворига дераза ўрнатсам
Сенинг саройинг деворига дераза ўрнатсамчи?
Алийян Баал жавоб беради:
“Менинг ўйимга туйнук қолдирма,
Менинг саройим деворига ҳам туйнук қолдирма...”*

Илоҳий меъмор деразали янги турдаги уй қуришни таклиф қилади, лекин Баал кескин қаршилиқ кўрсатади. Охир-оқибат илоҳий меъмор зўрлик қилади, деразали сарой қуради, оқибатда Алийян Баалнинг душмани Мот-ўлим худоси сарой деразасидап ичкарига кириб олади (Гордон С., 1977, 223-6.). Кўрганиммздск, иккала ривоятда ҳам хонада дераза-туйнук соини камайтириш масаласи ётади. Хоразмдаги ривоятда хоналарда деразалар ўрнатилган тақдирда ҳам улардан ёвуз кучнинг, ўлимнинг хомага киритмаслик чора-тадбирларини кўриш ётади.

Дарҳақиқат, пойдеворлари ер қаъридан очилган сарой, ибодатхона, турар жой иморат хоналари ички кўриниши, археологлар томонидан бажарилган реконструкцияларида асосан юқори яъни, шифтда қолдирилган туйнук орқали ёритилганлигига гувоҳ бўламиз. Реконструкцияларни кўздан кечиран экаммиз, шифтга туйнук асосан икки услубда ўрнатилган: Биринчиси хона ўртасида ёки бир четида ҳар бирига бир печа қаторда, бир-бирига писбатан перпендикуляр тартибда ўрнатилган

калта тўсинлар ёрдамида ўртаси очиқ гумбаз шаклига келтирилган. Иккинчи турдаги туйнук оддий кўринишга эга бўлиб у шифт билан бир хил баландликка эга.

Биринчи турдаги туйнук Тоғли Бадахшонда тўлиқлигига, Қоратегин, Дарвоз воҳаларида қисман сақланиб қолган. Иккинчи турдаги туйнук яқин йилларгача кўнгина тоғ қишлоқлари турар жой меъморчилигида қўлланилган.

Албатта, қадимда туйнукнинг шифтда бўлиши ҳам худди устун, эшик, дарахт каби хона билан осмонни боғловчи илоҳий кучга эга, деган тушунчага эга бўлган.

Туйнукнинг хона деворига нисбатан кўпроқ шифтда қўлланиши кўнгина факторлардан келиб чиққан. Биринчидан, туйнукнинг шифтда бўлиши жуда қадимдан анъана сифатида асрдан-асрга ўтиб келган. Чунки биринчи уйлар кўпроқ чайла, ўтов шаклида қурилган. Доира бўйлаб марказий ўққа нисбатан қияроқ қилиб, тик ўрнатилган устунларнинг бир нуқтада бирлашган жойида туйнук қолдирилган. Мазкур услуб чайла конструкциясининг мустаҳкамлигини сақлаб қолади. Ўтовнинг қуббасини осмоннинг кичик пусхаси деб билишган. Унинг юқори қисми марказида жойлаштирилган доира туйнук-шапирак рамзий осмонни ифодалаган. У оилага куч бағишлаган ва авлодлар ҳимоячиси ҳисобланган. Шунинг учун шапирак авлоддан-авлодга, отадан-болага муқаддас мерос сифатида ўтиб юрган (Турганбаева Л., 2002, 119-б.).

Давр ўтиши билан тарҳда доира тузилишидаги деворни иморат қурилиши юзага келганда ҳам томда туйнук ўрнатиш одати сақланиб қолган. Бу узун, тўғри тўртбурчак шаклидаги уйлارни қуришда ҳам қўл келган. Катта хоналарни устунлар ёрдамида калта тўсинлар билан ёпишда кичик-кичик бўлинмалар юзага келган. Марказий бўлинмада туйнук жойлаштириш хонани ёритиш имконини берган.

Хонани томдаги туйнук орқали ёритиш услуби илк ўрта аср меъморчилигида ҳам қўл келган. Чунки турар жой уйлари зич жойлашган шаҳарларда хона деворига туйнук ўрнатишнинг имкони бўлмаган.

XIX аср шаҳар турар жой меъморчилигида хоналар эшиги устида тобадошлар ўрнатилган. Унга ёғочдан, ганчдан, тошдан ишланган ва турли геометрик, ўсимликсимон нақшлардан тузилган бой композицияли панжаралар ўрнатилган. Эшик устида тобадон ўрнатиш одати қадимдан бўлганлиги археологик қазилмалардан аниқланган (Воронина В.Л., 1963, 87-б.). Шунингдек, асосий хона деворида деразалар ўрнатилиб, унинг юзаси ташқи томондан икки табақали боғдоди эшикларга монанд

дарчалар билан тўсилган. Мазкур дарчанинг эшикдан фарқи шундаки, дарча ташқарига, эшик ичкарига очилади.

Афғонистоннинг Ҳиндикуш тоғлари орасида жойлашган Нуристон вилоятида халқ турар жой меъморчилигида иккита дераза бўлган. Улардан бири шарққа, иккинчиси ғарбга қаратилган. Нуристонликлар мазкур меъморий аъёнани қуёшнинг чиқишидан ва ботишидан хабардор бўлишига йўйишади (Копаровский М., 1976, 41-б.).

Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиё ёзи иссиқ, қиши совуқ бўлганлиги сабабли хонани ёритувчи деразаларнинг сопи кам бўлиб, уларнинг кичикроқ бўлиши қўл келган. Қадимги уйларнинг туйғуги шифтда бўлиши хонадоп учун қулай бўлган. Ундан тушган ёруғлик хонани ёритиш ҳамда хона ҳавосини тик йўналишда, эшик орқали алмаштириш имконини берган. Шунингдек, унинг шифтда бўлиши, турар жойлари зич жойлашган ва деворлари бир-бирига қўшилиб қурилган макон ва шаҳарлар иморатларида қулайлик тундирган. Шунингдек, туйнук турли мажозий тушунчалар билан боғланиб кетган. Туйнукдан ёвуз кучларнинг кириб келмаслигини таъминлаш учун, хусусан, деворга ўрнатилган туйнуқлар атрофида нақшлар ишланган. Эшик устидаги тобадонларда доира, тўртбурчак, олтибурчак каби турли нақшларнинг ишланиши ҳам ўз функциясидан, яъни, ёруғликнинг хонага тарқоқ ҳолда тушишидан ташқари, хонага ёвуз кучларнинг кирмаслигини таъминлашга ҳам қаратилган. Шифтдаги туйнук атрофида нақш ишлашга ҳожат бўлмаган, чунки ёвуз кучларни қайтарувчи омил вазифасини, унинг тўрт бурчагидаги тўрт устуи бошалари ва капителиларининг қўчқор шохи, қуш боши каби шакллар бажаришига ишонишган.

III.10. ОШТОН, ЎЧОҚЛАР

Марказий Осиё халқ меъморчилигида ўчоқ (оштон, дегдон) ҳам хонанинг асосий қисмларидан бири ҳисобланган. Хонадоннинг ўчоққа эътиқоди балад бўлган. Шунинг учун хонадоп ўчоғи Хоразмда қадим замонларда ажодлар руҳига бўлган эътиромни билдирган (Рапопорт Ю.Л., 1971, 81-88-б.). Юқори Зарафшонда ўчоқлар ажодлар руҳининг йиғиладиган жойи ҳисобланган (Ҳамиджапова М.А., 1974, 54-б.). Тоғли Бадахшонда турмушга чиқаётган қиз куёвпикига кетиш олдида ўзи ўсган уй ўчоғидан (дегдон) розилик сўраб хайрлашган. Нурута тоғ қишлоқларидан бири Синтабда ўчоқ оловиши (олови сер) тўқ олов, (олови гусна) оч оловга ажратишган. Устида масаллиқли қозон қўйилган

ўчоқ олови тўқ олов ҳисобланган. Тоғли Бадахшоннинг Шугнон, Рущон воҳаларида хонада оила бахтини, мўл-кўлчилигиши таъминловчи кўзга кўринмас вуйд (эркак жипсли)–войд (аёл жипсли), Бартагда вайд (жишсиз) девлар бўлганлигига ишонишган. Вуйд хона ва хонадон ўчоғини қўриқловчи–дев ҳисобланган (Литвинский Б.А., 1981, 104-б.). Тоғли Бадахшон, Дарвоз, Қоратегин воҳаларида Наврўз арафасида хонадон аёллари ўчоқ олди ва ён деворларига геометрик, ўсимликсимон нақшлар ва уй ҳайвонлари тасвирини суялтирилган оҳак, бўр билан чизилган. Тасвирилар уларнинг кейинги йилда хонадоннинг мўл-кўлчиликка бўлган орзулари рамзини аниқлаган. Тасвириларнинг ўчоқ ва унинг ёнидаги деворларда бўлиши хонадон ўчоғининг доимо тўқ бўлиши рамзини ифодалаган.

С.А. Токарёвнинг таъкидлашича, матриархат тузилишига оид даврларда хонадон ўчоғи билан боғланган ҳолда “она-олови”, яъни, “ўчоқ соҳибаси” каби тушунчалар юзага келган (Токарёв С.А., 1961, 19-б., ўша муаллиф, 1964, 252-263-б.).

Полиолит даврида аёл ҳайкалчалари кўн ҳолда ўчоқ яқинида бўлиши тасодиф эмас, этнографик маълумотларга биноан ўчоқ соҳибаси руҳи – аёл қиёфасига эга бўлган. (Токарёв С.А., 1961).

Шунингдек, А.П. Окладниковнинг неолит давридаги аёл ҳайкалчаларини қадимги давр серҳосиллик рамзи тушунчаси билан алоқаси бўлган ва неолит маконлари аҳолиси учун муқаддас тумор ва сийғиниш буюми бўлган (Окладников А.П., 1967, 75-б.), деган фикри С.Токарёв фикрига қўшимча бўлади. Дарҳақиқат, ўчоқ соҳибаси рамзи билан серҳосиллик рамзи ҳар доим бир-бирини тўлдириб келган.

Шарқда аёл ҳайкалчаси нафақат ўчоқ соҳибаси руҳи, шунингдек, иморат мустаҳкамлигини таъминлайдиган кучга эга экаплегига ҳам ишонишган. Жумладан, Месопотамияда аёл қоматига ва михга ўхшаган ёзувга эга қозикчи иморат пойдеворига жойлаштирилган. Шу кундан эътиборан у иморатни, оилани бало-қазолардан асрашига ишонишган (Ремпель Л.И., 1987, 10-б.).

Ўрта Осиёда “Бобо-ўчоқ” рамзи билан боғлиқ тушунчалар бўлганлиги олимлар томонидан қайд этилган (Андреев М.С., 1924, 136-б.). Хоразмнинг Жигарбанд шаҳарчасидан топилган зардуштийлик динига машсуб саждагоҳ-ўчоқнинг тузилиши одам қоматига монандлигига, ҳамда унинг атрофи бўйлаб йўналган ромб шаклидаги нақшлар тизимининг борлигига қараб “она-олов”, ўчоқ соҳибаси ёки “она-олов” билан “ота-олов”нинг бирлашуви каби рамзий тушунчалар билан боғлиқ

бўлган, деб таъкидлашади (Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А., 1979, 109-б.). Мазкур ўчоқ тузилиши уларнинг зардуштийлик динига оид эътиқодларини бажариш орқали мўл-кўлчиликка, тотув ҳаётга, хоҳадонда эру хотин орасидаги муҳаббатга, садоқатга эришни рамзини ифодалашга қаратилган.

Марказий Осиёда остодон-гўр қутилари деворларидаги ўйма тасвириларда, ҳамда Панжакент деворий суратларида устунсимон асоснинг остки ва pastки қисмида поғонасимон юзачалардан ташкил тошган оташкадалар тасвири кўп учрайди. Вертикал тузилишдаги бўлинишнинг остки ва устки қисмлари бир пестадан поғонасимон ҳалқалардан ташкил тошган, турли композициядаги оташкадалар тасвири Ўрта Осиё ва Эрон тангаларида ўз ифодасини тошган. Жумладан, Мулла қўрғондан топишган оссуарий деворининг ўрта қисмида ости ва усти учтадан поғонадан ташкил тошган оташкада тасвири ишланган (Пугаченкова Г.А., 1987, 108-б.). Шундай тузилишдаги доимий олов ёниб турадиган оташкада Бокудаги “Қизлар қалъаси” да ҳам учратилган. Д.А. Ахундов мазкур оташкада тузилишини ҳаёт дарахтига ўхшатади. Унинг фикрича, оташкаданинг юқорига кичрайиб борган поғонали пойдевори—тоғ рамзини, унинг устидаги вертикал қисми—ҳаёт дарахтига оид мавзунинг давоми—ер муҳитини, юқоридаги поғонасимон идишда ёнаётган олов—Артанинг дорилон муҳити, Аҳура Мазданинг ердаги ўрнини англатган (Ахундов Д.А., 1986, 113-б.). Шундай рамзий ифода Марказий Осиёдаги шундай тузилишдаги оташкадаларга ҳам хос бўлган, деб ўйлаймиз.

Марказий Осиёда зардуштийлик ибодатхоналари оташкадаларининг томонлари тенг тўртбурчак, айлана, тақасимон (ярим айлана) тузилишда ҳам бўлган. Мазкур тузилишдаги оташкадаларнинг ҳам рамзий маънога эга бўлганлигига қуйидаги маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. А.М. Маңдельштам тапшакларнинг тузилишини ўрганиш жараёнида уларни қадимий Ҳиндистондаги шундай объектлар билан солиштириб, у ерда шундай тузилишдаги ўчоқларнинг ҳар бири ижтимоий-ғоявий мавқега эга экашлигини ёзади. Улардан биринчиси—гархапатъя, “хонадон жапоби олови” тарҳда айлана тузилишидаги саждагоҳ, гекетик жиҳатдан хонадон ўчоғи қўриқловчиси—аёл функцияси билан боғлиқ бўлган. Иккинчи олов—ахавания—худоларга бағишлаб бажарилган қурбонлик олови вазифасини бажарган, квадрат тузилишда бўлган, қоҳинларга, жамоаларга тегишли бўлган ва бевосита эрақ киши вазифасини бажариш билан боғланган. Учинчи олов—дакшипя, “жанубий” ёвуз кучлардан, хавф-

хатардан сақлаган, унипг саждагоҳи ярим доира (тақасимон) тузилишга эга бўлган (Мандельштам А.М., 1968, 126-б.). А.М. Мандельштам яна бир диққатга сазовор далилни келтиради. У Эртатулхор (Тожикистон) (маконлари) гўрхоналарида айлана тузилишидаги таштак-саждагоҳлар макети-аёллар қабрида, томонлари тенг саждагоҳлар-эркаклар қабрида учратилганлиги таъкидлайди (Мандельштам А.М., 1968, 8-46, 126-б.). Бордию қабрда эркак ва аёл жасади бўлса, бундай гўрда икки хил ўчоқ ўрнатилган (Семенов В., 2008, 328-б.). Т. Ширипов юқорида келтирилган далилларни, ўз кузатувларини ишобатга олиб Жарқўтон ибодатхонасида учратилган (таштак) томонлари тенг тўртбурчак тузилишидаги саждагоҳлардан ҳовлидагиси – қоҳилларга, хона ичидагиси – эркакларга, айлапа ҳалқа ичидаги ярим айлапа тузилишдаги саждагоҳ – хавф-хатардан сақловчи кучга, ташқи қисмидаги доира тарҳидаги ҳалқа эса аёл вазифасини ўтайдиган уй бекаси тимсолига қиёсланган, деб таъкидлайди (Ширинов Т., 1990, 76, 77-б.). Жарқўтон ибодатхонасида оташкадаларнинг турли қисмлари қоҳил, эркак ва аёлга бағишланганлиги улар зиммасида барчани хавф-хатардан ҳимоя қилиш вазифаси юклатилганлиги тушунчаси бўлганлигида, қоҳил оташкадасининг ташқарисида – ҳовлида бўлиши эса уларни (эркак ва аёл) ташқаридан кириб келиши мумкин бўлган ёвуз – кучлардан асрашига қаратилган. Эркак ва аёл – оила демакдир, хона ички қисми хонадонни англатади. Демак, ўчоқлар барча хонадонларни ёвуз кучлардан асрашга қодир рамзий ифода билан йўғрилган.

Халқ меъморчилигида ўчоқнинг рамзий кучга эга бўлиши зардуштийлик ва ундан аввалги динларга оид ақидаларнинг таъсири сақланиб қолганлигидан гувоҳлик беради. Масалан, зардуштийлик динида ибодатларнинг кўпчилиги олов билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун зардуштийларнинг ибодатхоналарида, хонадонларга тегишли саждагоҳларнинг оташкадалари ёнида ўймакорлик қилинган ҳапшаматли муқаддас меҳроблар ишланганлиги маълум. Марказий Осиёда Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам ўчоққа пақш ўйини ақидалари сақланиб қолади. Бунга IX-XII асрларга оид Самарқанд декоратив безакли ўчоқлари далил бўла олади. Замонавий цивилизациядан узоқдаги тоғли ўлкаларда ўчоққа бўлган эътиқод халқ амалий санъати билан бойитилиб, хонадонлар орзу-умидлари билан боғлиқ рамзий тушунчалар сифатида сақланиб қолган. Юқорида уқтириб ўтилган қадимий ақидаларга кўра, ўчоққа бўлган эътиқод хонадонларнинг мўл-кўлчиликка, фаровон ҳаётга, муҳаббатга бўлган орзу-умидларининг рўёбга чиқишига ишонтир-

гап. Шунинг учун ҳам хошадон пимага муҳтожлик сезса, ўша парсапинг сурати чизилган.

Юқорида хона ва ушнинг қисмлари билан боғлиқ айрим рамзий ифода-лар устида тўхталиб ўтдик. Рамзий тушунчалар асрлар давомида юзага келган. Уларнинг айримлари Ислом дини қабул қилингунга қадар вужудга келган. Ислом дини ўрпатилгандан сўнг уларнинг баъзилари ўз моҳиятини йўқотган, айримлари бошқача кўриниш ва тушунчани ифо-далай бошлаган. Шунингдек, тасаввуфий тушунчалар билан боғланган одатлар юзага келган. Ислом дини ўрпатилгандан сўнг ҳам олов ўз эътиборини йўқотмайди. Тасаввуф илмининг намояндалари фалсафий дунёқарашларида борлиқ, кoinот, муҳаббат, Аллоҳга иштилош олов билан ифодалапади. Жумладан, Румий ёзади:

... олов истаймани, олов, олов билан қизитгин (Румий 1999, 9-б.).

Тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов Румийнинг илоҳий руҳи-ятини, фалсафий дунёқарашини қуйидаги ҳақ ўғитлари билан умум-лаштиради: Олов – Аллоҳнинг ишқи, олов – маъно, олов – ҳақ ишқида ёнган кўнгил дарди (Румий, 1999, 9-б.).

Энди ўчоқнинг ўзига келсак, ўчоқда (оташқадада)–илоҳий олов ён-ган, ўчоқда таом олови ёнган, ўчоқда исиниш олови ёнган. Демак, ўчоқ ҳаётнинг диний ва ижтимоий инъикоси. Шунинг учун ҳам ўчоқ барча динларда ардоқланган.

* * *

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иморатлар ўз қисмлари билан тўрт йўналишда соқрал тушунча билан боғланиб кетган. Биринчидан бу тарҳ, яъни, иморатнинг уфқ чизиги бўйлаб томонларга қараб кенга-йиб бориши, квадрат, тўғри-тўртбурчак, доира тузулишида томонлар йўналишини белгилаши билан; Иккинчи, вертикал йўналишда, яъни, иморат устун, дарахт, минора каби юқорига ва пастга қараб бориши, ер ости, осмон дунёлариши боғлаши билан; Учинчи, уфқ чизиги бўйлаб йўналиши ва юқорига қараб (вертикал) кўтарилиши патижасида ҳосил бўлган ҳамма томони берк фазовий муҳитнинг – хошанинг юзага келиши ҳам уни соқрал дунё билан боғлайди.

Бу дунёга олиб борувчи эшик, хоша билан осмон, атроф-муҳитни боғловчи туйпуклар ҳамда хона поли – ер ва шифт – муҳитни боғловчи

устушлар ҳам унинг соқраллигини кучайтиради ва тасдиқлайди. Эшик, туйпук ва устушларининг ўзлари ҳам бажарадиган вазифаси туфайли соқрал тушунчалари билан боғланиб кетади.

Тўртинчи, оилалар юзага келган фазовий муҳитнинг ўзига ва унинг қисмларига бўлган ишонч ва эътиқодларини айрим одатларни бажариш ва қурбонлик бериш йўллари билан билдириб туришган.

Бешинчи, хошадон аъзолари ўз диний эътиқодларидан келиб чиққан ҳолда, фазовий муҳитга (хона, унинг конструктив, ҳажм ташкил қилувчи қисмлари зарур вазифаларни бажарувчи қисмлари) бағишланган тасаввурларни эъозланган ва уларга атаб маросимлар бажаришган.

Юқорида келтирилган далиллар Ислом дини ўрнатилгунга қадар ва сўнг тасаввуф илми таълимотларига биноан хона бир кичик олам, дунё сифатида кўрилганлигидан далolat беради. Шунинг учун унинг ҳамма қисмлари ҳам ўзига хос рамзий тушунчаларга эга бўлган.

Хона томонларига бўлган ишонч Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам сақланиб қолган. Иморат, хона тўрт девори, пишти инсон учун бошпана. Унинг умри шу деворлар орасида ўтган. Кишининг бошпанага оид орзу-ҳаваси унинг ҳаётга бўлган орзусининг бир бўлаги. Шунинг учун ҳам иморат ва унинг қисмлари билан боғлиқ одатлар рўёбга чиққан. Халқ бу одатларнинг бахт келтириши, осойишталикда яшашга сабаб бўлишига ишонишган. Шунинг учун ҳам одатларнинг аксарияти хона қисмлари функцияси ва конструктив асосидан келиб чиққан бўлишига қарамасдан, уларнинг рамзий ифодасига ишонишган. Бу тушунчалар билан боғлиқ расм-русумларни бажаришган. Чунки уларнинг аксарияти бахтли ҳаёт кечирини орзусини ифодалайди.

IV. МЕЪМОРИЙ НАҚШЛАРДА РАМЗИЙ ИФОДАЛАР

*Маънига юз бур, аё сувратнараст,
Маъни сувратга қанотдир, кам эмас.
Жалолиддин Румий*

*Эй мусаввир, дилбаримга сурати монанд қил,
Кўрмакидин хотириمنى гаҳ-гаҳи хурсанд қил.
Алишер Навоий*

Обида деворига ишланган маҳобатли рангтасвир нафақат хонани безаш ёки ўша мамлакат подшои шон-шухратини улуглашга, халқ достоплари мавзуларини ёритиш, персонажлари қаҳрамонларини куйлашга хизмат қилган, балки тоат-ибодат қилиш учун одамлар унда ўз илоҳлари тасвирини яратишган. Шунингдек, ўша иморатнинг сеҳрли кучга эга бўлишига ҳам ишонишган. Жумладан, Қадимги Мисрда ибодатхона пойдеворини белгилаш, қуриш ва уни нишонлашга бағишланган одатлар тасвири ифодаланган деворий суратлар Абидосдаги Сети I ибодатхонанинг турли қисмларида ишланган. Улар ибодатхонанинг сеҳрли бўлишига ва обидани ҳимоя қилишига қаратилган (Розали Дэвид, 2008, 264-б.).

Марказий Осиёда маҳобатли рангтасвир қадим замонлардан иморат ички деворларида қўлланилган. Бунга Хоразмдаги Тупроқ қалъа, Самарқандда Афросиёб шоҳлар саройи, Бухоро воҳасида Варахша саройи, Сурхондарёда Болалик-тепа саройи, Панжакентдаги саройда ва бошқа обидаларда қисман сақланиб қолган сюжетли саҳналар гувоҳлик беради. Улардаги мавзулар ўша даврдаги халқ орасида кенг тарқалган достопларга бағишланган. Мавзулар турли жанрларда бўлган. Жумладан, ов қилиш пайти, помлари халқ орасида дoston бўлган баҳодир ва шоҳларнинг қаҳрамонликлари, меҳмондорчилик пайти ва диний маросимлардан эпизодларни ифодаловчи саҳналар ишланган. Деворий суратларда саҳналар реал ифодаланган. Девор юзасида саҳналар мавзусига, хона юзасининг катта-кичиклигига, деворнинг баланд-пастлигига қараб турли композицияда жойлаштирилган. Улар катта хона деворида уфқ чизиги йўналишида учта қаторга, тўп-тўп йиғилган персонажлар

бир ёки бир нечта қаватда, персонажлар алоҳида бўлишларга олинган ҳолатда чизилган. Жумладан, Болалик-тепа саройидаги саҳналар тасвири асосан бир қаторда жойлаштирилган. Бунга ҳопанинг кичиклиги сабаб бўлган.

Подшоҳ ва дин арконлари кўпроқ тўрдаги деворда бўлиб, ёнида турган персонажларга нисбатан каттароқ ҳажмда ишланган. Тасвирлардаги ҳар бир саҳнанинг умумий мавзуси аниқ ифодаланган. Лекин уларнинг қайси дostonга бағишланганлигини билиш учун бизгача етиб келган халқ оғзаки ижодиёти намуналари ва ёзма маълумотларда келтирилган персонажларнинг тавсифини таққослаб ўрганиш лозим. Шунинг учун ҳам деворий суратлардаги саҳналар тасвири рассомчиликнинг бадиий реал жаприда ифодаланган, деяр оламиз.

Шундай бўлишига қарамасдан, персонажларнинг тақдирини белгиловчи саҳналарда ҳам рамзий ифодаларга риоя қилинганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, Панжакентдаги деворий суратларда Рустам қаҳрамонларига бағишланган саҳналарда Рустамнинг вафодор оти Рахш қизғиш (қизил) рангда ишланган. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonида Рустамнинг оти Рахш оловранг, деб тасвирланган (Фирдоуси, 1957, 214-б.).

Шуни таъкидлаш жоизки, Панжакентдаги тасвирлар илк ўрта асрларда ишланган. «Шоҳнома»даги персонажларнинг қаҳрамонликлари буюк шоирнинг машҳур асари яратилгунга қадар ҳам оғиздан-оғизга ўтиб турган. Шунингдек, Туркистондан топилган, Панжакент деворий тасвирлари яратилган даврга оид, суғд тилида битилган бир парча ёзув топилмасида паҳлавон Рустамнинг қаҳрамонликлари ҳақида ҳикоя қилинади (Беленицкий, 1973, 47-б.). Демак, «Шоҳнома» асари ёзилгунга қадар ҳам Рустамнинг афсонавий оти Рахш халқ орасида қизғиш ёки қизил рангли, деб таърифланган. Отнинг рангига урғу берилишининг асосий сабабларидан бири қизил ранг қадимдан ғалаба, мардлик, от эса вафодорлик рамзини ифодалаганлигидир.

Яна бир мисол. Панжакентдаги учта бир-бири билан боғланган уй хоналари деворларида бир паҳлавоннинг бир тўда девлар билан жанг қилаётгани тасвирланган. Шу жойда бойўғли қушининг (сова) тасвири ҳам бор. Бойўғли қуши Ашозушта поми билан «Авесто»да ҳам тилга олинган. «Авесто»да Ашозушта муқаддас оят калималарни айтиб ёвуз девларни қувиш вазифасини бажарган, дейилади (Веста Сархош Куртис, 2005, 79-б.).

Мазкур тасвирда паҳлавон билан девларнинг ўртасида беаёв жанг бораётган бир пайтда бойўғлининг пайдо бўлиши ҳам унинг паҳлавонга

ёрдам бериш учун келганлигини, яъни, муқаддас калималарни ўқиб девларни қуввиш иятида бўлганлигини билдиради. Мазкур тасвири ишлаган рассом «Авесто»даги персонажларнинг вазифаларини ва рамзий ифодаларини яхши билган ва улардан восита сифатида фойдаланган. Яъни, жангнинг паҳлавон фойласига счилишини олдиндан билдирувчи белги сифатида қўллаган.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonида қаҳрамон Рустамнинг тез юрар араваларга минган ҳолда девлар билан жанг қилгани ифодаланган.

Демак, Рустамнинг бир гала девлар билан жанг қилиб, уларни енггани пафақат Эронда балки Суғд халқ оғзаки ва ёзма ижодиётида ҳам бўлганлигидан далолат беради. А. Белицкийнинг фикрича, Паижакентдаги деворий суратда Рустам ҳақидаги ҳикояларнинг асоси Суғдда кенг тарқалган варианты ўз ифодасини топган экан. (Беленицкий А.М., 1973, 47-б.).

Демак, деворий маҳобатли тасвиirlарда саҳналар реал стилда ифодаланган бўлса ҳам, улар композицияси персонажларнинг қаҳрамонликларини, уларнинг қисматини, жангнинг оқибатини, қаҳрамонга ҳамдардлик, вафодорлик кучларини ифодаланида халқ орасида кенг тарқалган рамзий белги ва воситалардан ҳам фойдаланилган. Шунингдек, нафақат ибодатхоналарда, балки турар жойлар деворларида ҳам ўзлари сийинган илоҳлар тасвирини ишланган ёки ҳайкалларни тоқчаларга ўрнатилган. Илоҳларнинг аниқ андозавий (типик) иконографик тасвиirlари бўлмаганлиги сабабли, уларнинг қайси илоҳга мансублигини фақатгина улар атрофидаги эпизодлар, қўлида ушлаб турган буюмлари орқали аниқлаш мумкин бўлган. Жумладан, Паижакент турар жой хоналаридан бирининг тўр деворида катта ҳажмда, тўрт қўли, қўлларининг бирида (ўнг) ой, иккинчисида (чан) қуёшни ушлаб тахтда ўтирган илоҳанинг сурати топиlган. Мазкур тасвиirlнинг кўнгини деталлари шу объектда ўтирган илоҳанинг тахтасангга ишланган барельефига ўхшайди. Унда сув оқими ва ичида турли жонзотларнинг, шунингдек, «Макара»нинг борлиги деворий тасвиirlнинг сув балоси (офат) ва биринчи навбатда суғдийлар эъзозланган Зарафшон дарёси илоҳаси билан боғлаш имкони беради (Беленицкий А., Маршак Б., 1981, 107-б.). Марказий Осиёда Ислom дини ўрнатилгандан сўнг саройларда маҳобатли рангтасвир саҳналар ўрнини орнаментал пақш эгаллаган. Турар жой хоналарида сержило нақшлар ишлана бошлапади.

Шундай бўлишига қарамасдан, ўрта асрларда ишланган деворий суратларда, миниатюраларда одам тасвири ва одам бошининг шуъла

билап айлаштириб ишланган тасвирини кўрамиз. Ш.М.Шукуров: Шуъла Ислоом санъатида одамнинг илоҳийлигини билдирувчи оддийгина белги бўлиб қолмасдан, аниқ қилиб айтганда, шуъла Илоҳий бошланиш билап боғланиши, Илоҳий шуълани инсонда намоён бўлишини ашлатади, деб таъкидлайди (Шукуров Ш.М., 1999, 199-б.).

Шуъла билап қушлар ҳам тасвирланган. Ш.М.Шукуровнинг ёзишича, одамлар, қушлар ва аёл бошли қанотли мавжудотлар ҳам шуъла тақини ҳуқуқига эга бўлишган. Бундан, одамлар ва қушлар айрим умумий уларга хос (сифат) хусусиятга эгадирлар, бу хусусиятдан уларга «муқаддас тож» тақини учун тўла ҳуқуқини ижозат берилиши келиб чиққан. Одамлар ва қушлар учун умумий бўлган бу хусусиятнинг илоҳий Рух, фароғат, эътиқод, ёрду каби тушунчалар билап алоқадорлигини билдирган (Шукуров Ш.М., 1999, 199-200-б.).

Шунингдек, илк масжидлар деворида манзара тасвири ишланганлиги маълум, жумладан, Дамашқ Катта масжиди интерьериди мозаикадан ишланган иккита манзара тасвири бўлганлиги адабиётларда қайд этилади. Уларда бир-бирига қапиштириб жойлаштирилган кўп қаватли иморатлар, ариқ, миниатюралар ярим доира шаклидаги кўприк ишшооти оромбахш манзара қўйида ишланган. Иморат тасвири ва муҳандислик ишшоотлари табиат манзараси билан чамбарчас боғланиб, бир-бирини тўлдирган яхлит жаннатмакон манзара композициясини ташкил қилади. Мазкур манзара тасвирларини Дамашқ шаҳрининг айрим қисмларига ўхшатиш фикрлари ҳам бўлган. Ш. Шукуров тасвирлардаги манзарани жаннат образи ифодасидан ўзга нарса эмас, уни Дамашқнинг бирор-бир манзарали қисми билан таққослаш, тадқиқотчиликдаги енгилтаклик, деб айтади (Шукуров Ш., 2002, 213-216-б.). Дарҳақиқат, Қуръони Каримда жаннат манзараси эътироф этилар экан, унда кўп қаватли иморатлар, чашмалар, оромбахш боғ-роғлар борлиги қайд этилади. (Қуръони Карим, 29-58, 34-37, 39-20, 21). Масжиднинг Қибла деворида мисли жаннат манзарасининг тасвирланиши, кишини тоат-ибодатга, ҳалолликка, Аллоҳнинг якка-ягоналигини таъ олишга ва Ислоом шариатига хос амалларни бажаришга даъват этади. Дамашқ масжиди деворидаги мазкур расмлар орқали тасвирий санъатнинг яхшиликка, эзгуликка, шариатга даъват этувчи катта кучга эга эканлиги эътироф этилади. Ислоом маданияти азалдан (Қуръондан) фақатгина шарҳлашга, изоҳлашга қаратилган, қачонки уста ижодий фаолияти ўзининг томошабинида (мухлиси) жавобан ижодий иштилоини қатъий талаб қилган (Шукуров Ш., 2002. 215-б.).

Дамашқдаги Катта масжиднинг қибла деворида Каъба ва пайғамбаримизнинг Мадинадаги масжиди кўринишлари ишланган. Шунингдек, Мурод II (Эдирун) масжидининг қибла деворида Қуддусдаги Қуббат-ас-Саҳронинг ички кўрипиши, Анқара яқинида Сирвихисордаги Хазинадор масжидининг қибла деворида уч бўлишмадан ташкил топган тасвирилар мавжуд. Уларнинг ўртадагисида Каъба, чап томонида Муҳаммад пайғамбарнинг Мадинадаги масжиди, ўнг томонидагисида Ҳарам аш-Шариф меъморий мажмуаси ишланган (Шукуров Ш., 2002, 244-б.). Ш. Шукуровнинг таъкидлашича, қибла девори киши тасаввурида кенгликка йўл очадиган, ўзига хос вақт ўтказмай ва фазо босиб ўтмай қилинган зиёрат демакдир (Шукуров Ш., 2002, 242-б.).

Мазкур тадбир орқали мусулмон дунёсининг маркази саналмиш Каъба ва Макка масжидига бўлган эҳтиром ва унга зиёрат қилиш орзу-ҳаваси туйғусининг доимо намоён бўлиб туришини таъминланга қаратилган.

Аждодларимиз қурган сарой, масжид, масканлар деворидаги нафис нақшларни кўриб қувопамиз, баҳри дилимиз очилади. У бизга эстетик, маънавий завқ бағишлайди. Лекин эстетик завқнинг ўзи кифоями ёки бу нақшлар бирор-бир маънони англатадими, деган фикрга ҳам баъзан борамиз. Тасаввуф шеърлятида Аллоҳга муҳаббат, иссонга оқибат, ҳаётга ишқ нақадар гўзал образлар орқали ёритилганлиги ҳаммамизга маълум. Бу муҳаббат, бу ишқ, бу гўзал сермазмун иборалар фақат адабиётдами ёки бошқа санъат турларида ҳам бўлганми? Бизнингча, бу фақат адабиётда бўлиб қолиши мумкин эмас. У санъатда ҳам ўз ифодасини топган бўлиши лозим. Чунки адабиёт ва санъат ҳамма вақт бир-бирини тўлдириб келган. Лекин бизлар нақшларнинг рамзий маъносини ёритадиган манбаларга тўлиқ эга эмасмиз. Нақшлар олдида лол қоламиз, унинг гўзаллигига мафтуун бўлиб, ундаги маънони ўқиш ёдимиздан кўтарилади. Ислон дини ўрнатилгунга қадар меъморчиликда, тасвирий санъатда қўлланилган безакларнинг рамзий ифодалари деярли омма ҳаёлидан кўтарилган. Ислон дини ўрнатилгач, нақшу пигорларнинг рамзий ифодалари тасаввуф илми билан боғланиб кетган. Улар деярли ўзгача маъно касб этишган. Моварауннаҳр санъатига оид сўфийлик анъаналарини ўрганган олимлар одилона равишда сўфийларга тегишли меъморий обидаларнинг айрим қисмлари ва безаги баъзан пинҳоний мазмунга эга бўлиб (ботин), улар фақат тасаввуф илмидан хабардорларга аён бўлган, деб таъкидлайдилар (Юсупова М., ва б., 2010, 6-б.). Безаклар мазмуни, шунингдек, рассом, паққош ва меъморларга аён

бўлган, чунки аксарият устахоналарнинг аъзолари сўфийлар жамоасига аъзо бўлишган. Самарқанддаги Шердор мадрасаси пештоқига ишланган суратдаги персонажларнинг ҳар бир элемент рангини, тузилишини ва композицияси рамзий ифодалари аниқлаган олимлар, улар орқали сурат мазмунини, мадрасани қурдирган саркарда Ялангтуш Баҳодирнинг мучали ҳамда феъл-атворини ҳам ифодалашга муяссар бўлишган (Булатов С.С. ва б., 2007).

Сўфийлик таълимоти уч оламнинг тузилиши ва ривожига ҳақидаги концепцияни олдинга суради:

-аниқ ва сезиларли олам – “олам ал-мулк ва ш-шаҳада”;

-руҳий, маънавий олам – “олам ал-жабарут”;

-охират, пинҳоний олам – “олам ал-ғайб ва-л-малакут”; (Курбапмамадов А., 1987, 21-б.).

Мусаввирлар, наққошлар, барча ижодкорлар Яратганининг ижодига тақлид қилгувчиларга айланиб қолишади. Мазкур анъанага биноан расомлар, наққошлар намоён олам, сезиларли олам, пинҳон олам орасида воситачи белгилар дупёсини яратишади. Яъни, мусаввир вазифасига сезиларли дупёнинг аксини реал кўринишда эмас, аксинча бош маъба моҳияти аксини сезиларли оламга хос шакллар орқали ифодалаш киради. (Джавалидзе Э.Д., 1979, 83, 84, 248-б.). Бу талаб ўз навбатида тасвирий санъатда катта ўзгаришлар киритилишига сабаб бўлади. Яъни, турли оламга оид саҳна ифодалаш тасвирий санъатда ўзига хос ўзгаришларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Шунинг учун осмон, ер, тоғ, коинот унсурлари, сув чашмалари, дарахтлар, кўкатлар табиат ландшафти, ҳайвонлар, қушлар, балиқлардан ташкил топган образлар мажмуаси – истиора яратилди, улар турли бирикмада (саҳна мазмунига қараб) оламнинг кўринишини лозим бўлган рамзий ҳолатда ифодалаш имконини берган. (Исмаилова Э.М., 2006, 17-б.).

Шунингдек, сўфийлик таълимоти асосларига оид саҳналарни ёритишда доира, учбурчак, нуқта, тўртбурчак, хоч, саккизбурчак каби нақшларнинг мажмуасидан ҳам фойдаланилган.

Антик ва илк ўрта асрларда бунёд этилган сарой, ибодатхоналар деворларида халқ эпосларига оид лавҳалар ўз ифодасини топган бўлса, Ислом дупёсида ўрта ва сўнгги ўрта асрларда халқлар орасида кенг тарқалган, инсон вужудини ларзага соладиган Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайхо, Гўрўғли, Алпомиш каби достонларни билган наққош уларга лоқайд бўла олмайди, албатта. Чунки у ҳам ижодкор. Наққош ҳаётга, дoston қаҳрамонларига, севгига бўлган муно-

сабатини изҳор қилмасдан, ичида сақлаб юриши қийин. У ўзига ёққан дoston, воқса қаҳрамонларини, уларнинг кечипмаларини, қолаверса, ўз муҳаббатини нақшлар рамзи орқали ўзи тузган композицияларда изҳор этишга урилади. Шу ўринда бир мисол келтирамиз: Нурутанинг Ухум тоғ қишлоғида бир масжид устунида ёвузлик ва меҳрибонликка бағишланган нақшни учратдик. Унинг кўзаги қисмида тўртта мадохил нақши бўлиб, улардан бирида чеҳраси иссиқ одам юзи тасвирланган, унинг ёнидаги мадохилда ўртасига гул жойлаштирилган одам юраги ишланган. Учтинчи мадохилда қовоғи осиблик одам юзи ишланган. Ёнидаги мадохилда эса орқаси бўм-бўш қовурға суяклари сурати ўйилган. Хулоса қилиш мумкинки, уста юрагидан ўрин олган, меҳрибон киши юраги муҳаббатга тўла ва гулдек, ёвуз, нафқатсиз кишининг юраги бўм-бўш, зулматдек қоронғу, деган фалсафий юзаси ўзи ясаган устун нақшида ифодалangan (Назидов Д.А., 1984, 112-113-б.). Пилу тоғ қишлоғида (Сурхондарё) яшовчи уста Хўжапазарнинг айтилишича, уста ўз севгилисиди сиймосини ёғочга рамзий нақшлар билан ифодалар экан. Тажрибали усталар нақшга қараб устанинг кимга ошиқ бўлганлигини билишар экан, деган (Нозидов Д.А., 1996, 144-б.) Фирдавсийнинг қуйидаги байти ҳам бунга далил бўла олади:

Бўлорди, бу ишга эконни этиб бахи,

Ҳарирга қилсунлар манзарани нақш.

(Фирдавсий, 1976, 565-б.)

Ушбу сатрларда ҳарир парда ёки деворга манзарани ёки воқсани нақшлар орқали ифодалаш назарда тутилмоқда.

Низомийнинг «Хамса»сига бағишланган Камолддин Беҳзоднинг «Баҳром Гўр аждаҳони ўлдирмоқда» номли миниатюрасида сердарахт ранг-баранг манзара орасида қуриган дарахт кўзга ташланиб туради. Барбара Бренд мазкур тасвиради қуриган дарахтни аждаҳонинг табиатга келтирган зиёнини ифодалайди, деб талқин қилади. Шунингдек, у жазолаш жойини, аждаҳо уясини ифодалашда уларга йўлдош қилиб маънос, рангинг тоғ манзарасини, зулмат маконини ифодалашда алангали тошларни, ўлим саҳнасини-эса рассом шохиди сипиқ гуллаган дарахт тасвири орқали ифодалangan, деб ёзади (Бренд Б., 2008, 190-194-б.).

Нақшларда катта маъно борлиги шеърятда ҳам ўз ифодасини топади. Жумладан, Алишер Навоийнинг байтида куб-шароб сақлайдиган хум, хуршид-қуёш, наргор-доира чизадиган асбоб (циркуль) номлари

келтирилганлигини Н. Комилов қуйидагича талқин қилади: “Май хуми билан қуёш тарҳи бир хил, бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир. Уларнинг гардиши Аллоҳнинг доира чизиги билан бир пайтда очилгандек” (Комилов Н., 1996, 169-б.).

Алишер Навоийнинг “Ахтариш ишқ эттию совуқ нафасни оҳ субҳ” назалида икки хил образ, яъни, ошиқнинг ҳижрони, айрилиқдаги ҳолати – тун, висол дамлари тонг тимсолида ифодаланганлигини Н. Комилов таҳлил этади (Комилов Н., 1996, 238-б.). Энди шу манзарани, ҳолатни пақш тимсолида ифодалашда пақшлар композициясида ҳижронни ёритиш учун кўк, тўқ кўк, қора, яъни, қоронғу рангдаги замида, висолни – оқ, сариқ ёки ёруғ замидаги юзада ишлаш паққошнинг ҳаёлига келмасдан иложи йўқ. Шунинг учун бўлса керак, ислимий ва ҳандасавий пақшлар тўқ ва оч рангли замишларда ишланганга гувоҳ бўламыз. Тўлқинсимон пақш Олтип–тепа маконидан топилаган бронза даврига оид одам ҳайкалчалари тапасида ишланган. Тўлқинсимон чизиқ бир ёки икки қаторда учрайди. Олимларнинг фикрича, бундай пақш сув руҳини билдирар экан (Массон В.М., Сарипиди В.И., 1973, 122-б.).

Тўлқинсимон пақш Ислон дини ўрнатилгандан сўнг ҳам рамзий ифодага эга бўлган. У эндиликда сув руҳи эмас, балки бошқа рамзий ифодаларни билдиради. Жумладан, Ҳофизнинг қуйидаги мисраларидаги тўлқин, ҳаётнинг тез ўтиб боришини билдирган:

*Тез ўтар бу дунёнинг
Тўлқин эрур тимсоли.*

(Ҳафиз, 1955, 77-б.)

Азизиддин Насафий ҳам тўлқинлапаётган депгиз сувини нақшга, аниқроғи тўлқинсимон нақшга ўхшатади. Унинг фикрича, тўлқин бир нақш бўлиб кўтарилади, аммо у йўқолмасдан янги нақш пайдо бўлиб, олдингисини мавҳ этади (Насафий, 1997, 130-б.). Дарҳақиқат борлиқ, ҳаёт йўқолмайди, фақат янгиланиб боради. Инсон туғилади, ўсади, улғаяди, ўрнига янги инсон туғилади, у ҳам борлиқни давом эттиради. Борлиқ ҳам тўлқинсимон нақш каби доимо ҳаракатда. Тўлқинсимон ислими повдачанинг эгилган жойидан навбатма-навбат гул ва гулчанинг ўсиб чиқиши–қадимдан бирлик тупгунчасини, борлиқлик сабаби ва оқибати ҳамда дунёнинг доимийлигини ифодалаган (Исмаилова Э.М., 1982, 58-б.). Демак, тўлқин чизиқ битта бўлса, жонли мавжудот ва инсон умрининг қисқалигини, кўп бўлса, сувни, шаршарани, ўсимлик

тусини олса, дунёнинг доимийлигини ифодалар экап. Шу ўринда Ашт тоғ қишлоғидап топилган ўрта асрларга оид меҳробнинг юқори қисмидаги тўлқинсимон нақшни эслаймиз. Унда бир печа қатор тўлқинсимон нақш шаршара манзарасига ўхшаб кетади. Демак, мазкур нақш меҳроб тўғрисида ўтирганларга бу вақтигчалик дунёнинг тез ўтиб боришини, боқий-доимий дунёга бориш учун ҳар бир киши тоат-ибодатни канда қилмаслигига ишора сифатида ишланган бўлса ажаб эмас.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, маҳобатли деворий суратларда ҳам реал ифодаланган сюжет қаҳрамонларининг кейинги қисматини белгиланда рамзий белги ва ифодалардан фойдаланилган. Шунингдек, тасвирларда иссон охиратини, шахсларнинг жамиятдаги ўрнини, борлиқни, доимийликни, яхши ва ёмонни акс этишда турли белги, тасвир, ранглардан фойдаланилган.

IV.1. ЎСИМЛИКСИМОН НАҚШЛАР

*То абад нақшу нигорлар акс этар,
Янги нақшлар жилва айлаб, рақс этар.
Жалолиддин Румий*

Табиат манзараси гўзаллиги, ранг-баранглиги билан қадимдан иссон ўзига махлиё этиб келган. Дарҳақиқат, табиатни дарахт, гиёҳларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Табиат уларни хилма-хил, содда ва мураккаб қилиб яратган. Ҳар бир дарахт турига қараб ўз кўрипишига эга, шохларнинг бир-бирига нисбатан тартиб билан туриши, барглари, ниҳолларнинг икки томонида тартиб билан жойлашини, гул япроқларининг бир қаторда ёки қаватма-қават уч-тўрт қаторда экаплиги, худди ҳар бир япроқни битталаб териб қўйгандек, назаримда. Улар муҳитни ям-яшил рангга буркайди. Дарахт, кўкат, гиёҳ, ўт-ўлашларнинг кўришини, ранги фасллар ўзгариши билан ўзгариб бораверади. Баҳорда уйғонади, куртаклайди, гуллайди, ёзда етилади, пишади, кузда қарийди, сарғайди, қизаради, тўкилади, қишда уйқуга кетади.

Адиб Собир Термизий айтади:

*Тўрт фаслни берур минг турли нақшу жилвалар,
Бўлди гулшан ҳам бу тўрт мавсум тўфайли жилвакор.
(Адиб Собир Термизий, 1986, 79-б.)*

Обида ички ва ташқи беағида турли-туман, ранг-баранг кўриниш-даги ўсимликсимон нақшларнинг кенг қўлланилиши, хонада баҳор, ёз, куз фаслларини эслатиб турувчи муҳитни сақлаб қолиш имкониини берган. Шунинг учун наққошлар, ганчкорлар табиатдан андоза олишган. Ўсимликсимон нақшлар, гуллар, гиёҳлар, мевалар тасвири кўп ҳолларда абстрактлаштирилган кўринишда хона деворида, шарафаларида, тоқчаларида, устуи тапасида, эшиклар юзасида ишланган.

Самарқандда ўрта асрларда қурилган Ширинбика оға, Туман оға, Бибихоним, Қозизода Румий мақбаралари интеръерида манзара тасвири ишланган. Тадқиқотчи С.С. Давыдов бу далил бўйича Г.А. Пугаченкова ва Л.И. Ремиселларнинг мақбара деворидаги манзара тасвири жаннат рамзини ифодалаган (Пугаченкова Г.А., Ремисель Л.И., 1982, 147-б.), деган фикрларини ишкор этади ва бу манзаралар мақбара деворларида ўрнатилиши лозим бўлган дарча (дараза) рамзини ифодалаган ҳамда ўрта асрларга хос мақбара худди жаннатмакон боғ марказида ўрнатилган сарой ғоясини ашлатган, яъни, «Аллоҳ унинг жойини жаннат боғига айлантирсин», деган иборага асосланган (Д.Н.), деб таъкидлайди (Давыдов С.С., 1981, 27-б.). Бизнингча, мазкур олимлар фикри бир-бирига зид эмас. Г.А.Пугаченкова ва Л.И.Ремиселларнинг фикрича, мақбара ичи жаннат—макон боғ рамзини ифодаласа, С.С.Давыдов бўйича эса марҳум ётган мақбара жаннатмакон боғ ўртасида жойлашган саройни ва унинг дарчаларида жаннат боғи манзаралари кўришиб туради деган маънони ашлатган. Иккала таҳлилда ҳам манзара тасвири жаннат боғи билан боғлиқ рамзий ифодани ашлатган.

Самарқандда Бибихоним, Туман оға мақбаралари интеръерида йил бўйи кўм-кўк бўлиб турган ва теракка ўхшаб бўй чўзган игна баргли сарв дарахти сурати ишланган. Сарв (кипарис) дарахти кўп халқлар тафаккурида ўлган одам руҳининг доимий келиб турадиган жойи ҳисобланган. Доимо кўм-кўк либосга бурканган сарв дарахти доимий ҳаёт аллегориясининг ўзига хос кўринишини ашлатган (Давыдов С.С. 1990, 122-б.).

Кўпинча нақшларнинг кўриниш ҳолати, буюмларнинг шакли унинг рамзий ифодасини белгилайди. Жумладан, меъморчиликда устуининг кўзага ўхшаш қисми, кўзаги деб юритилади. Кўзада сув сақланган. Сувга халқнинг эътиқоди баланд бўлган. Сув-ҳаёт. Шунинг учун ҳам устуининг кўзаги қисми ҳосилдорлик рамзи ҳисобланган. Гулнинг ташқи чегараси иморат қисмлари, ҳовуз, фавворалар тарҳида ҳам қўлланилган. Жумладан, тарҳи 12 баргга монанд ҳовузнинг қадимдан ниста гули

рамзини – ҳосилдорлик рамзини ифодалаган (сув унга куч бағишлаган) (Исмаилова Э.М., 2006, 35-б.).

Шу ўринда аштиқа бир далилга тўхталиб ўтамиз. Милоддан аввалги II-I асрларга оид Кўҳна Нуҳсой (Нисо) саройининг квадрат тузилишдаги залининг ичидаги тўрт устуниинг ҳар бири тўрт баргли гулга ўхшаш қавариқли қирқимга, яъни, тарҳга эга Қизиги шундаки, иморатнинг энг назик қисмида ҳам устуни гул шаклига монанд қилиб ишлатилиши унинг нақадар зарурлигидан, унда сермазмун рамзий ифода бўлганлигидан далолат беради. Одатда иморатда солиб тузилишдаги тарҳ оламнинг тўрт томониини англатса, устунидаги қавариқсимон тарҳ унинг ўсимликлар дунёси билан боғлиқлигини англатади. Ўсимликсимон дунё табиат билан боғлиқ. Шунинг учун мазкур устуларнинг тўртта ярим доирасимон қавариқдан ташкил топиши тўрт фасл рамзини ифодалаган бўлса керак деган хулосага келамиз.

Нилуфар гули, биринчи навбатда, қўшн рамзи бўлган, чунки қадимдан бу гулнинг ҳолати осмонда қўшнинг йўналишига қараб ўзгариб туриши аниқланган (Сычева Н.С., Сычев В.Л., 1982, 84-б.).

Атиргул Шарқда қадимда шодлик рамзини ифодалаган. Оқ атиргулнинг очилмаган гулғунчаси Шарқда ҳали ошиқлик дардига гирифтор бўлмаган юракни билдирган. Арабларда мусулмон ашъаналарига кўра атиргул-эркак рамзини ифодалаган. Оқ атиргул Муҳаммаднинг самога парвози ва қайтиб ерга тушишида ишонасида ҳосил бўлган терга нисбат берилади. Шунинг учун оқ атиргул турунжи мусулмончиликда Аллоҳнинг етти исмиини ифодаловчи белги ҳисобланади (Сурина М.О., 2006, 90-92-б.).

Уч тапобли баргнинг юракка ўхшатиб ишлатилиши – зардуштийликда абадийлик маънавиятини билдирган ва шундай рамзий ифода билан ўрта аср орнаментикаси дунёсига кириб келган (Исмаилова Э.М., 1982, 58-б.).

Ўсимлик шохчаларининг дарахт рамзи ўрниини босиши мапихей дини символикасида кўзга кўришган жойини эгаллаган (Беленицкий А.М., 1954, 71-б.). Марказий Осиё меъморчилиги деворий суратларида, халқ амалий санъати буюмларида дарахт шохчалари, гуллар тасвири кўп учрайди. Жумладан, Ховалинг гил қутилари деворларида дарахт шохчаларини кўрамыз. Дарахт шохчаси – ҳаёт дарахти маъносини, дунё томири ва шоп-шухрати повдаси рамзини ифодалаган. Ислом дини ўрнатилгандан сўнг дарахт шохчалари нақши саодат дарахти маъносини англатган.

Талхатап-бобо мақбара-масжиди интеръерининг саккизбурчак қисмида ёиштлар арчасимон дарахт шохларига ўхшатиб терилган. Мазкур нақш кўпроқ XI-XII асрларга оид мақбараларда сақланган. Олимларнинг айтишларига қараганда, шохлари пастга ёйилган дарахт нақшлариги дунёни, шохлари юқорига қараганлари эса-тирилиш рамзини ифодалаган экан (Умерова Ф.Ф., 1999, 215-216-б.).

Гулдонлардаги бутоқ, шохча, гулдаста тасвирлари эса осмоний “ҳаёт пажараси”нинг рамзи ҳисобланган. Лола-табиатнинг уйғониш рамзини ифодалаган. Бухоро турар жой хоналари деворларида, гулдонларда бутоқ тасвири кенг қўлланилган.

Халқ амалий-бадий санъати ва меъморчилигида гул, ҳамда ўсимликсимон нақшлар билан бир қаторда, мевалар ҳам ўз аксини топган. Жумладан, I асрга оид бир идишда аёл зулфи ва қулоқлари ўрпада барг ва повдалари билан бир бошдан узум нақши бўртма қилиб тўширилган. Шунингдек, VI-VII асрларга оид Мунчоктепадан топилган хопа деворларида одам боши билан бир бош узум тасвири кўзга ташланади. Узум тасвири Варахша саройи (V-VII асрлар) деворидаги ганч панноларда ҳам учрайди. Анор эса I-V асрларга оид гўр қутилари деворларида, I-III асрларга оид анор ушлаб турган ҳосилдорлик худоси Анаҳита ҳайкалчасида мавжуд. Анор билан лола тасвири қадимий Панжакент деворий суратларида, аноргул ва анор нақши XIX-XX аср уй-жой меъморчилигида кўп ишланган. Анор тасвири ўрта асрларга оид кулолчилик буюмларида ҳам кўп учрайди. Анор ичидаги доначалари (меvasи)-ҳосилдорлик, анор билан лола тасвирлари табиатнинг уйғониши, баҳор рамзини билдирган (Воропина В.Л., 1985, 257-б.).

Меъморий обида безагида ўсимликсимон нақшларнинг қўлланилиши, халқларнинг табиатга, табиат фаслларига бўлган ишончини, эҳтиромини, уларнинг борлиқлари табиат билан чамбарчас боғланганлигини намойиш этган. Турли-туман, ранг-баранг гуллар, барглар, пиҳоллар, дарахт повдачалари баҳор келганлигидан, табиатнинг уйғонганидан, янгиланганидан анор, узум, олма каби мевалар табиат инъомидан, пишиқчиликдан, ҳосилдорликдан дарак берган. Меъморий обидаларда ўсимликсимон нақшларнинг безак сифатида қўлланилиши табиатнинг уйғонишига, ҳаётга, ҳосилдорликка, мўл-кўлчиликка бўлган орзу-ҳавас рамзини ифодалаган. Умуман олганда, олма-муҳаббат, анор, узум – эзгулик, тўқчилик, тўкин-сочилик рамзи ҳисобланган. Ўсимликсимон нақшлар ҳам хопа интеръери ва обида экстеръерида безак вазифасини бажарган, шунингдек, улар мўл-кўлчилик, ҳосилдорлик,

доимий ҳаёт, ёруглик, абадийлик, дунё томири, шон-шухрати, ҳаёт дарахти, ер ости, ер усти дунёси, баҳор, уйғониш, жашнат бори каби рамзий ифодалар билан йўғрилган. Уларни огоҳлантирувчи, ишонч, билдирувчи, чорловчи каби фалсафий мушоҳадаларга умумлаштириш мумкин.

IV.2. ГЕОМЕТРИК НАҚШЛАР

Марказий Осиёда геометрик нақшлар обида тарҳи, безагида ва турли буюмлар шакли ва безагида ўз ифодасини топган. Геометрик нақшларнинг аксарияти коинот унсурлари рамзини ифодалаган. Хонадон аъзолари доира, гириҳ, учбурчак, ромб, квадрат каби геометрик нақшлар орқали уй, юрт аҳолиси равшани, фаровонлиги, бойлиги, чорва молларининг кўпайиб, деҳқончиликнинг ҳосилдор бўлишини сўрашган. Шунингдек, уларнинг хонадонини, кишини ҳар хил инс-жинслардан асрашига ишонч бағишлаган.

Шунинг учун абстрактташтирилган ҳолда тасвирланган коинот унсурлари тасвирларини меъморчиликда, амалий санъат буюмларида, ҳатто маросимлар учун ёпиладиган пошларда ҳам кўрамиз. Шу ўринда бир қарашда оддий, лекин сермазмун қадимий одатни эслаб ўтиш жоиз. Маълумки, Ўрта Осиё аҳолиси хонадонларида, байрамларда болаларга кичкинагина доира шаклидаги тешик кулча пишириб берилган. Бу одат ҳозирги кунда ҳам айрим жойларда сақланиб қолган. Бу одатнинг қадимийлигига ва кенг тарқалганлигига қуйидагилар гувоҳлик беради. Апиқлапишича, хеттикларда «ой», «осмон» номли қурбонлик пон турлари бўлган. Осмон номли пон юзасида қуёш, ой ва юлдузлар тасвирланган (Ардзипба В.Г., 1982, 66-б.). Шунга ўхшаш одат Тибетда яшовчи Изяжук эру гуруҳига мансуб аҳолисида ҳам бўлган. Улар япги йилда ой, қуёш, оиланинг эркаги, бекаси ва авлоднинг бош опаси рамзини ифодаловчи маросимий пошлар ёпишган (Журавлев Ю.И., 106-107-б.).

Ўрта Осиёда тешик кулча ҳам доира тузилишида бўлиб, ой, қуёш, юлдуз рамзини ифодалаган. Қадимги байрамларда тешик кулча ёпилиши орқали ҳам коинот унсурларига бўлган эҳтиром ва улардан кутиладиган мадад назарда тутилган.

Геометрик нақшлар жуда қадим замонлардан бўёп монументал безакда қўлланилиб келинган ва ҳар қайсиси ўзига хос рамзий ифодага эга бўлган. Олтин-тепадан топилган аёл ҳайкалчаларининг бирида унинг пастки қисмида атрофи киприк тузилишида тик чизиқлар билан

айлантирилган учбурчак нақши тасвирланган. Олимларнинг фикрича, мазкур нақш худо-аёл рамзини ифодалаган (Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973, 121-б.).

Қадимий меъморларнинг ибодатхоналар қурилишида айлана тузилишидаги тарҳни қўллашларининг ўзиёқ бундай обиданинг кўн халқларда аҳамиятга эга бўлганлигидан ва қуёш рамзининг ифодаланганлигидан далолат беради (Сарияниди В.И., 1977, 39-б.). Олимларнинг таъкидлашларича, доира, ромб ва хоч каби нақшлар қадимдан барча халқларнинг анъанавий санъатида қуёш рамзини ифодалаган (Бобринский А.А., 1902; Рыбаков Б.А., 1965). Дарҳақиқат, айлана тузилишидаги тарҳни Афғонистонда милодгача I-нинг йилликка оид Қутлуг-тепа, Туркменистонда милодгача III-IV асрларга оид Нисо ибодатхонаси, Хоразмда милодгача IV-асрга оид Қўй қирилган қалъа обидаларида кўрамиз. Мазкур далиллар шуни кўрсатадики қадимда иморат пойдевори тарҳида ой, қуёш рамзини ифодаловчи доира тарзини қўллаш орқали обида билан коинотни боғлаш ва уни ҳам коинот унсурлари каби улуғвор бўлишига эришиш истаги бўлганлигидан далолат беради.

Марказий Осиёда Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам доира комил инсон фазилатларига хос рамзий ифодаларни билдирган. Жумладан, жавонмардлик илмида доира тавсифи бой инсоний фазилат сифатида талқин қилинган. Унда, доира-биз муҳаббат ва дўстлик доирасидан ташқари чиқмаймиз, ўз атрофимизда айланамиз, нимаики истасак, ўзимиздан излаймиз, чунки маърифат доирасининг маркази бизмиз, деган маънога ишорадир, дейилади.

*Доира марказию паргор нуқтаси сенсан,
Гар боқсанг ўзингга ҳам ер кўзгуси сенсан.*

(Кошифий, 1994, 80-б.)

Шушунгдек, жавонмардлик илмида доира инсоний фазилат чегра-расини белгиллаган. Тарикат аҳлининг кулоҳлари кигиздан бўлиб, уни мавлавий кулоҳ деганлар. Кулоҳ устидан яна алиф суратли кигиз боғлаш-ростлик белгисини ва доира шаклида кулоҳ атрофини ўраш-ростлик доирасини ашлатган. Яъни, “Биз ростлик доирасидан бошимизни ташқари чиқармаймиз ва ўз биродаримиз учун бошни ўртага қўямиз”, деган маънони билдирган (Кошифий, 1994, 46-б.).

Доира, таъжим илми билан боғлиқ масалаларни ечишда ҳам қўлланилганлиги ҳақида Фаридиддин Аттор ёзиб қолдирган. Бетоб бўлиб

қолган шоҳни даволаган йигит шоҳ ёрдамида устоз табибнинг таъжиб илмига оид китобига эга бўлгач, унда жишлар шоҳининг қизиши кўриш ва унинг васлига этиш иштиёқи туғилади. «Охири у бир кеча ҳамма ухлагач, хилват жойда доира чизиқлар тортиб, ўзи доиранинг ичига кириб олди. Ҳар томонда чизиқлар тортилган, ўртасида эса ўзи ўтирарди. Шундан кейин азайимхонликни бошлади.» (Фаридиддин Аттор, 1997, 57-б.).

Уструшонда Мик маконидан тошилган хумнинг юқори қисмида уфқ чизиғи бўйлаб юргизилган тўрт қатор тўлқинсимон чизиқ ораларида жойлаштирилган доирачалардан тузилган нақш ва вертикал, горизонтал чизиқлар ёрдамида каталарга бўлинган тўртбурчак юзали тасвирлар ишланган. Нақшларнинг ритмик тузилишида қайтарилиши кўп ҳолларда деҳқончилик рамзи билан боғланганлиги маълум, шунинг учун Мик хумидаги тасвирлар ҳам сонли календарга ҳос характерга эгаллиги сабабли у аграр календар билан боғлиқ бўлиши мумкин (Шапахристу О.А., 2000, 232-б.).

Белорусларда мўл-қўлчилик орзусида қурилажак янги иморат майдонида ҳонадон соҳиби ерга квадрат чизган, сўнг унинг марказидан перпендикуляр чизиқлар ўтказиб, тўртта кичик катак ҳосил қилган. Майдоннинг турли қисмидан биттадан тош териб каталарга жойлаштирган (Рыбаков Б.А., 1951, 402-б.).

Тўрт қисмга бўлинган айлана ёки тўғри тўртбурчакни Ховалинг, Кангурт туманлари қишлоқларида ишланган хўжалик гил қутиларида кўрамиз. Худди шундай нақш X-XII аср кулолчилик буюмларида ҳам мавжуд. Мазкур нақшларда доира орқали дунё ва борлиқни қисмларга бўлиши ифодаланган бўлса, ажаб эмас.

Томонлари тенг тўртбурчак (квадрат) оламнинг олов-сув-ер-ҳаво каби тўрт унсури рамзини ифодалаган, натижада мукаммал, бардошли тузилишга эришган оламнинг асосий чегарасини яхлит ҳолатга келтирган, деб тушунилган (МНМ., 1980. 630-б.).

Салиб шаклидаги нақш Марказий Осиёда жуда қадим замонлардан буён мавжуд. Салиб шаклидаги нақшни халқлар турли даврларда табиатнинг пайдо бўлиши тушунчаси, қуёш – ўлиш ва тирилиш рамзи деб билишган. Туркман гиламларида 9 та салиб нақшдан ромб тузилишидаги композиция яратганликлари гувоҳи бўламиз. Мазкур нақш туркманларда оилани бало-қазолардан сақловчи тумор, деб тушунилади. Салиб тузилишидаги тақинчоқни ассириялик подшоҳ ва касситлик зодагонлар (князь) тақводорлик белгиси сифатида бўйинларига олиб

юришган. Критлик ва киприк қоҳишлар эса салиб кўринишидаги нақшни ҳосилдорлик рамзи ва баҳорнинг уйғонишини ифодоловчи рамзий белги сифатида қадрланган (Бурханд Бренъес, 1976, 89-б.). Салиб кўринишидаги нақшнинг рамзий вазифаси, қўлланилган жойига боғлиқ бўлган. У ҳамма вақт янгилаиш, тирилиш, бало-қазолардан асраш рамзи сифатида гавдаланган. Масала, сув, озиқ-овқат маҳсулотларини сақлаш учун қўлланиладиган хум, хумча, кўзачаларда ишланган салиб нақши, улар ичидаги хом-ашёларни ифлосланишидан, ҳаром бўлишидан асраш белгиси сифатида гавдаланган (Абдуллаев А., 1977, 38-б.). Хивада Тошқовли саройининг ҳарам ҳовлисида Аллақулихоннинг тўрт хотинига атаб тўртта баланд айвон қурилган. Айвонларнинг бирида устуннинг мармардан ясалган пойкурси қисмига хоч (салиб) нақши, бошқа бир айвон устунининг тапа қисмида ҳам шундай нақш ўйилган. Айтишларича, биринчиси унинг ўғил (валиаҳд) туғиб берган хотинига, иккинчиси ёш (охирги) хотинига аталган бўлиб, улар умрбоқийлик рамзини ифодалар экан. Халқ орасида бу устунлар «Боқийлик устун» деб юритилади (10). Нақшнинг пойкурсида ишланиши Хива давлати (хонлиги) асосининг доимий мустаҳкам, умрбоқий бўлишини ифодаласа, устун танасидаги нақш эса Хива хонлигининг доимий оламга донг таратиши рамзини ифодалаган. Доғистонда хопа деворида ишланган турли салиб тузилишидаги нақшлар хонадонга омад ва бойлик келтирувчи қуёш рамзини ифодалаган. (Гаджиев Г.А., 1991, 85-б.). Қуёш билан рақснинг маросимий характерлари орасида боғлиқлик бўлган, чунки рақсда ҳам қуёш каби доира бўйлаб айланиш тартиби такрорланади (Булатова Л.Г., 1981, 43-б.; Михайлов Т.М., 1980, 81-б.).

Ромб шаклидаги нақшни Ўрта Осиё тасвирий санъатида кўп учратиш мумкин. Олимларнинг таъкидлашича, ромб илк тош давридан бошлаб-боқ аёл, яъни, опа-ер белгиси ҳисобланган. Шунингдек, ромб нақши замонавий этнография ва археология фахларида наслдорлик, тирилиш ва упиб чиқиш рамзи сифатида маълум (Умерова Ф.Ф., 1999, 214-б.).

Қозоғистонда тўй-никоҳ куни тақиладиган ромб нақшига монанд безакка эга кўкрак тақинчоғи – опир жиск ҳосилдорлик рамзини ифодалаган (Тохтабаева Ш.Ш., 1991, 99-б.). Якка тартибда ишланган илмоқли ромб тасвири ҳосилдорлик рамзини ифодалаган. Тасвир композициясида турли тартибда ишланган ромб тасвири жойлашишига қараб, бир вақтнинг ўзида замиш, ўт-ўлан ва аёл рамзини ифодалаган. Занжирга ўхшатиб терилган ромблар ҳаёт дарахтини билдирган. Қирғизларнинг замонавий нақшу нигорида бир-бири билан кесишган илмоқли ромб

аввалгидек эзгулик ва мўл-қўлчиликни сақлаган ҳолда ҳозирги кунда барорли ов белгисини ифодалаган (Амброз, 1963, 20-25-б.).

Ромбнинг аёл ва наслдорлик рамзи сифатида гавдаланиши бир-бирини тўлдиради деб ўйлаймиз, чунки аёл-насл келтиради, ер эса ҳосил беради. Яъни, у ҳосилдорлик рамзини ифодалаган десак хато қилмаган бўламиз.

Олимларнинг фикрича, бўртиб чиқиб, бутоқлари билан ёйилган қўй терисини эслатувчи ва унга қуш қапоти тасвири ёки даста ўрнатилган қалқонни эслатувчи ромб нақши ҳам ўзига хос рамзий маънони англатган экан. Жумладан, қўй териси-яъни йил қуёши рамзини бутун борлиқнинг, ўликларнинг тирилиши; ромбга қўй ва қуш тасвирининг қўшилиши фаровонлик ва роҳатбахшлик рамзини; қўй терисининг қалқон сифатида қўлланилиши қиш қуёшининг (нариги дупё) похупликларидан асраш рамзини ифодалар экан (Умерова Ф.Ф., 1999, 214-б.). Шундай нақшлар Туркменистондаги XI асрга оид Талхатап-бобо мақбара-масжиди интерьери деворларида мавжуд.

Талхатап-бобо ва бошқа масжид, мақбаралар деворларида баптик юзасида капалаксимон боғланган бант тасвири ўйилган гишт бўлаклари кенг қўлланилган. Улар икки хил маънони англатган. Архаик афсоналарга мифологияларга биноан бант нариги дупёдан чиқишда ёрдами тегадиган Варун халқасига тўғри келади. Тирилиш пайтида йўлларнинг очилиши-халқасимон бандларнинг счилиши билан боғлиқ, деб тушунилган. Шунингдек, этнографик одатларда айтилишича, ипли белбоғ счилмагунча дуолар ёки тоатлар натижасиз қоларкан. Тассавурларнинг ўзаро боғланиши тушунчаларига биноан бант ипга ўхшатишган, ип “михродж” сўзини англатиб, ҳар бир мақбара тимсолини билдирган (Умерова Ф.Ф., 1999, 214-215-б.).

Ҳазфон усталари ишлаган қадимий гўр тошларда капалак тасвирининг икки тури ишланган. Улардан бирида тасвир бадиийлаштирилган, яъни, баргга монанд қанотлари ичига гул тасвири ишланган доирага бирлаштирилган, иккинчисида капалак расми тошга ўйилган чизиқларда ҳақиқий (реалистик) кўрилишда ишланган (Назиев Д.А., 1989, 34-б.). Олимларнинг фикрича, капалакнинг рамзий ифодаси милoddгача V-IV минг йилликларда Шарқий Болқон халқларида тўртбурчак ҳамда жуфт учбурчак шаклларда ифодаланган илоҳлар тасвири билан боғлиқ бўлган, деб таҳмин қилинади (Семенов В., 2008, 253-б.). Марказий Осиё халқлари тасавурида ўлган одам руҳи капалак қиёфасида ўша хонадон уйига учиб келади, - деган тушунча мавжуд. Шунинг учун

ҳам уни “арвоҳ каналак” дейишади. Унинг қабр тошида ишланиши ҳам ўлган киши руҳининг осопликча чиқиб турилиши таъминлашга бўлган ишончни билдирган.

Оқ Остон Бобо мақбараси кириш пештоқи ўнг қисмида иккита пақшли композиция мавжуд. Уларнинг бирида етти учли юлдуз тасвири, иккинчисида етти қиррали мураккаб пақшлар ифодаланган. Иккаласининг ҳам марказида қуёш тасвири ичига олинган ўрама тузилишидаги пақш жойлаштирилган. Олимларнинг фикрича, етти қиррали юлдуз пақшини (космос) кинот ва осмоннинг етти қаватига монанд қилинган. Етти қиррали пақшнинг марказида жойлаштирилган ўрама (спирал) пақш-ҳаёт, қалбнинг барча кўришидаги рамзи, яъни, иссон, ўсимлик, ҳамда ҳайвонлар дунёси учун ҳам барабар хизмат қилган (Арапов А., Тўйчиева Ю.Г., Булатов М.С., 2002, 23-б.). Мазкур далиллардан ҳаёт абадул-абад, у чексиз, деган хулосага келиш мумкин. Мазкур пақшларнинг мақбарада қўлланилиши ҳам бежиз эмас. Етти қават осмон Аллоҳнинг қудрати билан яратилган, киши ўлгандан сўнг унинг қалби, руҳи фойий дунёдан боқий дунёга ўтиб яшайди, яъни, боқий дунёда ҳаёт чексиз, деган маънони билдиради. Дарҳақиқат, ўрама тугамайди, унда узилиш йўқ, у чексиз давом этади.

Саккизбурчакли пақш франциялик олим Р. Лават фикрича, қадимий Шумерда осмондаги худо рамзини ифодалаган (Массон В.М., Саринаиди В.И., 1973, 118-б.). Бундай пақш Марказий Осиёда жуда кенг қўлланилиб келган. Мазкур пақш қадимда бутун Шарқда юқоридаги рамзий ифодага эга бўлган бўлиши мумкин. Ислои дини ўрнатилгандан сўнг бундай пақш самоддаги қуёш, ой, юлдузлар рамзини ифодалай бошлаган.

А. Дж. Арберри китобида тасаввуф илмига оид таълимотлардан айримлари чизма орқали ифодаланган. Шулардан бир-иккитасини мисол тариқасида келтирамиз. Сўфийларнинг таълимотига биноан қобиқ ёки идиш ичига олинган руҳий таълимотни ўрганиш орқали Ҳақиқат англанади. Шунингдек, уч таркиб орасидаги муносабат айлана узунлиги, радиуси ва доиранинг маркази шаклида гавдаланиши мумкин. Ҳақиқатни англаовчи Намоён кўринишда бўлади. Яна айтиладикки, ҳақиқий илмга эга шахс Ҳақиқатга эришади, Пинҳон кўринишда бўлади ва руҳий воқитаси орқали жисм ёки шакл ичида жойлашган ўзининг чуқурликдаги Маркази билан боғланади (Арберри, 2002, 224-б.). Мазкур таълимот тасвирда қуйидагича ифодаланган. Намоён кўринишда доира марказидаги нуқта Жисм (тана), икки ўқ орқали ташқари томон, яъни, доира чизиги томон йўналган чизиқлар Қалб, доира чизигининг ўзи эса Руҳни англатади. Пинҳон кўринишида эса доира марказидаги нуқта – Руҳ,

марказий ўқлар орқали марказга интилган чизиқлар – Қалб, ташқи қобик, яъни, доира чизиги эса Жисмни (тапа) англатади.

Аллоҳнинг Яккаю ягоналиги, яъни, «Тавҳид» масаласи сўфийлар метафизикасининг негизидир. Сўфийлар Аллоҳнинг буюрганлари ва манъ этганларини тан оладилар. Аллоҳ бир вақтнинг ўзида бевосита яқинликда ва ҳар қаңдай шакл, фикр ва кўринишдан ниҳоятда узоқда туради (Арберри, 2002, 224-б.). Мазкур таълимот чизмада қуйидагича тасвирланган. 1) Кўплик бирликда. Марказий нуқта атрофи саккизта доирачалар билан айлантирилган. Доирачалардан чизиқлар марказий нуқта томон йўналтирилган; 2) Бирлик кўпликда (Ваҳдат касратда) ҳам худди шуңдай, лекин унда чизиқлар марказдан атрофдаги доирачалар томон йўналтирилган. Шу ўринда яна бир мисол келтирамиз. Кирмонда (Эрон) жума масжидининг ёнги деворий безакларида бир нақш киши диққатини тортади. Унда доира ва унинг марказидаги нуқта олтига ойсимон нақш билан туташтирилган. А.А. Игнатенконинг фикрича, мазкур нақш тасаввуф илмида бирликдан кўпликка, кўпликдан бирликка каби етакчи таълимотни ифодалар экан (Игнатенко А.А., 1989, 21-б.). Нақшни кузатар эканмиз ундаги ойсимон қисмлари ўзаро боғланиб, доимо ҳаракатда бўлган салиб нақшига ўхшашлигини кўрамиз. Ойсимон нақшлардан ҳар бири ташқи доира чизигидан марказга интилиб, марказий нуқтадан бошқа ёйсимон нақшнинг учи орқали доира чизиги томон интилаётгандек туюлади. Умуман, мазкур нақш бирлик ва кўпликнинг ўзаро боғланиб, бир таълимотни англатишини намойиш этади.

Пайғамбаримиз айтадилар: Аллоҳ Оламни ўз Нафаси ва Меҳри билан яратади...

Илоҳий Нафас бутун оламга тарқалади. Чунки биз нафас чиқараётганимизда бўғиш ва сўзлар талаффуз этамиз. Меҳр-шавқат нафаси олижапоб шакл ва ҳис-туйғулар шакллариини келтиради (Арберри А.Дж., 2002, 235-б.).

А. Дж. Арберри мазкур таълимотни қуйидаги тўртта нақшда ифодалаган. 1) Шакл – тўртбурчак тузилишда ифодаланган; 2) Кенгайтириш – тўртбурчак марказий ўқлари устига иккинчи тўртбурчак бурчаклари ўрнатилган. Натижада саккизбурчак ҳосил бўлган; 3) Торайиш – тўртбурчак марказий ўқларида учбурчак ўйиш билан тўртбурчак салиб тузилишига келтирилган; 4) Нафас ва Ҳамдардлик (раҳм-шафқат) – саккизбурчак салиб нақшлари билан кетма-кет бирлаштириш ёрдамида ифодаланган.

Одам табиатан ўз ичида иқрор бўлиши орқали қарама-қаршиликларни бирлаштириш имкониятига эга. Қалб, Ой шулғали аёл асоси, жисм ичида Рух ёки Идрок, қуёш нурли эркак асоси билан бирлашади. Шу ҳолда унинг илм олишга ишқи намоён бўлади (Арберри А.Дж., 2002, 236-б.). Мазкур таълимот чизмада белгиланган позицияда ифодаланган.1)

Эркак асоси қалин ичи бўялган пуқта шаклида берилган;

2) Аёл асоси (спирал) ўрама тузилишда берилган;

3) Эркак тузилишида (кўришиш) пуқтага спирал қўшилган ва ўткир учи юқорига қаратилган вергулга монанд нақш ичига олинган;

4) Аёл тузилишида (кўришини) спирал марказига қалин пуқта қўйилган ва ўткир учи пастга қаратилган гармдорига монанд нақш ичига олинган;

5) Қарама-қаршиликлар учрашувида эса икки гармдорига монанд нақш бирлаштирилиб, бир бутун доира шаклига келтирилган. Доира ичида икки пуқта ва икки ўрама саккиз сонига монанд тузилишда бирлашади.

А. Дж. Арберрининг мазкур схемаларини кўздан кечиран эканмиз, кўз ўнгимизда Марказий Осиё меъморчилигида, бадий безагида, амалий санъатда кенг қўлланиладиган турун нақшлари намоён бўлади. Уларда ҳам марказий ўқдан доира чизиги томон йўналган нурларнинг ўткир бурчакли учбурчак ёки узунчоқ гул шаклида туғатилиши гувоҳи бўламиз. Мазкур нақшларда ҳам тасаввуф илмига оид бирлик кўшликда ёки кўшлик бирликда каби таълимотларни ўқиб олишимиз мумкин. Хусусан, гармдорига монанд нақш диққатга сазовордир. Шундай нақш Марказий Осиёнинг турли халқларига мансуб дўшлар композициясида мавжуд. Хусусан, Ўзбекистоннинг Тошкент, Чуст, Марғилон дўшларида бундай нақш яққол ифодаланган. Демак, уларда ҳам эркак тузилиши тушунчаси ётиши гувоҳи бўламиз. Бадий безакда нақш нацполарининг ҳошия қисмида шундай нақшларнинг кетма-кет улашиб кетиши қарама-қаршиликларнинг бирлашиб кетишини аниқлаштириши мумкин.

Илоҳий Нафас таълимотини ифодалашда қўлланилган тўртбурчак, саккизбурчак, салиб тузилишидаги нақшлар Марказий Осиё меъморчилигининг бадий безагида кенг қўлланилган. Тўртбурчак нақшнинг такомиллаштирилиб, саккизбурчакка ва салибга айлантирилишини деворий нақшларда, ўймакорлик қилинган эшик табақалари юзасида учратамиз. Уларнинг кетма-кет узлуксиз бириктирилиши тасаввуф таълимотига биноан Илоҳий нафас ва Меҳр шафқатни аниқлаштириши билан оламиз.

Самарқанд, Юқори Зарафшон сўзапаларида кўп учрайдиган чорчироқ нақшидан қадим замонларда Зардуштийлик дини ақидаларига биноан муқаддас оловга бўлган эътиқоднинг безакда сақланиб қолганлигини билиб оламиз. Шунингдек, мазкур нақш орқали халқимизнинг ёруғликка, таптанаворликка бўлган орзу-ҳаваслари ифодаланган.

Жалолиддин Румий айтади:

*Кечалар ҳар уйда осгайлар чироқ,
Порласин, тун зулмати кетсин йироқ.
Ул чироқ-тан эрса, порлоқ нури эсон,
Мой, тилик, ул-булга муҳтож ҳар қачон.*

Жалолиддин Румий (2003, 42-б.)

Геометрик нақшлар ибтидоси узоқ ўтмишга бориб тақалади. Улар ғорларда, қоя тошларда ўз ифодасини топган. Геометрик нақшлар даставвал коинот унсурлари: қуёш, ой, юлдузларни, шунингдек, коинот томонларини ифодалаган. Геометрик нақшларнинг мураккабланиб бориши рамзий функция диапозонинг кенгайиб бориши билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Улар худо, арвоҳ, коинот, борлиқни ифодаловчи диний тушунчалар; моддий шароитни яхшилашга доир: деҳқончилик, ов, ҳосилдорлик, мўл-кўлчилик; фаслларда дарак берувчи: календар, табиатнинг уйғониши; одамийлик фазилатлари билан боғлиқ: эзгулик, фаровонлик, дўстлик, муҳаббат каби рамзий ифодалар билан боғланиб кетади. Айтиш жоизки, улар асрлар давомида турли элатлар, турли даврларда турлича рамзий ифодалар билан боғланиб, янгича маъно касб этади. Лекин аксарият ҳолда улардан айримлари дастлабки асосий йўналишини сақлаб қолади.

Ислом дини ўрнатилганда сўнг кўпинча рамзий ифодалар ўз-ўзидан йўқолиб бориб, ўрнига янгича тушунчалар юзага келган. Хусусан, сўфийлар таълимоти асосида геометрик нақшларнинг аксарияти Қалб, Жисм, Руҳ, Моҳият, Идрок, Жон каби рамзий тушунчаларни ташкил қилади. Аллоҳнинг таълоҳи, Унинг Яқинлиқда, Узоқликда туриши, Унинг Нафаси, Меҳри, рамзий маънолари ҳам геометрик тузилишидаги шакл ва нақшлар орқали ифодаланган. Шунингдек, эркак асоси, аёл асоси, ҳаёт кечинмалари билан боғлиқ кўпгина ҳиссиётлар ҳам турли геометрик нақш ва белгилар билан ифодаланган.

IV.3. ТИРИК МАВЖУДОТЛАР ТАСВИРИ

*Суврати хандон чизилмиш сен учун,
Маъни изларсен ва ечгайсен тугун.
Жалолиддин Румий*

Марказий Осиёда Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам тирик мавжудотлар тасвирлари обидаларда ишланганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, Самарқандда Шер-Дор мадрасаси (1636 й.), Бухорода Нодир Девон-беги мадрасаси (1622 й.), Термизда шоҳлар саройи (XII аср), Самарқанднинг Хўжа Аҳрор мажмуасидаги мадрасада шер тасвири бўлганлиги сабабли, уни Шердори Беруп (XVII аср) деб аташган. Бундай мисолларни кўп келтирсак бўлади. Олимларимиз мазкур даврларга оид тасвирларда ҳам жанрли саҳналарга бағишланган мавзулар бўлганлигини таъкидлайдилар. Жумладан, Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Самарқандда Амир Темур, Ҳиротда Шоҳрух, Исфahонда Абу-Саид саройларида шоҳ ва сарой амалдорлари портретлари, сарой ҳаёти, кўпгилхушлик (ов), ҳарбий юришлар каби саҳналар услуб жиҳатидан Марказий Осиёнинг XV-XVII асрларга оид миниатюралари мактабларига хос услубларда ишланган, деб таъкидлайдилар (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1982, 144-6.).

Тасвирларнинг аксарияти бир, икки ёки уч персонажлардан ташкил топган. Меъморий обидалар пештоқларида, халқ амалий санъати буюмларида, хона деворларида, бадий матоларда шер ва қуёш, бир мавжудотнинг иккинчисига ҳамла қилиш саҳнаси, дарахт, тоғ эчкиси, қўчқор, грифон, паррандалар, йиртқич ҳайвонлар сурати ишланган.

Уларнинг аксарияти рамзий ифодаларга эга бўлган, албатта. Жумладан, шер – посбон, қачонлардир илоҳий тушунчага, сўнг шоҳона виқорлик рамзи (шоҳлар тахтида) ва ёвузликдан сақловчи кучни ифодалаган (Ремпель Л. И., 1987, 21-6.). Қуёш билан шер – “шеру хуршед” тасвирида қуёш-мажозий тушунча бўйича, ер устуни ва осмонни идора қиладиган ва қўриқлайдиган кучни, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги афсоналарда эса оламнинг ўзгаришида ҳокимиятнинг куч-қудратини бало-қазолардан сақловчи қудратни ифодалайди (Юсупова М., 1997а, 142-143-б.). Шер, қуёш, оҳу тасвирларида тузилган композициялар табиат фасллариининг ўзгариши, Наврўзи оламнинг кириб келиши, экин майдонларида баҳорги ишларнинг бошланиши рамзини билдирган (Юсупова М., 1997, 17-б.). IX-X асрларда Афросиёб сопол идишларида чизилган шер тасвири ўша давр диний-фалсафий тизимида катта ҳурмат

қозонган Ҳазрат Али рамзини ифодалаган (Ташходжаев Ш.С., 1967а, 72-б.). Дарҳақиқат, кўшгиша қўлёзмаларда Алига нисбатан “Шери Худо” – “Худо Шери” ибораси кенг ишлатилган. Шунинг учун ҳам Рўдакий “Юрагида шерга нисбатан муҳаббати бор кишининг бу дунёси ҳам, у дунёси ҳам обод бўлади”, деб ёзган (Ташходжаев Ш.С., 1967, 72-б.).

Қушлар масаласига келсак, айтиш жоизки, нафақат оддий қушлар, балки афсонавий қушлар ҳам илоҳий кучга эга, деб тушунилган. Шунинг учун ҳам юқорида айтганимиздек, қушлар тасвири кўп ҳолларда илоҳий тушунчалар билан алоқадорлиги намоён эгган шунча (шимб) билан тасвирланган.

Қақпус – афсонавий қуш. Тасаввуф адабиётида талқин қилинишича, бир пирнинг руҳи иккинчи бир тарбия бериш ёки бир кучли руҳнинг иккинчи бировда тажаллий (жилоланиши) топиши мумкинлиги ифодаланган (Султономурод Олим, 1992, 77-б.).

Ҳудҳуд (попишак) – Тасаввуф адабиётида раҳнамо пир рамзи бўлган. Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” достопида Ҳудҳуд барча қушларга раҳнамо бўлиб, Симург деган шоҳ қушни излаб йўлга тушади.

Термиз шоҳлари саройлари деворларида шер танали одам юзига монанд икки боши мавжудот тасвирланган. Бундай қўшалоқ юзли шер тасвири Денике Б.П. тамга, деб ҳисоблайди (Денике Б.П., 1930, 84-б.), Юсупова М. уни давлат герби деб таъкидлайди (Юсупова М., 1997а, 143-б.).

Зарафшон тоғ воҳасида IX-XII асрларга оид устуларнинг бирида тоғ рамзи сифатида тоғ кириб келганидан дарак берувчи хўроз боши ва унинг тескариси, оқшом рамзини ифодаловчи бойўғли боши тасвирлари ўйилган (Воронина В.А., 1985, 254-б.). Шунингдек, Шайх Саъдийнинг:

Булбуло, кетир баҳор хабарин.

Бойқушига қўйил ёмон сўз барин.

(Саъдий, 1976, 120-б.)

байтидан бойўғли оқшомда юз берадиган похушликлар гувоҳи ва улардан дарак берувчи қуш сифатида танилганлигидан далолат беради.

Каптар (кабутар) аёл худо (маъбуда) белгиси ҳисобланган, кейинчалик христиан дини рамзи ва қуёшни ифодалаган (Ремпель Л. И., 1987, 32-б.). Шунингдек, бу қуш омад рамзини билдирган. А.Ашировнинг ёзишича «Кабутар» (каптар) сўзи ҳам форсча «кабуд» кўк ранг замин билан ўзга олам алоқадорлигини билдирар экан (Аширов А., 2007, 123-б.).

Шуниинг учун мазорларда кабутарларнинг (руҳларнинг) қўниб туриши учун мақбара пештони, гумбазидан ташқарига бўртиб чиққан ёғочлар қолдирилган. Шуниингдек, шу мақсадда мақбара иморатнинг ташқи томонида, деворнинг юқори қисмида, том ости бўйлаб жойлаштирилган токчалар–иплар қолдирилган. Бу тадбири Фазондаги Ҳазрати Али мақбарасида кўрамиз. Унда токча юзаси равоқча шаклида тешикчали мармар тош билан қопланган. Каптар Ўрта Осиёда, шу жумладан, Тожикистонда ўлган одам тапасини тарк этган пок руҳи рамзини ифодалаган, яъни, ўлган одам руҳининг умрбоқийлигини билдирган (Лушина С.Б., 1960, 86-б.). Қадимдан, қозоқларда оққуш ва қалдирғоч ўлганларнинг руҳи сифатида гавдаланган. Қалдирғочларнинг ҳар йили баҳорда ўзларининг аввалги ипларига қайтиб келиши яхшиликдан далолат берган, яъни, ота-боболари руҳи мазкур хонадонни папоҳига олганлиги ва уни ташламаслигини билдирган (Маргулан А.Х ва бошқалар, 1968, 294-б.). Таъкидлаш жоизки, мазкур тушунча Марказий Осиёда яшовчи барча халқларга мансуб бўлган.

Қирғий коипот кучларини ифодалаган, ҳамда тамғалар белгиси сифатида қўлланилган (Ремпель Л. И., 1987, 32-б.).

Бургут – қадимдан қуёш рамзи ҳисобланган. Шуниингдек, куч ва ҳукмронлик рамзини билдирган (Ремпель Л. И., 1987, 32-б.). Қудратли ҳукмрон давлатини бой қилади ва янги шаҳарлар барпо эта олади. Шуниинг учун айрим ўлкаларда бургут рамзи шаҳар ўрнини танлаш ва барпо этиш ҳақидаги ривоятлар билан боғланиб кетган. Масалан, Теночтитлан (ҳозирги Мехико) шаҳрининг пайдо бўлиши ҳақидаги ривоятларда бургут илоҳнинг кўрсатмасига биноан бўлажак шаҳар ўрнидаги қоятошга ёки кактус дарахти устига қўнган экан. Мазкур ривоят XVI асрга оид ҳужжатларда ўз аксини тошган (Крис Скарре, 2004, 147-б.).

Қарға – Ислон дини ўрнатилгунга қадар арабларда бахтсизлик рамзи сифатида эътроф этилган. Уни ўлим ва айрилиқдан дарак берувчи қуш сифатида билишган. (Wellhausen. 1961, 160-б.). Ўрта Осиёда яшовчи қирғиз халқи учун қарға қадимдан яхшилик рамзини ифодалаганлигини амалий санъатда кўп учрайдиган «қарға тирпоқ» номли нақшнинг мавжудлиги далолат беради. Мазкур нақш уч бутоқдан ташкил тошган бўлиб, у бош кийимда, ўтов устига ёпиладиган кигизларда кўп ишланган. Айтишларича, «қарға тирпоқ» нақши оила ва унинг аъзоларини турли бало-қазолардан сақлар экан (Сурина М.О., 2006, 125-б.).

Умуман, тасвирлар оламида қушлар табиат шаклларида узоқлашиб, кўнроқ рамзий белгиларни ифодалайди. Улар нарини дунё тушунчаси

билан боғланган. Жумладан, киши ўлгандан сўнг унинг руҳи қуш бўлиб учиб кетади, деб тушунилган.

Ўрдак, ғоз, тустовуқ, товус–бахт-омад, ғўзаллик, оламшумул ғояларни, хушхабарларни етказувчи куч сифатида гавдаланади. Улар илоҳий кучларни ифодалаган. У шеърятда ҳам мажозий, рамзий ифодаларни ёритган. Айрим уруғлар қушларни тотемлар деб билганлар. Жумладан, оғузларга мансуб кайи, баёт, алкирели, каремли уруғлари учун–оқ лочин; язир, дюкер, дудурғи, ёпарлилар учун–бургут; овшар, карик, бекдили, каркинлар учун–қуёғни кўтараётган бургут; баюндур, бечене, джагулдур, чепени–шунқор тасвири тотем ҳисобланган (Мошкова В.Г., 1970, 230-б.).

Фаридиддин Атторнинг таъкидлашича, ўрдак (мурғиоб) Симруғни излаб сафарга отланишга тайёргарлик кўраётган қушларга ўзининг борлигини сувсиз тасаввур қилолмаслигини ва қуруқлик бўйлаб самодда узоқ сафарга чиқишга имкони йўқлигини ва ҳар дақиқада у ғусл қилишини ва ҳатто унинг жойнамози ҳам сувда экаплигини қуйидаги мисраларда изҳор этади:

*Пок, мусаффо ғоз чиқиб сувдин шу дам,
Ул жамоат олдиға қўйди қадам.
Деди: мандирмен баланд овоза қуи,
Борму мендек покдомон, тоза қуи?
Ғусл этиб ҳар дам, бўлиб пок-покиза,
Жойномозимни ёзармен сув ичра.*

(Фаридиддин Аттор, 2006, 77-б.).

Ўрдак поклик рамзини ифодалаган. Шу ўринда айтиш жоизки, ҳаётда ҳамма вақт соғлиқ ва омад поклик билан бирга юрган. Шунинг учун Шарқ халқларида, қадимдан ўрдак соғлиқ ва омад рамзини ифодалаган (Армарчук Е.А., 1992. 146-б.). Шунинг учун ҳам сўнгги ўрта аср миниатюраларида Шириш ҳузурида базм, Баҳром сандал қасрида, Икки донишманд баҳси, Донишмандлар суҳбати, севги, муҳаббат каби мавзуларга бағишланган тасвирларнинг олд қисмида ҳовузда бир жуфт ўрдакларнинг сузиб юргани ифодаланган. Бундай тадбир билан расом тасвирдаги қаҳрамонлар муҳаббатининг поклигини ифодалашга уринган.

Хўроз – қадимий ақидаларга биноан Ислоҳ дили ўрнатилгунга қадар, оламни шайтон оқшомидан сақлаган, деб ишонишган (Ипострапцев

К.А., 1908, 146, 203-б.). Эрта топда борлиқни уйғотувчи, субҳидамдан ўзининг ширип хониши билан одамларни тирикликка, яшашга даъват этувчи заҳматкаш хўроз илоҳ Сурушнинг намоёнласи ҳисобланади (Авесто, 2001, 314-б.). Ислон дини ўрнатилгунга қадар майитни хўроз тасвири сирға билан кўмишган (Денисов Е. 1985, 133-б., 2-расм). Мазкур одат орқали одамлар илоҳ Сурушдан майитнинг гуноҳларини камайтиришга умид боғлашган (Якубов Ю., 1996, 81-б.). XIX асрда Хоразмда хўроз ва товуқ ҳосилдорлик рамзини ифодалаган ва тўй маросимларида ундан кўпроқ фойдаланишган (Спесарев Г.П., 1969, 324-б.). XIX асрда хўроз шунингдек, қуёш, олов рамзини ифодалаган ва унинг қичқириғи хопадондан ёвуз кучларни (дев, иблис) ва бало-қазоларни қувган ҳамда хавф-хатарни бартараф этишга, ёш оиладан понок кучларни қўрқитиб, қайтаришга қодир, деб ҳисобланган. (Фахретдинова Д.А., 1988, 89-б.). Дарҳақиқат, хўроз қичқириғидан киши уйқудан уйғониб ва ўзини ҳушёр тутишга ҳаракат қилади.

Грифон – ҳайвон-қуш, (калхат, қорқуш), Ўрта Осиё тасвирий санъатида икки хил тузилишда ифодаланган; қанотли шер ёки бургут бошли ҳайвон шаклида. Грифон табиатидаги икки хил кучни, яъни, эзгулик ва ёвузликни ифодалаган. Грифон чорвани қўриқлаб, кишига хизмат қилади ва одамларни ёвуз кучлардан асрайди, деб тушунилган (Ремпель Л.И., 1987, 42-б.).

VI-VII асрларга оид Варахша (Бухоро) саройида ганчдан аёл-қуш сиймоси ишланган тасвир аниқланган (Шишкин Г.В., 1963, 211-212-б.). Аёл юзли «Умай» қуши тасвири ишланган, XI асрга оид осма тақинчоқ Мовароуннаҳрдан топилган. Л.И. Ремпельнинг фикрича, Варахшадаги аёл-қуш образи қадимий ҳосилдорлик илоҳаси Иштар-худо маросимлари билан боғлиқ бўлган (Ремпель Л.И., 1981, 3-б.). Умай қуши мавзуси қирғиз халқи нақш безагида, гўдак ва ёш болаларни қўриқловчи, осмонда яшайдиган қушга монанд «афсонавий аёл моҳияти» рамзи сифатида гавдаланган (Рышдин М.В., 1948 XXXI-1-б.).

Симург қушининг боши ва панжалари итникига, қанотлари билан танаси балиқ танасикидек тангасимон кўринишга эга бўлган. Бундай қиёфадаги қуш ерда, осмонда, сувда ҳукмронлик қилиш рамзига эга бўлган (Мифологический словарь, 1990). Зардуштийлик дастхатларида афсонавий Симург қуши ҳақида кўп ривоятлар келтирилган. Сўнгги афсоналарга биноан, Саепа-катта лочин Симург ёш болаларни кўкрак сути билан боқар экан (Веста Сархош Куртис, 2005, 29-б.). Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достонида подшоҳ Сом энди туғилган Золнинг

бошидаги оқ сочларини кўриб, юзидаги қувонч ҳисси ғамга айланади. Охир-оқибат у чақалоқни Элбурз тоғига элтиб ташлашни буюради.

*Бир тоғ бўлар эди Элбурз деган тоғ,
Қуёшга яқини, ердан кўп узоқ.
У ерда Симургнинг уяси ҳам бор.
Унда бир киши топилмас зинҳор.*

.....
.....

*Бемехр отаси ташлаб қилди хор.
Аммо азиз этди пок парвардигор.*

(Фирдавсий, 1975, 142-б.)

Осмонда парвоз этаётган Симург чақалоқни кўриб қолади ва ўз болаларига озуқа бўлади, деб кўтариб ўз уяси томон учади. Унинг қулоғига ғойибдан-сеп бу чақалоққа ғамхўрлик қилгин, улғайса у ҳақиқий паҳлавон, мард эркак бўлиб етишади, деган сеҳрли товуш чалинади. Симург чақалоқни ўз болалари билан қўшиб катта қилади.

Илк ўрта асрларга оид Варахша саройи деворий суратларида уфқ чизигида йўналган енгил конструктив таянччи ўнг қўли билан кўтариб турган аёлнинг бош қисми ва қанотга монанд елкаси қисман сақланиб қолган. В.А.Нильсеннинг фикрича, Варахша саройи тасвирларида қадимий шарқ санъатида кенг қўлланилган афсонавий аёл юзли қуш-симург сиймосининг аёл қаноти шаклида ишланган устунчаларда (кариатида) қўлланилиши табиий бўлган. Бунга, шох тахти устидаги ёпқични (балдахин) ушлаб турадиган кариатидада Симург сиймоси шаклининг ишланиши манتيкий жиҳатдан тўғри келган, чунки халқ тасаввурига биноан, бизгача етиб келган фольклор достонлари ва халқ санъатида “мазкур афсонавий қушдан одам бошига тушган соя уни бахтли қилади ва унга шоҳона ҳокимият ато этади, деган тушунча” (Шипкин В.А., 1948. 33-34-б.) ҳам сабаб бўлган (Нильсен В.А., 1966, 276-277-б.).

Илон тасвирини милодгача икки минг йилликда Хоразм халқлари тақинчоқларида бўлганлигидан археологик маълумотлар далолат беради. Тўрт ўрама ҳолатга келтирилиб, илон ҳайкалчаши шаклида ишланган билакузукнинг бўлганлигидан милоднинг биринчи асрга оид Далварзинтепа шаҳарчасидан очилган деворий сурат гувоҳлик беради.

(Далварзинтепе, 1978, 53-расм). Мазкур билакузукда ўрамалар ораси очиқлиги билан илоннинг ҳаракатдаги ҳолатини ифодалайди.

Ўвуз руҳ илоҳи Аҳриманнинг илонлар, чаёнлар, йиртқич қушлар (Ўвуз Руҳ хоҳишини бажарувчи қуш-Вереша) Хитра 2-ибодатхонасида тош тахтага ишланган (Гришман Ghirshman, 1962, 86,98-б.; Шлюмберже, 1985, 127-б.). Парфия даврида Ўвуз руҳ – Аҳриманнинг иконографик тасвири бўлган (Ghirshman, 1962, 86,98-б.). Аҳриман бошқа илоҳларга, шу жумладан, Хушфсъл Руҳга тенглаштирилган ва эъзозланган (Якубов Ю., 1996, 147-б.). Эронда ортодоксал зардуштийлар фақат хушфсъл Руҳга атаб қурбонлик берган бўлса, Сўғда нафақат хушфсъл Руҳга, балки Ўвуз руҳга атаб ҳам қурбонлик берилганлиги этнографик далиллардан маълум (Якубов Ю., 1996, 149-б.). Ўрта Осиёда илоннинг одам, қанотли қўчқор, қанотли туя, қушга монанд от тасвирлари билан бирга келиши Ўвуз Руҳнинг рамзий ифодаси бўлганлиги ҳамда улар ҳам сиғиниш объектлари қаторига киришганларидан далолат беради (Якубов Ю., 1996, 147-б.).

Илон Ўрта аср Шарқ поэзиясида ҳам хазинабон, жамоат посбони рамзи сифатида гавдаланган. Шу ўринда Низомий Ганжавийнинг қуйидаги мисраларини келтирамиз:

*Илондан нолима, не ганжсан эй дил
Илонлар ганж уза халқа урар бил
Бихишт товуси гар бўлса намоён,
Илон эшикда халқа мисли дарбон.*

(Низомий, 2005, 308-б.)

Мазкур мисраларда ҳам илон хазина қўриқловчиси бихишт эшигини очиб ёпадиган халқа шаклидаги даста, яъни, жамоат посбони рамзини ифодалаган.

Илон боши XIX-XX аср бошларида мисдан ишланган чойжўш дасталарида учрайди. Нақл қилишларича, илон бошининг тасвири идишдаги суяқликни ҳар хил инс-жинслардан сақлар экан. Мазкур фикр Е.М. Пещерева томонидан ҳам тасдиқланади. Унинг ёзишича, хонадон ҳимоячиси–илон хопа деворий нақшларида хонадон қазноқини (дон сақлайдиган хопа, қути) асрашга хизмат қилади, у уй-рўзғор сопол буюмларига чизилган ёки барельеф-гил тасвири ёпиштирилган ҳолда ишланган (Пещерева Е.М., 1959, 101-102-б.).

Оҳулар авлодига мансуб Эланд сурати бошқа ҳайвонларга писбатан кўп ўлкаларда тасвирланган. Бу тасвирларнинг вазифаси ўзидапур, яъни, қувват таратиш бўлган. Бушменларга мансуб респондентларнинг айтишларича, рақсга тушаётган аёллар қоятошли маконлар деворида ишланган ниқоб тавирларидан таралаётган нурдан қувват олишган. Айримлар оҳу тасвиридан қувват олиш мақсадида папжаларини унинг суратига теккизиб олишган (Семенов В., 2008, 136-б.). Оҳу қадимги ҳинди европаликлар тасавурида қуёш илоҳи рамзини ифодалаган (Арешняк Г.Е., 1988, 99-б.). Шимолий Эронда топишган илк ўрта асрларга оид тасвирда қўлида оҳу шохини ушлаган қуёш худоси – Митранинг оҳу устида ўтирган ҳолатини В.Г. Лукопин сосонийлар идишида Шопур II нинг оҳу устида бориши сифатида талқин қилади (Тревер К.В., Лукопин В.Г., 1987, 55-б., 18-расм, 72-б., 47 расм). Б.И. Вайнберг мазкур тасвирда Шопур II қуёш худоси-Митра ёки коҳин тимсолида қадимги эронликларнинг илоҳи-оҳуни қурбонлик қилип, яъни, ҳар йилги табиатни янгилашга бағишланган маросимда қатнашаётгани ифодаланган, деб қўшимча қилади. (Вайнберг Б.И., 2000, 141-б.). Елкасига камон ўқи қадалган оҳу тасвири ўйиб ишланган сопол идиш Хоразм воҳасидаги Қалъаи Қир 2 нинг диний марказида топишган. Демак, қадимда Хоразмда ҳам оҳу қуёш илоҳи рамзини, унинг елкасига камон ўқининг қадалиши, табиатнинг янгилалиши учун оҳунинг қурбонлик қилинишини билдирган. Оҳунинг бош қисмида шох синган дарахт тасвирининг борлиги “оҳу ва унинг ҳаёти” рамзини ифодалайди (Вайнберг Б.И., 2000, 138-б.). Яъни, шох синиқ дарахт оҳунинг қисмати, табиатни янгилаш йўлида қурбонлик учун яратилганлигини англатади.

Ислон дини ўрнатилгандан сўнг оҳу-руҳий поклик (Булатов С.С. ва б., 2007, 43-б.) рамзини ифодалай бошлайди. Шердор мадрасаси пештоқнинг икки тимпанида икки шернинг икки оҳу боласига ҳамла қилиши ва шерлар танаси ортида, ўртасида одам юзи сурати, жойлаштирилган атрофдан нур тараётган қуёш тасвирини Абу Тоҳирхожа Самарқандий “...баланд тоқи фалак равоқидан чунончи офтоб шаклини асад буржиги яқин қилиб, пештоқига сурат солиб, ҳар икки шерни оҳу оладиган тарзда кўрсатилган. Офтоб папжасини далир шерлар пешонасига қўйиб турган...” (Тоҳирхожа Самарқандий, 2009, 130-б.). Классик мусулмон астрономиясида бўлиши муқаррар саяд замон, яъни, бахтиёр замонга ишорадир. Бунда мазкур мадрасанинг 1618 йил июль ойида битказилганлигини англаса ҳам бўлади (Воҳидов Ш., Аминов Б., 2009, 185-б.). И.Ш. Зоҳидов оҳуни тутмоқчи бўлган шер ҳамласини қуёш

пурларининг тиги қайтармоқда, яъни, нур-зиё офатни даф этмоқда, деган фикрни билдириб, ҳозирча мазкур тасвирнинг юқорида айтилган талқинидан бошқа бирор аниқ тарихий маълумотга эга эмасмиз, деб ёзди (Зоҳидов П.Ш., 1996, 230-б.). 2007 йилда чоп этилган адабиётда, муаллифлар шеринг оҳу боласига ҳамла қилиш нияти йўқлиги, аксинча унга етиб олиш ва у эришган руҳий покланиш даражасига кўтарилиш ғояси ётганлиги билдирилади (Булатов С.С. ва б., 2007). Юқорида келтирилган талқинлар замирида Ислом дини ўрнатилгандан сўнг оҳуни руҳий покланиш рамзи тимсолида кўриш ва уни қурбонликка бағишлаш маросимидан озод қилиш ғояси ётади.

Қўчқор шохига ўхшап нақш тоғ аҳолиси амалий санъат буюмларида, деворий суратларда келг ишланган. Қадимий Папжакент ёғоч ўймакорлигида, Варахпа обидаларида, тоғ меъморчилигида устун устига ўрнатилган бошалар ҳам қўчқор шохига ўхшаб кетади. Қўчқор шохига монанд икки баргли гул нақши Туркмакистонда Амударёолди туманларидан бири Халачда хопа деворида, тоқча бўлиқмалари кўриниши берадиган юпқа ҳошияларнинг юқорисидagi равоқ шаклида тугатилган қисмига ҳам ўрнатилган (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 34-б.).

Тоғ эчкиси қадимдан асосан тоғликлар томонидан эъзозланган. Ибтидоий жамоада овланган ҳайвон, шунингдек, тоғ эчкисининг гўшти таом тайёрлаш учун оловхонага топширилиб, териси, шохи ов қатнашчилари орасида тақсимланар экан (ИНУ, 1950, 23-б.).

Искандар Зулқарнай Мисрни босиб олгандан сўнг маҳаллий халқ уни Аммон худосининг ўғли, деб эълон қилишади. Шунинг учун қадимий Юнон тангаларида унинг сурати бошига қўй (қўчқор Н.Д.) шохи тасвири ишланган тож кийдирилган ҳолатда ишланган. (Веста Сархонш Куртис, 2005, 79-б.). Демак, ёввойи эчки шохи жасур, довюрак, чаққон жангчи мерганга тақдим этиладиган нишон бўлган. Балки Сосоний шохларининг бош кийимида ёввойи эчки шохи тасвирланганлиги боиси шундадир.

Дарвоқе, тоғлардаги уйлар хонасининг киравериш пештоқига, устунига хонадонни бало-қазолардан сақлаш мақсадида ёввойи эчки ёки қўчқор шохи ўрнатилган. Бипобарин, уйлардаги устун бошасининг ёввойи эчки, қўчқор шохига ўхшапчилиги замирида қадим замонлардан сақланиб қолган ўша эътиқод ётади. Ана шу эътиқод кишини жасурликка, мардликка, покизаликка даъват этувчи белги сифатида халқ бадийи безагида, ёғоч ўймакорлиги санъатида ўз ифодасини топган. Шунинг

учун ҳам Хоразмдаги Тупроқ қалъа саройининг аскарлар залида саркадалар оралиғида қўчқор шохига монад катта шакллар ишланган.

Г.П.Снесарев Хоразм бўйлаб қилган сафарларида юзлаб турар жойлар пештоқида қўчқор шохини кўрган ва хоразмликларнинг «Қўчқор шохини хопадонни ёвузликлардан асрайди», дегапларини, шунингдек, мазкур жонивор номининг ўзиёқ кишини ёмон кўздан асрашга қодирлигига кўп бетоб бўлиб турадиган болаларнинг исмини ўзгартириб, унга Қўчқор номини бериш одати борлигини аниқлаган (Снесарев Г.П., 1972, 171-172-б.).

Юқори Зарафшоннинг Паврузшоҳ мақошида зардуштийлик динига мансуб оташкада меҳробининг юқори қисмида қўчқор шохига монад бурама нақш учратилган. У кўпроқ олов учқунини эслатади. Ю. Я. Якубов мазкур нақшни олов худоси рамзини, яъни, муқаддас олов руҳини ифодалаган, деб таъкидлайди (Якубов Ю. Я., 1993, 300-б.). Ю. Я. Якубовнинг фикрига қўшимча қилиб шунини айтишимиз мумкинки, мазкур қўчқор шохига монад нақшнинг саждагоҳ меҳробида қўллапиллини, муқаддас оловнинг куч-қудратини унинг ёвуз иблислар устидан галаба қозониши ва хопадонни ёвузликлардан сақлаб, фаровонлиги ва осойишталигини таъминлаш йўлида курашинини ифодалаган.

Хўкиз рамзи билан боғлиқ турли тушунчалар кўпгина қадимий эпосларда ўрин олган. Жумладан, Аккаднинг машҳур Гальгамеш ва Энкиду достонида Иштар илтимосига биноан Уруш худолари юборган осмон хўкизи билан бўлган жангга бағишланган махсус боб ажратилган. Шундай боб Шумер достонида ҳам бор.

Хўкиз қиёфаси тош даврида овчилар жамоасида машҳур бўлган, эрта деҳқончилик қабилалари мафқурасида унинг кенг тарқалганлигига милодгача VII минг йилликнинг иккинчи ярми-VI минг йилликнинг биринчи ярмига оид Анатолияда Чатал Гуюк ибодатхонаси аниқ гувоҳлик беради. Бу ерда ҳар томонлама таҳлил этиш имконига эга 28 та ибодатхонадан 24 тасида хўкиз тасвири топилган. (Массон В.М., 1981, 77-б.). Намозгоҳ IV мақошида милодгача III минг йилликка оид тўрт гилдиракли аравага туя ва бошқа бирида хўкиз қўшилган ҳолати модели топилган (Лисициана Г.Н., 1972, 14-15-б., 1-рasm.). Бронза даврига оид Олтин-тепа мақошида пешонасида ой тасвири жойлаштирилган олтин буқа ҳайкалчаши топилган.

Хўкиз тасвири турли рамзий тушунчалар билан боғланган. Жумладан, зардуштийлик аъёналарида биринчи одам ва биринчи хўкиз, шунингдек, дастлабки қиёфаси Говатшоҳ (Каюмарс, Говмард) – «одам

– ҳўкиз» шаклида бўлганлиги ҳақида тушунчалар мавжуд (Тревер К.В., 1940). Биринчи ҳўкиз қиёфасининг ой билан алоқадорлиги гаугитра – «ҳўкиз оиласини сақлаш» Қадимий Эрон васфида таъкидланади (Воусс, 1975, 139-б.). Шумерда ҳўкиз «осмон ҳўкизи – ой илоҳи», Мисрда – «ҳўкиз – қуёш илоҳи» тушунчаларини намойиш этади. Рамзий белгиларга бағишланган қомусий адабиётда аъёналарга кўра ҳўкиз – мардлик рамзи, сигир оналик, ҳосилдорлик рамзини ифодалаган. Сигир шохи яримой кўрилишга монавдлиги сабабли, у она-худо осмон рамзини, шунингдек қадимий Римда ва бошқа ўлкаларда ҳўкиз ҳосилдорлик, мардлик, Қадимий Мисрда Ҳўкиз Апис дунёнинг яратилиши рамзини ифодалаган, шунингдек боқий дунё худосига ҳам бағишланган (Марк О Коннелл, Раджи Эйри, 2007, 179-б.). Массон Е.М. Пешонасида ой белгиси жойлаштирилган ҳўкиз ҳайкалчаси Олтин – тепа айпан ой рамзининг ва ўша меъморий мажмуада бошқа ой нишоннинг топилиши бизни осмон ҳўкизи рамзи орқали ой илоҳига бағишланган, деган фикрга ундайди. Мазкур Олтин – тепа меъморий мажмуаси, зиккуратга монанд иморати ва гўрхоналари билан биргаликда жапубий Туркманистон илоҳи тури Наппа – Сина диний мажмуасига бағишланган, деб таъкидлайди (Массон Е.М., 1981, 78-б.).

Буюмлар юзасида ишланган турли ҳайвонлар тасвири ўз рамзий ифодалари билан турли композицияларга мазмун бағишлаган. Саҳна композициясидаги ҳар бир ҳайвон тасвири ўз рамзий ифодаси билан умумий мавзунини тўлдирган. Ана шундай композициялардан бириккитасини мисол тариқасида келтирамиз.

Кердер шаҳарчасида топилган IX-X асрларга оид сопол идиш (коса) ичида қапотларини ёзган ҳолатда, оёқлари билан илон думини босиб турган бургут тасвири композициянинг марказини эгаллайди. Бургутнинг қорин қисмида илоннинг буралиб кўтарилган ҳолати ишланган. Бургут қапотларининг икки томонида иккита балиқ тасвири бор.

М.Мамбетуллаев Кердер сополидаги қуш, илон ва балиқ тасвирлари ишланган композиция само билан сув сатҳининг кураши рамзига бағишланган бўлса керак, деб ҳисоблайди. Шунингдек, М.Мамбетуллаев олам дарахти тушунчасидан келиб чиққан оламнинг вертикал тузилиши ҳақидаги мифологик нуқтаи назарга (юқори-қуш; ўрта/устун-туёқли ҳайвонлар ёки балиқ; пастки қисм/илдизлар-ер ости жонзотлари, илон) бағишланган бўлиши мумкинлигини таъкидлайди (Мамбетуллаев М., 1999, 290-б.).

Шунга ўхшаш саҳна Оббурдан тоғ қшлоғидаги Х асрга оид ёғоч устун капитель—калла қисмида ҳам мавжуд. Унда балиқ думи, қуш боши, илон танаси ўсимликсимои пақшлар билан уйғуллашган ҳолда ишланган. А.А. Ҳакимов ҳайвонлар, қушлар ва бошқа образларда намоён бўлган турли унсурларнинг ўзаро тўқнашуви, қадимий санъат мотивининг анимистик ва космогоник тушунчалари босқичида кенг тарқалган. Илон ва қуш образларида ўз аксини топган сув ва ҳаво стихиялари жапғини ифодалаган образларнинг сўнгги акси ва ҳикоялар туркумига бирикиб кетишига Оббурдан ёғоч устунининг калла қисмида ишланган илон танали афсонавий қуш тасвири саҳнасини киритиш мумкин, деб ёзади (Ҳакимов А.А., 1983, 93-94-б.).

Шаҳрисабз яқинидаги Хонтепа шаҳарчасидан топилган доира тузиллидаги диск юзасига ишланган мифологик сюжет диққатга сазовордир. Доиранинг ўрта қисмида вертикал ҳолатда жойлаштирилган узун ханжарга мопаид тасвир доира юзасини тенг икки қисмга тақсимлайди. Доиранинг ўрта қисмида ханжарнинг икки томонида орқа оёқларига туриб олган иккита ит тасвири катта ҳажмда ишланган. Ханжар дастаси устига ўрнатилган ёғочнинг икки томонида иккита қуш тасвири, доиранинг пастки қисмида, яъни, ханжар учининг икки томонида икки эчки тасвири мавжуд.

С.Б. Лунинанинг таъкидлашича, ханжарга мопаид вертикал буюм ер ости, ер усти дунёларини ва самони боғловчи олам дарахти рамзини, доира пасткидаги эчкилар ер усти дунёсини, юқоридаги қушлар тасвири самони, ханжар дастаси устидаги горизонтал ёғоч — Сирот кўпригини, унинг тўғрисидаги иккита қарама-қарши ҳолатда ишланган итлар тасвири эса Сирот кўпригини қўриқловчи посбонлар рамзини ифодалар экан (Лунина С.Б., 2000, 156-159-б.).

Дарҳақиқат, ит зардуштийликда жуда эъзозланган. «Авесто»да итни эъзозлашга даъват этувчи кўрсатмалар кўп. Шундай кўрсатмалардан бирида, зардуштийлик динига мансуб хонадоннинг уй ёки мол боқишда олиб юрувчи ити бўлмаса, унинг турар жойи (уйи) ерда мустаҳкам ўрлашмайди, дейилган (Литвинский Б.А., 1984, 165-б.).

Ит ҳар доим инсонга дўст ҳисобланган. Хонадон эгаларининг доимий ҳамроҳи бўлган, хонадонни турли бало-қазолардан хабардор қилган ва қўриқлаган. Шу ўринда бир мисол келтирамиз. Яқин ўтмишда қишлоқларда муйсафидлар хонадон аъзолари от-улов миниб сафарга отланса, шу хонадон ити унинг ортидан албатта эргашади. Сафарга чиққан одам манзилига етиб бирор-бир уйга кирса, ит от-улов олдида

унинг чиқишини пойлаб ўтиради. Киши ўзини қўриқчиси, ҳамроҳи бордек ҳис қилади.

Шуниг учун бўлса керак тоғли Бадахшон қишлоқларидаги турар жой деворларида ҳассали одам билан ит тасвири биргаликда чизилган ҳолатлари учраб туради.

Халқ амалий санъати беағида ит аъзолари изи тасвирланган. Жумладан, Қирғиз гиламлари беағида “ит изи”, “ит қуйруғи” номли нақшларни учратамиз. Уларда ит қуйруғи ва панжаси стиллаштириб ишланган. Ит образи Алишер Навоийнинг “Лисонут Тайр” достонининг 163-бобида ифодаланган. Асарда Баҳоуддин Нақшбанднинг вафодор ити хўжасининг изини ўйиб йиғлагани ҳикоя қилинади (А. Навоий, 1984, 153-154-б.). Ит ипсонни турли фалокат, ташвишлардан, бало-қазолардан огоҳ қилган ва қўриқлаган. Шунинг учун ҳам халқ амалий санъати буюмларида, гилам нақшларида унинг стиллаштирилган тасвири вафодорлик рамзини ифодоловчи белги сифатида ҳапузгача ишланади.

Бўрига нисбатан Шарқ халқларида қадимдан ихлос қўйилган ва турли ёвузликларни бартараф этиш учун унинг аъзоларида фойдаланилган. Кичик Осиёда бошқа илоҳлар қатори Ёвуз руҳ илоҳи Архимаши ардоқланган. Унга атаб берилган қурбонликда қора рапп ва бўрининг қонига бўялган ва бўрининг қонига ботирилган омонис гиёҳини келтиришган. Архимаши авраш ва тиңчантириш учун бўри тасвиридан ҳам фойдаланишган (Бенвенист Д., 1971, 64-68-б.; Виденгрэн Г., 1976, 52-б.; Якубов Ю., 1996, 149-б.). Бўри тиши, тирпоқлари ва жушининг ёш болаларни турли бало-қазолардан сақлашга қодирлигига Ўрта Осиё халқларида ҳапузгача ишонч мавжуд.

Ислон дини ўрнатилгунга қадар кўп халқларда қуён туғни панжаси одамни турли макру-ҳийлалардан ва девлардан асрашга ишонишган. Шунинг учун уш тумор сифатида бўйинга осиб юришган. (Wellhausen. 1961, 164-б.).

Марказий Осиёда от билан боғлиқ ривоятлар қадимдан кенг тарқалган. Қадимда, массагетлар қуёшни ягона худо, деб таъ олишган ва унга атаб от сўйиб қурбонлик қилишган. Улар худога қонотда тез ҳаракат қиладиган, дунёда тез юрадиган жонзотни, яъни, отни қурбонлик қилиш лозим, деб ўйлашган (Геродот, 2001, 94-б.). От ва қуёш билан боғлиқ афсоналар қадимда деярли барча халқларда бўлган. Жумладан, Эрон, Ҳинд, Қадимий Скандинавия ва Бобил классик афсоналарида отлар қуёш аравасини тортишган. Айтишларича, Будда бу дунёни оқ от миниб тарк этган экан (Марк О Коннелл, Раджи Эйри, 2007, 179-

б.). От билан боғлиқ воқеалар «Авесто»да ҳам кенг ёритилган. Тиштар юлдузи илоҳий Фароғ Карт дарёсида кўркам, оқ тусли, заррин қулоқ, заршишон жиловли тулпорга айланиб душмани Ацаша – қурбоқчилик девига сув остида зарба беради (Авесто, 2001, 235-236-б.).

Қадимий қўлёзмаларда Фарғона отлари учар (осмон) отлар зотидан тарқалган, деган маълумотлар бор. Шунингдек, унда тоғ ҳақидаги маълумотларга аниқлик киритаётиб, «Форнинг жанубий қисмида илоҳий от бўлганлиги таъкидланади. (Бичурин, 1950, 149-б.). Афсонавий қаҳрамон Сиевуш образи қора от билан боғланган (Дьяконов М.М., 1951, 42-б.). IX асрнинг бириччи ярмига оид Хитой муаллифи Юянгсадзунинг таъкидлашича, Араблар Қабодиёнда (Кофарниҳоннинг пастки оқими) аҳоли сифпадиган ибодатхона ичидаги бриждан ясалган от ҳайкалини парчалаб ташлашга ҳаракат қилишган экан (Kurakichi Shiratori. Tokyo, 1928; Ремпель Л.И., 1987, 28-б.).

Ўрта асрларда сўфийлик таълимотида от худога интилган одамнинг кўнглини ифодалаган (Шукуров Ш., 1991, 108-б.). Бу ерда отнинг яшн тезлигида ҳаракатланиши, эҳтирос билан олдинга қараб интилиши, ўз эгасига вафодорлиги, ҳар қандай муҳит ва шароитда эгаси учун хизмат қилиши назарда тутилган. Шунинг учун ҳам мусулмонлар ривоятларига кўра Муҳаммад пайғамбаримиз бир туп афсонавий қапотли от – Буроққа миниб, Аллоҳ ҳузурига йўл олганлар.

Қўлоб вилоятининг жанубий ва ғарбий туманлари қишлоқларида ўлим бўлган хонадода давра маросимини ўтказиш пайтида от ҳам қўшишган. Майитни мазорга олиб боришганда, шу отни ҳам мазорга элтишган. Сўнг хонадош уни уйда қолдиришга ҳам ҳақли бўлган. Лекин, аксарият ҳолда уни сотиб, пулини ўлган одам маросимларига ишлатиб юборишган (Бабаева Н.С., 1985, 59-б.). Дашт халқлари тафаккурида от одамнинг айнан қайтарилган нусхаси (ҳамсифат) ҳисобланган. Шу сабабдан, дафн маросимига майит тобути олдиан унинг қурол-аслаҳа, жанг анжомлари ортилган отлариши олиб ўтишган (Галеркина О., 1980, 28-б.).

Туя тасвири Марказий Осиёда қадимги турли тақипчоқларда безак вазифасини бажарган. Туя тасвири Кушон давлати асосчиси Кадфриз тапгаларида ҳам ифодаланган (Массон В. М., 1950, 42-б.). Туя тасвири V-VII асрларга оид Варахша саройининг қизил рапгли хонаси деворий суратларида ҳам ифодаланган. Бухоро ҳукмдорлари тапгаларида туя тасвирини ишлаш оддий ҳол бўлганлиги ҳақида Варахша шаҳарчасидан топилган археологик ашёлар гувоҳлик беради (Шишкин В. А., 1963, 67, 122-б.).

Авестода туяга атаб махсус боб бағишланган (Баҳром яшт, IV-бўлим, 11-13-боблар.) Авестода туя Вартрагнанинг сиймоси бўлиб, уруш худоси даражасига эга бўлиб, у турли қиёфада намоён бўла олган (Обельченко О.В., 1992. 185-б.).

*Шон-шукуҳли ҳукмдордек,
Тик турганча тик боқадир.*

(Авесто, 2001. 202-б.)

Марказий Осиё меъморчилик, халқ амалий санъатида одам тасвири ёки унинг аъзолари мавҳумлаштирилган кўринишда яратилган. Жумладан, Дарвоз тоғ воҳасининг Ёгид қишлоғида одам тасвири дарахтга ўхшатиб ишланган. Фақат унинг устида қўғирчоқ боши чизилган. Катта дарахт тасвири хонадон эркагини, кичикроғи—бескасини, майдароқлари фарзандларини билдирган. Худди шундай тасвир ёнида тик ёғоч чизилса, мусофир ҳассаси рамзини билдириб, дарахт билан биргаликда саёҳатчи, мусофир тасвирини ифодалаган. Шунингдек, бордию хонадон аъзоларидан бири саёҳатга кетган бўлса, унинг омон-эсон қайтиши пиятида хона эшигига шундай тасвир чизилган (Муҳитдинов И., 1964, 142-б.). Одам оёғининг изи тасвири қадимий Мисрда Язид ибодатхонасига омон-эсон зиёратга келганлиги рамзини ифодалаган (Уваров А.С., 1908, 168-б.). Мазкур нақш кейинчалик инсон ҳаётининг ўтган босқичи ва яхши дунёга етиш бахтига муяссар бўлганлигини билдирган (Исмаилова Э.М., 1982, 120-б.).

Тирик мавжудотлар бобида осмонда парвоз этадиган қушлар, ер усти ҳайвонлари ва ер ости жонзотлари гуруҳи рамзий ифодоларига тўхтаб ўтилади. Қушлар гуруҳи орқали руҳ, самовий кучлар, коинот унсурлари, маъбуда, тонгдан, похушликлардан дарак берувчи, тирикликка даъват этувчи, бало-қазолардан асровчи ҳамда бахт, омад, гўзаллик, оламшумул гоёлар, поклик каби рамзий ифодалар акс эттирилади.

Ер усти ҳайвонлари орқали уруш худоси, ой, қуёш илоҳлари, табиатнинг янгиланиши, шунингдек, бало-қазолардан огоҳ этиб, уларни бартараф этиш, хонадон ҳимоячиси, девлардан асраш ва жасурлик, ҳамсифат, қурбонлик, ёвуз кучлар каби рамзий ифодалар ёритилса, ер ости жонзотлари орқали ёвуз руҳ, инсу жинслардан сақлаш каби рамзлар ифодаланган.

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг аксарият жонзотларнинг рамзий ифодаси ўзгарган. Уларда бало-қазолардан, макру ҳийлалардан асраш,

пунигдек, сўфийлик таълимотига биноан руҳий поклик, меърож, руҳ ҳамда поклик, тозалик, мардлик каби илсоний фазилатлар ўз ифодасини тошган.

Турли жонзотлар мажмуасидан тузилган композицияларда олам дарахт тушунчаси, олам поғоналари, сув ва ҳаво стихиялари, Сирот кўприги ва уни қўриқловчилар рамзини ифодаловчи саҳналар яратилган.

XXX

Ҳайвон, от, қушлар ва судралиб юрувчилар тасвири халқ бадий саъятида қадимдан ифодаланиб келинган. Шу ўринда илк одамларнинг ўзлари учун турли ҳайвонларни тотем сифатида қабул қилганликларини эслаш жоиз. Тотемизм ва тотемистик маросимларга бағишланган адабиётлар кўп. Бу масала А.Ашировнинг ҳам илмий асарида батафсил баён этилган (Аширов А., 2007,9-31-б.).

Этнографларнинг ёзишларича, тотемизм, илк одамлар ҳаётининг барча жабҳаларини ўз ичига қамраб олган, мураккаб тартибдаги афсонавий тассавурлар, эътиқодлар, урф-одатлар мажмуасидир (Угринович Д.М., 1983, 72-б.). Дарҳақиқат, илк одамларнинг ҳаёт-мамоти ёввойи ҳайвонларнинг борлиги билан белгиланган. Шунинг учун жамоанинг диққат-эътибори ўша ҳайвонга қаратилган. Жамоанинг уларга бўлган эътибори, ўз навбатида ўша ҳайвоннинг авлод учун муқаддаслашиб, давр ўтиши билан эса тотемга айланиб қолишига сабаб бўлган. Жамоалар макоплари атрофида мавжуд, уларнинг турмуш тарзи учун зарур ҳайвонларнинг бутунлай йўқолиб кетмаслиги учун ов жараёнини ҳам тартибга солишган. Чупки унинг бутунлай йўқолиб бориши жамоанинг ҳаёт тарзига салбий таъсир кўрсатган. Уларни овлаш каби мураккаб жараён ўз навбатида ов билан боғлиқ ақидаларнинг юзага келишига, ҳайвонларнинг ҳар бир жамоа жойлашган муҳитда кўп тарқалганлиги ва уларга манзур бўлган ҳайвонларнинг, қолганларидан афзалроқ эканлигини таъкидлаш учун уларнинг тасвирини қоя тошларда ишлаш ҳамда уларнинг жамоа онгида муқаддаслик даражасига кўтарилганлигини тасвирларда намоён этиш каби кўпдан-кўп одат ва расм-русумларнинг келиб чиқишига олиб келган.

3. Соколованинг таъкидлашича, қадимда, тотем — жамоа томонидан муқаддас деб ҳисобланган ҳайвон ўз мухлисларини қўриқлаган, деган тушунча бўлган. Шунинг учун унинг суяклари, тишлари, тери-си, шохи тумор вазифасини ўтаган. Бундай тушунчаларнинг сўнгги

шакли муқаддас ҳисобланган ҳайвонларнинг тасвириги турар жой, кийим-кечак рўзгор буюмларида ишлан билан белгиланган (Соколова З., 1972, 40-б.).

Тотемларнинг аста-секин тасвирларга кўчирилишига доир мисол сифатида О.В.Обольченконинг қуйидаги фикрини келтирамиз. У, Лавопдак ва Шаҳривайрон гўрхоналаридан топилган камар тўқасига ишланган йўлбарс билан туя жанги саҳнаси узоқ ўтмишда икки гуруҳ жамоа жангининг кўриниши бўлиб, бизгача етиб келмаган энос ва афсоналарда ифодаланган, сўнг эса бу сюжет тасвирий санъатга кўчирилган бўлиши мумкин, деб тахмин қилади. Шунингдек, мазкур саҳнада туя билан йўлбарснинг ўзлариинг тотеми деб билган икки гуруҳ жамоасининг ўзаро жанги ифодаланган бўлиши мумкин, деб фикр билдиради (Обольченко О.В., 1992, 135-б.). Ўрта Осиё халқларида қадим замонларда йўлбарс билан одам орасидаги яқинлик тушунчаси бўлганлиги, унинг тотем сифатида улуғланганлигидан далолат беради (Басилов В.Н., 1963, 147-б.). Илк ўрта асрларда Қирғиз элларида бири «Йўлбарс» номи билан маълум бўлган (Киселев С.В., 1947, 32-34-б.). Ибтидоий жамоа одамлари дунёқарашига биноан ҳайвон тасвири ҳайвоннинг ўзи билан баравар, чунки унинг руҳи ўша расмга кўчиб ўтади, деб тушунилган (Соколова З., 1972, 40-б.). Ҳайвонлар тасвири аввал реал кўринишда, сўнг мавҳумлаштирилган ҳолда ишланган. Бу ҳолат инсон ҳаётиининг ҳайвонлар дунёси билан қадимдан боғлиқ бўлганлигидан далолат беради.

Ҳайвонлар дунёсига бўлган эътиқод Қадимги Миср қўлёзмаларидан бири Гальгамеш ва Эпикиду асарида ҳам ифодасини топган. Асарда Эпикиду образи ҳайвонлар дунёсининг қўриқчиси, паноҳкори сифатида гавдаланади. Тожикистоннинг Вахйи Боло воҳасида Ҳазрати Бурх образи ёввойи тоғ эчкиси паноҳкори сифатида гавдаланганлиги ҳанузгача халқ орасида сақланиб қолган. Вахйи Боло воҳасида Ҳазрати Бурхга атаб қурилган мақбара ҳам мавжуд. Бу ерда Ҳазрати Бурхнинг Мусо пайғамбар замондоши бўлганлиги ва уларнинг ўзаро мулоқотлари ҳақида ривоятлар мавжуд.

Қадимий одатлар давр ўтиши билан ўз моҳиятини йўқотиб борган ва бир формада иккинчи шаклга айланган. Жумладан, «туркманларда мингдан зиёд тоғ эчкисини ўлдиришнинг таъқиқланиши қадимий одатлардан бириининг ўзгарган ҳолатда етиб келганлигидан далолат беради. Қадимги одатнинг кейинчалик тоғ эчкисини ўлдиришнинг рамзий белги сифатида сақланганлиги шундаки, ҳар қандай моҳир овчи

ҳаёти давомида мингга тоғ эчкисини отиши амри маҳолдир (Соколова З., 1972, 43-б.).

Қадим замонларда ёввойи ҳайвон ови ва ҳонаки ҳайвонларни кўшайтириш билан боғлиқ турли расм-русумлар бажарилган.

Саймалитощда (Қирғизистонда) бронза даврига оид қоя тош тасвирларида эчки терисига ўранган ва ушунг калла ниқоби кийиб олган одамларнинг ҳосилдорлик байрамига оид маросимни бажариш жараёни ифодаланган саҳна мавжуд.

Айрим тадқиқотчиларнинг тахмин қилишларича ит, бўри, шер ва айиқ одамлари, Хетт маросимларида қайси ҳайвон қиёфасида иштирок этмоқчи бўлсалар, ўша ҳайвон териси билан ёпишиб, ниқобни тақиб чиқишган (Jakob-Rostl, 1966, 420-422-б.). Ҳайвон терисига ўраниш сеҳрли одати лувийликлар маросимларидан бирида бўлган (KUB IX, 31; Қарағ: Otten, 1953, 14-15-б.). Мазкур хонадон раҳбарлигида бажариладиган маросим, ҳосилсизлик йили бўлганида, ҳамда мамлакатда очлик бошланганда ўтказилган. Мазкур одат ҳамда маросим, аниқроғи ҳосилдорлик сеҳри билан боғлиқ бўлган, деб тахмин қилилади. (Ардишба В.Г., 1982, 34-35-б.).

Чатал-Гуюкда (Кичик Осиё) сақлашиб қолган ҳайкалчада бўйига қоплон терисидан рўмол осган аёлининг қоплон устига миниб олганлиги (Бурхард Бренъес, 1976, 34-расм) ҳам қоплон маросими билан боғлиқлигидан далолат беради (Антонова Е.В., 1977, 23-24-б.).

Тахмин қилиш мумкинки, муқаддас ҳайвонлар ҳайкалчалари даставвал килам маросимида қатнашган ҳар бир авлод ва уруғнинг ижтимоий (тотеми) асосчиси сифатида улуғланган. Чунки муқаддас ҳайвонлар – тотемларнинг сопи шаҳарлардаги омборхоналар сопи билан деярли барабар бўлган, шунинг учун ҳар бир ижтимоий авлод омборхона рамзига эга бўлган ва подшо оиласи уларнинг ҳар бири дарвозасини айланиб чиққанда хайр-оҳсон (дон, жонзот) «эълон» қилинган (Ардишба В.Г., 1982, 35-б.).

Қадимги мисрликларда ҳам омборхонага эътибор берилганлигидан археологик материаллар ҳам гувоҳлик беради. Миср, Бобил ва бошқа қадимий шаҳарлар тарҳига оид материалларни кўздан кечиран эканмиз, уларда шаҳарнинг бир қисмида омборхоналар учун қурилган махсус иморатлар бўлганлиги гувоҳи бўламиз. Мисрга оид қадимий қўлёзмалардан бирида «У(Эки) омборхоналарни қатор тизди» деган ибора мавжуд.

Шу ўришда яна бир далилга мурожаат қиламиз. Неолит даврида Кичик Осиё (Чатал Гуёк) деворларида турли тасвирлар ишланган ибодатхоналар доимо бурдой сақлайдиган омборхона билан йўлаклар орқали боғланган. Уларда оддий турар жой хоналарида учрайдиган аёл қомати ишланган ҳайкалчалар ва уларга тақлид қилинган кўринишдаги тошлар жойлаштирилган (Семенов В., 2008, 200-б.). Бу ерда ибодатхона, омборхона ҳамда аёл тасвирининг мавжудлиги уларни илоҳий ва рамзий жиҳатда боғлиқлигини намойиш этади. Ибодатхона жамоанинг маънавий бойлигини оширган, шунинг учун илоҳий кучга эга бўлган, яъни, муқаддас жой ҳисобланган. Омборхона жамоанинг тўқлигини таъминлаган. Унинг ибодатхона билан туташганлиги омборхонанинг эътиборга молик жой эканлигини, муқаддаслик даражасига эришганлигидан далолат беради. Аёл ҳайкалчасининг омборхонада учраши унинг озуқага мўл бўлиши рамзини ифодалаган, чунки аёл тасвири ҳамма вақт ҳосилдорлик ва кўнайишни билдирган. Омборхоналарнинг авлодлар сони билан барабар бўлиши ҳар бир авлоднинг ўз омборхонаси бўлганлигидан далолат беради. Башарти шундай экан, ҳар бир авлод ўз омборхонаси учун ўзи танлаган қўриқчисига эга бўлган. Қўриқчи сифатида шер, айиқ, ит ва бошқа йиртқич-муқаддас ҳайвонлар тапланган. Ҳосилдорлик, мўл-кўлчиликка оид ва бошқа махсус маросимларда ўз қўриқчилари образини яратишга ҳаракат қилинган. Уларнинг чиқибини, терисини кийиб, рақсга тушишган ва бошқа удумларни бажаришган.

Шунингдек, туя, от, тоғ эчкиси ва бошқа ҳайвон ва қушлар ҳам айрим оила, авлод, қабила томонидан тотем сифатида қабул қилинган бўлиши мумкин. Яъни, авлодлар учун бирор-бир ҳайвоннинг муқаддас бўлиб қолиши, ўша авлоднинг ижтимоий турмуш тарзидан ҳам келиб чиққан бўлиши мумкин. Яъни, бир авлод туя боқиб уни кўнайтирса, иккинчи авлод от ёки майда мол боқибга ихтисослашган бўлиши мумкин.

Давр ўтиши билан эса унинг касб-кори маҳсули ўзи учун тотемга (яъни, рамзий образга) айланиб қолган бўлиши мумкин деган фикрга борамиз. Шу ўришда яна бир мисол келтирамиз. Ўғуз (туркман) қабилаларга мансуб кайи, баёт, алкирели, каремли уруғлари учун—оқ лочин; язир, дюкерга, дудурға, ёнарлилар учун—бургут; овшар, карик, бекдили, каркинлар учун—қуённи кўтараётган бургут; боёндур, бечене, жагулдур, чешингар учун—шунқор (италги) тасвири тотем ҳисобланган. Таъкидлаш жоизки, уччала қуш ҳам ов қушлари авлодига мансуб.

Айрим жамоаларнинг ижтимоий турмуш тарзи юқоридаги ов қушлари билан боғлиқ бўлган. Мазкур қушлар инсон томонидан жамоа-

пи, хошадонни гўшт, тери билан таъмишлаш йўлида хизмат қилишга ўргатилган.

Шунинг учун юқорида помлари зикр этилган қабилалар узоқ ўтмишда ов қушларини парвариш этишда ва уларни ов қилишга ўргатишга ихтисослашганликлари сабабли бу қушлар улар учун тотем бўлиб қолган. Қирғизистонда бургут парвариш этиш ва уни ов қилишга ўргатишга ихтисослашган оилаларнинг ҳозирги кунда ҳам мавжудлигини япониялик олим Такуя Соматаъкидлайди. Шунинг учун, қирғиз овчилари йиртқич қушларни 40 турга бўлишган. Биринчи маротаба овда иштирок этган ва бирор-бир жиҳати билан ажралган қўл бургутига исм берилган (Takuya Soma, 2006, 159,166-б.). Шунингдек, қирғиз халқининг бир гуруҳи ўзининг келиб чиқибгани укки қушга боғлайди. Шунинг учун улар бошқа гуруҳлардан бирор-бир киши томопидап ушлаб олинган уккини сотиб олиб, учуриб юборишган (Соколова З.И., 1972, 36-б.).

Таъкидлаш жонзки, аксарият ҳайвонлар қадимда муқаддас рамзни ифодалаган. Шу жумладан, шерни олиб қарасак, у Ассирияда—шоҳ пишонини, Сосопийлар даври зардуштийлик санъатида Митра қуёш худоси белгисини ифодалаган (Кузьмина Е.Е., 1977, 58-б.). Шер деярли барча халқларда муқаддас ҳисобланиб, турли рамзий ифодалар билан боғланиб келган. Шунинг учун шер тасвири Ўрта Осиёда ўрта асрларга оид обидалар ички ва ташқи безагида ўз ифодасини топган.

Ҳайвонларнинг муқаддаслик даражасига кўтарилиши, илоҳийлаштирилиши, тотемга айланиб қолишини умумлаштириб, қуйидаги сабаблар асосида юзага келган, деб фараз қиламиз. Биринчи турдаги ҳайвонлар одамлар учун хизмат қилганлиги сабаб бўлса, иккинчи турдаги ҳайвонлар инсон учун озуқа вазифасини бажарганлиги туфайли, учинчи турдаги ҳайвонлар одамдан кучлилиги учун муқаддасликка эришган.

Мисол тариқасида шерни олайлик, у ҳайвонлар дунёсининг подшоҳи сифатида ва барча халқлар тафаккурида энг баҳайбат ва кучли қўриқчи образи сифатида гавдаланади. Ҳайвонлар ва одамзод унга рўбару келишидан ўзини сақлаган. Одамзод ўзининг ожизлигини инobatга олиб унинг образини ўзи учун балo-қазолардан асровчи дўст-ҳамроҳ рамзи сифатида қабул қилган. Шунингдек, шер тасвирининг ишланиши асосида шер қаби кучли бўлиш орзуси ва жамоанинг кучлилигини намойиш этиш, жамоани турли балoлардан сақлаш рамзлари ётади.

Давр ўтиши билан, авлодлар эътиқодининг ўзгариши натижасида ўз тотемлари терисини кийиб байрамларда иштирок этиш удумлари ўз моҳиятини йўқотган. Лекин авлодлар ўз тотемларини сақлаб қолишган.

Чунки кейинчалик ҳам улар ўз тотемларига ишонишган. Тотемларнинг авлод учун бойлик, мўл-кўлчилик келтиришига ва уларни турли табиий офатлардан, бало-қазолардан сақлаш кучига эга эканлигига ишонишган. Шунинг учун шер ва бошқа ҳайвон бошли одам тасвирлари, яъни, антропоморфоз тасвирлар ишлаши давом эттирилган. Грифон—қорақуш қанотли шер ёки бургут бошли ҳайвон тасвирлари иморат деворларида, хўжалик буюмлари безагида ишланган.

Демак, юқорида кўриб ўтганларимиздан шу нарса аён бўладики, деярли барча ҳайвонлар турли халқлар, элатлар учун турли даврларда ва турли диний эътиқодларда ҳам ўз рамзий ифодасини бироз ўзгартирилган ҳолда бўлса ҳам сақлаб қолган. Шунинг учун улар антропоморфоз кўринишда, яъни, бургут бошли ҳайвон ёки қанотли шер, кейинчалик соддалаштирилган қиёфада иморат ички ва ташқи деворида, хўжалик буюми, мато ва гиламларда сақланиб қолган. Шер ва бошқа йиртқич ҳайвоннинг қуш қаноти ёки боши билан тасвирланиши бургут, лочин, италги каби қушларнинг само қушлари орасида чаққонлиги, зўрлиги билан ажралиши назарда тутилган бўлса ажабмас.

IV.4. РАНГЛАР РАМЗИ

*Бу дунёда қандай нақшки жилавагар,
Тасаввур гулзори, беҳишти назар.
Мирзо Абдулқодир Бедил*

Ўрта Осиё тасвирий санъатида, амалий санъат буюмларида ранг қадимдан ишлатилган. Ранглар ҳам ўзига хос рамзий маънони бажарган. Туркий халқларнинг (қozoқларда) қадимий аънаёларида томонлар ҳам ранг билан белгиланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Жумладан, қора ранг—шимол томонни, оқ—жанубни, кўк—шарқ тарафни, сариқ ёки қизил—ғарб томонни билдирган (Турганбаева Л., 2002, 114-б.). Шу ўринда қадимда Ҳиндастонда театр гримида ранг қўлланишига оид бир далилни келтирамиз. Таъкидланишича, театр гримида қўлланилган ранглар рамзи бирипчи павбатда илоҳий персонажларга тегилли бўлган. Жумладан, Шива, Суръи, Брахма ва Сканд илоҳий персонажлар гримида олтин ранг қўллаш устулик қилган, Сом, Индра, Варун ва Брихаспати учун оқ ранг, Агни учун сариқ ранг, Нараяна, Нара ва Васуки учун тўқ сариқ ранг кўпроқ ишлатилган (қараи: Лидова Н.Р., 1992, 112-б.; Натъяшастра, 23,90-94.). Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, қадимги ҳинд рангтасвир санъатида ранг ишлатиш кетма-кетлиги шартли хусусиятга

эга бўлган ва театр санъатини шакллантириш жараёнида юзага келган грим қоплаш қопунларига биноап бажарилган. (Лидова Н.Р., 1992, 112-б.).

Кийим ранги ва безаги орқали шахснинг жамиятдаги ўрни, мавқеини билдириш одати Ўрта Осиёда ҳам бўлган. Илк ўрта асрларда ишланган деворий суратлар фикримиз исботи бўлади. Жумладан, Самарқанддаги Афросиёб шоҳлари саройи ғарбий деворларида ишланган уч нафар зодагонларнинг кийимлари замини асосан оқ рангга эга. Улар юзасидаги уфқ чизиги бўйлаб жойлаштирилган доира, бодомсимон катта нақшлари қатори замини қизил ёки оқ рангга бўялган. Кийимлардаги нақшларнинг ички замини қизил бўлса, унинг ташқи қисми замини оқ рангга эга. Мазкур оқ ва қизил ранглар подшо ва зодагонлар тасвирини ифодлашда қўлланилган. Муғ қалъасидан топилган қалқон юзасидаги аскарнинг тасвири сариқ кийимда бўлиб, бошдап оёқ уфқ чизиги бўйлаб йўналтирилган қизил чизиқлар билан тўлдирилган. Айнан шундай тасвири, яъни, уфқ чизиги бўйлаб йўналган йўл-йўл тасвири уст-бошга эга аскарлар суратини Қизилдаги «Майя ғори» ва «Камин ғори» номли ғорларнинг деворий суратларида кўрамиз. Мазкур далиллар Марказий Осиёда аскарлар учун алоҳида рангга ва нақшга эга кийимлар бўлганлигида далолат беради.

Жанубий Туркмакистонда неолит даврига мансуб маконларда турар жой девор ва шифтларида қизил ва қора ранг қўлланилган. Г.А. Пугаченкова, ўша давр одамлари онгида, бундай рангларнинг ўзига хос ҳиссаси бўлиб, улар сирли маъно билан боғланган, деб таъкидлайди (Пугаченкова Г.А., 1986, 142-б.). Шунингдек, Марказий Осиёда қадим замонларда ҳайкал ва деворий тасвирларда ранг ишлатишнинг ўзига хос қопунқондалари бўлган. Бунга Марказий Осиёнинг кўпгина шаҳарларида бўлган сарой ва ибодатхоналарда сақланиб қолган ҳайкаллар, деворий тасвирлар ҳам гувоҳлик беради. Лекин Марказий Осиёда Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳайкалтарошлик, тасвирий санъатга бўлган эътибор ҳам сусайганлиги сабабли, қадимда ранг ишлатиш тартиби, рамзи ҳақидаги малумотлар аста-секин йўқолиб борган.

Ўрта ва сўнгги ўрта асрларда ранг ишлатиш тартибининг аҳамияти ва рангнинг рамзий ифодаси катта бўлганлиги адабиётларда ўз ифодасини топган. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонида ўз севгилис Дилоромни йўқотиб, телба ҳолига тушиб қолган шоҳ Баҳромни даволаш мақсадида еттига қаср қурилиши ва уларнинг ҳар қайсисини Моний томонидан ўзгача рангда зийпатлашиши ҳам бежиз эмас. Қасрлардан бири қора, иккинчиси зарнигор, учинчиси сабзи ранг,

тўртипчиси гулшорий (лаъл ранг), бешипчиси мовий ранг, олтипчиси сандал ҳидли ва еттипчиси оқ рангда жилоланади. Халқимизда бу рангларнинг барчаси рамзий ифодага эга бўлган. Жумладан, кўк ранг мовий осмонни билдирганлигидан, мовий рангдаги тумбазлар осмонга ўхшатишган. Шу билан бирга айрим жойларда кўк ранг хонадонни “ёмон кўз”дан асрайдиган белги сифатида ҳам ишлатилган. Жумладан, Хивада шу мақсадда иморат дарвозаси устки қисмининг икки томонига кўк рангли нақшии сопол идиш ёки унинг сиғиғидан икки парчаси сувоққа ёпиштириб қўйилган. Шарқ халқларида туморларга қўлланилган кўк (фируза) рангли кўз киши фаровонлиги учун фойдали ҳисобланган. Тумордаги кўк ранг ҳасад билан қаровчиларнинг ғайрлигини ўзига қайтарар экан. Шунинг учун ҳам кўк фируза кўзли ковуш ва тақип-чоқларни харид қилишган (Ғания Ал-Харири-Вендель, 2005, 263-265-б.). Жавобмардлик илми, дастури ва қоида-талаблари, ҳамда тасаввуф илмида рангларнинг рамзий маъносига амал қилинган ҳолда ёзма маълумотлар мавжуд. Жумладан, зангори (кўк) ранг ҳақида қуйидагилар баён этилган. Зангори ранг осмон рангидир ва у сулукда тараққий этган, ҳолати баркамол одамларга ярашади. Зангори рангли тўп кийган одам олий қадру, олий ҳикмат бўлмоғи даркор. У ҳамма ожизларга соя солиб, кеча-кундуз яхшилик қилишдан тинмаслиги, чарчамаслиги лозим (Копикий, 1994, 44-45-б.).

Қизил ранг қадимдан кўшгина халқлар тушунчасида олов билан тенглаштирилган, олов ва қуёш рамзи бир хил даражада сеҳргарлик (магия) кучига эга бўлган ва ёвуз руҳлардан сақлашга қодир бўлган. Шунингдек, бир пайтнинг ўзида қизил ранг қон рамзини ифодалаган ва ғайритабиий кучга эга, деб ҳисобланган (Маргулан А.Х. ва б., 1966, 291-б.). Ёвуз кучлардан сақлаш учун қизил ранг ўлган одам танасига, турар хона, ибодатхона деворларига, ўриндик ёки ўтириш ва ётишга мўлжалланган суца, хона шифтини ушлаб турган устун, озиқ-овқат маҳсулотлари, қимматбаҳо буюмларни сақловчи қутилар юзасига суртилган (Семечов В., 2008, 209-б.).

Қизил ранг Ўрта Осиё обидалари деворида кенг қўлланилган. Бунга милoddan аввалги III-II асрларга оид Янги Нисо заллари, VI-VIII асрларга оид Варахша обидасининг Қизил зали далил бўлади. Панжакентдаги ilk ўрта асрларга оид сарой деворий суратларида Рустамнинг оти Рахш қизғиш рангда ифодаланган. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида Рахш шўх, ўйпоқи, зилол сувдек ялтироқ, қизғиш ва оловранг дейилади (Фирдоуси, 1957, 324-б.). Рахшнинг вафодорлиги Рустамнинг етгита

қаҳрамонликларида намоён бўлади. Шушнингдек, ўрта асрларга оид сопол буюмлар замишида ҳам қизил ранг ипплатилган. Хуросонда маздак динига мансублар ўзларини хуррабий, деб аташган. Улар ўз динлари пишоши учун қизил рангни ташлашган. Шунинг учун уларни “Сурхалам” – қизил яловдор,” деб аташган (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 107-б.). Шарқда, шу жумладан Марказий Осиёда қизил ранг қадим замонлардан буён галаба, мардлик, вафодорлик рамзи ҳисоблашган. Қизил ранг қуёш рамзини ҳам ифодалаган. Жалолиддин Румий айтади:

Ол қизил барча рангдин яхшидир.

Ул қуёш ранги, қуёшнинг нақшидир.

Жалолиддин Румий (2002, 97-б.)

Оловнинг қуёшга ўхшатилиши тушунчаси унинг ранг жиҳатидан, иссиқлик таратиш, ёруғлик, нур, шуъла сочин каби қуёшга монанд хусусиятларга эга бўлганлигидан келиб чиққан бўлса керак. Қизил ранг ҳам иссиқ мижозга эга ранглар (колорит) қаторига киради. У ҳам қуёш каби шуъла сочади. Шунинг учун пайғамбарлар портретини ишлашда уларнинг юз сиймоси ўрнига шуъла, ёки боши узра айлангирилган қизғиш рангли доира чизилган.

XX асрда яшаб ижод қилган ҳиндистонлик машҳур мусиқачи ва тасаввуф илмининг йирик намоёнчаси Ҳазрат Иноят Хон ёзади: «Бир куни мен бир уйда жойлашган клубга кирдим. Клуб аъзоларидан бири «Жуда ачинарли томони шундаки, шу хошага жойлашганимиздан буён клуб аъзолари орасида яқдиллик йўқолди», деб шикоят қилади. Ҳазрат Иноят Хон: “Бунинг ажабланирли жойи йўқ. Мен буни кўриб турибман”, дейди. Клуб аъзоси “Сабаб нимада экан”, деб сўрайди. Ҳазрат Иноят Хон: “Бу ерда хоша деворлари қизил рангга бўялган, бу ранг сизларда курашиш ҳиссиётини уйғотишда мойиллик кўрсатади”, деб жавоб қилади» (Ҳазрат Ишайят Хан, 1998, 165-166-б.).

Қора ранг «Авесто»да салбий образга тобе персонажни ифодалашда қўлланилади. Раюманд ва фарриҳманд Тиштар-ёмғир юлдузи Фароғ ва Карт дарёсида кўркам, оқ тусли заррин қулоқ, заршишон жиловли тулпорга пузул айлади. Унинг қаршисида қора тусли, қулоқлари, бўйши ва думи кал от вужудига кириб олган Апаша-қурғоқчилик деви пайдо бўлди (Авесто, 2005, 236-237-б.).

Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиё халқларида қора ранг билан оқ рангнинг биргаликда келиши яхшиликка йўйилган. Масала, ёш бо-

лаларнинг кийимига тикилган, қўлига тақилган қора ва оқ рангли тошчалардан тузилган кўзмунчоқ болани кўз тегишидан асраган. Бундай тушунча қозоқларда ҳам бўлган. Ш.Ж.Тохтабасвапинг ёзишича, кўзмунчоқнинг қора ранги болани турли ёвуз кучлардан асраган, оқ рангли тошчалари эса яхшиликни чақирар экан (Тохтабаева Ш.Ж., 1991, 94-б.). Тоғли ҳудудларда тош қоялар ўзишнинг бетакрор тузилиши билан турли афсонавий сюжетлар билан боғланиб кетган. Барча ўлкаларда тош гаритабий хусусиятга эга, деб тушунилган. Хусусан, оқ рангли тош эъзозланган. Унинг мўжизавийлигига ва хонадонга омад ва мўл-кўлчилик келтиришига ишонишган. Шундай тушунча Тоғусти Доғистон халқларида (Гаджиев Г.А., 1991, 165-б.) ва дунёнинг кўп халқларида бўлган (Фрэзер, 2006, 40-б.). Шунинг учун ҳам Сиптаб (Нурота) тоғ қишлоғида яқин йилларгача масжид, турар жой иморати деворларининг кўрипарли жойида бир ва бир печа қатор оқ тош териб чиқилган.

Оқ ранг-ёруғлик ва яхшилик, эзгулик рамзи бўлган. Ўрта Осиёда бронза давридан бошлаб, ибодатхоналарнинг муқаддас хоналари деворлари оқ рангли сувоқ билан қопланган (ИДВ, 2004, 809-б.). Авестода ёмғир юлдузи – Тиштарнинг оқ тулпорга пузул бўлиб, қурғоқчилик деви Апашани қувиб, сув остига кириши, оқ рангнинг мўл-кўлчилик, ҳосилдорлик рамзини ифодалаганидан далолат беради. Халқлар орасида оқ ранг шарофатига бўлган ишонч шу даражада бўлганки, ҳатто оқ рангдаги заҳарли илонга ҳам зиён етказмасликка ҳаракат қилинган. Хоразмда ота-боболар руҳи, ҳатто ҳазрати Хизир оқ илон қиёфасида хонадонга ташириб буюришига ишонишган. Оиланинг фаровонлиги унга нисбатан қилинган муомалага боғлиқ бўлган, деб ишонишган. Шунинг учун «оқ илон»нинг бошига эҳтиёткорлик билан ун секиб, унинг олдида сут қўйишган (Снесерев Г.П., 1972, 172-б.). Мазкур одат орқали ҳам заҳарли оқ илонни ҳам яхшиликка даъват этиш тадбири ётганлигини сезамиз. Узоқ тоғ қишлоқларида янги уйга кўчиб ўтишдан олдин хонадон аёли янги уй устуллари ва шифтига ун секиб чиққан. Халқимиз, одатда, келин-куёв йўлига оқ матодан пойпадоз тўшаган. Айрим қишлоқларда (Сиптаб) келинчикига куёв томонидан келган қуда-андаларга ун секишган. Муқанна тарафдорлари оқ рангни танлашган. Шунинг учун уларни «оқ кийимликлар» дейишган. Улар Маздак шиорларини тавлаб, тенг ҳуқуқчилик ўрнатиш учун курашганлар (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 108-б.). Ҳусайн Воиз Кошифий, оқ ранг кундузнинг рангидир ва дили равшан жамоаникидир ва улар-

нинг кўкси қудрат, гина ва губордап покдир. Кимки оқ рангли хирқа кийса, субҳи содиқ каби бўлади ва қундуз мисоли барчага равшанлик бағишлайди, - деб ёзади (Кошифий, 1994, 44-б.). Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonи қаҳрамони Баҳромнинг орзуси жума куни оқ рангли қасрда ушалади. У ғойиб бўлган севиқли ёри Дилоромнинг ҳаётлиги ва изтироб чекиб тургани ҳақида, Еттинчи иқлим тарафидан келтирилган допо мусофир суҳбатидан нишона топди. Мазкур далиллар ҳам оқ рангнинг ёруғлик, яхшилик каби ҳосиятидан далолат беради.

Сариқ ранги сариқ касалга даво ҳисобланган. Шунинг учун беморга сариқ либос кийдирилган, хошани сариқ рангли буюмлар билан жиҳозлашга ҳаракат қилишган. Сариқ рангнинг белгиси Алишер Навоий асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Ярақон дафъи сориг эсинс қилур, тўрфа кўрунг.

Ким бўлур тегса юзунг тўнига бисёр сориг.

(Алишер Навоий, 1960, 301-б.)

Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудларида сариқ ранг ғам-аламни ҳам ифодалаган. Шунинг учун Тожикистоннинг тоғ қишлоқларида яқин йилларгача оламдан ўтган ёш йигит салласига сариқ рангли гул тақиб қўйишган (Беленицкий А.М. Маршак Б.М., 1976, 85-б.).

Жавонмардлик илми, дастури ва тасаввуф илми тавсифида яшил ранг кўкат ва сувнинг рангидир ва бу рангдаги хирқали олий ҳимматлидир ва уни кўнгли ҳаминша тирик одамлар киядилар. Яшил рангли тўн кийганлар кўкат-майсалар каби яшнаган, хандон чеҳра ва хуррам бўладилар ҳамда сув янгли ҳаётбахш, ёқимли бўладилар, - дейилган. (Кошифий, 1994, 44-45-б.).

Мапиҳур хушовоз хонанда Борбад ўзининг мумтоз наволаридан подшоҳ Хусравни хабардор қилиш ниятида шоҳ боғига киришга ҳаракат қилади. Боғбон Мардўй маслаҳатиға биноан Борбад яшил рангли кийимда сарв дарахти учига чиқиб олади.

Борбад бор либосини этиб яшил ранг,

Ҳам тутиб қўлида шашторий чанг.

Чиқди сарв унига, қўлида шаштор,

Пинҳоний хилватдир, сезмас шаҳриёр.

(Фирдавсий, 1977, 560-б.)

Хусрав боғдаги кўшкка чиқиб дам олаётганида Борбад ўзининг юрак нидолари билан йўғралган наволарини айта бошлайди.

*Уфқнинг чехраси бўлган чоғи зард,
Кун ботиб, само ҳам бўлгач лозсувард.
Сарв узра бир нагма таралои гўзал
Ҳар банди кўнглига пайванд бир газал
Сеҳрли навои эшитиб ногоҳ,
Ҳайратга тулганди саодатли шоҳ.*

(Фирдавсий, 1977, 561-б.)

Борбад кўшиқларидан бири «Сабздарсабз» деб номланган.

*Келди соз овози бошқа оҳангда,
Ўзга товланишида, бўлак жараида.
Куй номин «Сабздарсабз» дея битурлар,
Мароларни шу тахлит ифсун этурлар.*

(Фирдавсий, 1977, 562-б.)

Шоҳ бу хушовоз хонандани дарахтлар орасидан топиб келишни буюради. Сарой аҳли уни қидириб топишолмайди.

Сўнг Хусравнинг ўзи Борбадга инъомлар ваъда қилиб, уни ям-яшил дарахту гулзорлар орасидан чиқишга ундайди. Шу бугундан эътиборан Хусрав унга “шоҳ-и-авмишгарон” - “Хонадалар шоҳи” унвонини бериб уни саройда қолдиради.

Шундай қилиб, Борбаднинг орзу ҳаваси ям-яшил боғда, яшил либос-далигида ва яшиллик ҳақидаги кўшиқ ижро этиши пайтида ушалади.

Демак, яшил ранг нафақат бой, ям-яшил ўсимликлар дунёси, яъни, боғ-роғлар, сермева дарахтлар, сермахсул кўкатлар, шунингдек, инсоният учун маънавий озуқа берадиган, доно, ширинзабон хушовоз хонанда, допишмад инсонларнинг либоси рангини ҳам ифодалаган.

Тупроқ ранги эса хоксорлик, сабру таҳаммул сифати рамзини билдирган (Кошифий, 1994, 44-45-б.).

Бу ўришда шуни таъкидлаш лозимки, тасаввуф илмида ранглар алоҳида маъно касб этган. Ранглар сўфийнинг руҳий ҳолатларини аниқлатган. Руҳнинг рангдан рангга кўчиши ривожланишининг белгиси ҳисобланган. Муриднинг руҳий босқичи унинг кўз ўнгидеки намоён бўлаётган ранг орқали аниқланган. Шунинг учун ҳам тасаввуф илми-

да етти хил асосий ранг хислатларига оид шарҳлар мавжуд. Тасаввуф илмининг тадқиқотчиларидан бири Нажмиддин Комилов, Нажмиддин Кубронинг ранглар ва шакллар билан боғлиқ руҳи, психологик тажрибалари кейинги сўфийлар томонидан ривожлаштирилган, деб таъкидлайди (Комилов Н., 1995, 22-б.).

Шунинг учун бизлар ҳазрат Шайх Нажмиддин Кубронинг ранглар хислатларига берган таърифларини келтирамиз. Унингча, оқ ранг Ислончи, сариқ ранг иймончи, зағори ранг эҳсончи, яшил ранг имтинончи (ишончи), кўк ранг иқошчи (тўлиқ ишонч), қизил ранг ирфончи, қора ранг ҳаяжончи (ҳайратчи) англатади (Комилов Н., 1995, 22-б.). Нажмиддин Кубронинг “Латиф” деб номланган ранглар назарияси файласуф олим У. Қорабосев томонидан ҳам таҳлил этилган (Қорабосев У., 2001, 46-47-б.).

Ранглар рамзининг юзага келиши жуда узоқ ўтмишга бориб қадалади. Улар жамоа купдалик ҳаётидан, жамоада юзага келган тушунча ва одатлар билан боғланган ҳолда шаклланган. Олимларимизнинг фикрича, қадим замонларда жамоа онгида тоза ва потоза тушунчалари юзага келганда, ўлган одам майитига нисбатан ҳам пошок, зиёв етказувчи куч сифатида қаралган. Майитга доимий ёки тасодифан қўли теккан одамларни, хона жиҳозларини ва буюмларини бирор-бир рангли белги билан ажратиш зарурати туғилади. Шундан мотам даврида майитга тегишли одамлар кийимлари, хона ичидаги жиҳозлар ранги ўзгартирилган. Доимий ҳаёт тарзига қайтиш учун, ибтидоий одам ҳам маълум даражада тозаланиш урф-одатларини бажариши лозим бўлган (Доини А., 1962, 21-б.). Шундан ўзгача рангдаги мотам даври кийимлари юзага келади. Мотам либоси ранги қора бўлишига сабаб, ўлим қоронғулик деб тушунтирилган. Ҳаёт эса оқлик, ёруғлик билан белгиланган. Ислондини ўрнатилгандан сўнг ҳам мотам ранги қора, қорамтир, кўкимтир рангдаги либослар орқали ифодаланган. Кўп халқларда мотам либоси ранги гўрнинг қоронғулик тасаввурини туғдирган (Гаджиев.Г.А.1991, 146-б.). Таъкидлаш жоизки, айрим жойларда оқ ранг ҳам қоронғулик рамзини ифодалаган. Жумладан, илгарилари Хивада оқ рангли либосни фақат мурдашўйлар кийишган. Хиванинг ташқи шаҳар қисмида мурдашўйлар маҳалласи ҳам бўлган экан (10). Мазкур далил уларнинг касбу кори юзасидан нафақат кийим ранги билан ажралиб туришларини ҳатто маҳаллаларининг ҳам белгиси жойда бўлишини тақозо этган.

Ибтидоий жамоа одамлари марҳум яшашни давом эттиради деб ҳисоблашган. Ов жараёни ҳаёт билан қоннинг алоқадорлиги ҳақидаги

фикрипи туғдирган. Шунинг учун майитни суюқ қизил ранг ёки қизғиш кукуп билан бўйашган (Дошпи А., 1962, 21-б.).

Юқорида кўриб ўтганларимиз, ажлодларимиз халқ меъморчилиги ички безағига, амалий санъат буюмларига, хўжалик буюмларига рапг-баранг, нафис композицион ва маъпо жиҳатидап боғланган геометрик ва ўсимликсимон нақшлардап нафақат завқ олишгап, балки улар орқали ўз орзу-умидларипи, муҳаббатларипи, қайғу ва ҳасратларипи ҳам намойиш этишган. Рапглар қадимдап турли рамзий ифодаларни ашлатган. Шулар жумласига, олов, қуёш, пишон, курапиш ҳиссиёти, мўл-кўлчилик, ҳосилдорлик каби тушунчалар киради. Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ранглар рамзига алоҳида эътибор берилади. Хусусан, тасаввуф илмига биноан ранглар орқали осмон рамзи, ёмон кўздан асраш, ҳиссиётни уйғотиш, мўл-кўлчилик, ҳосилдорлик, омад, ота-бобо руҳи, рам-алам, яхшилик, ёруғлик, зулмат, мардлик, ғалаба, донишмандлик, хоксорлик, сабру таҳаммул каби рамзлар ифодаланган.

IV.5 МАСЖИД ИНТЕРЬЕРИДА БАДИЙ БЕЗАК ИШЛАШ САБАБЛАРИ

*Адашган бўлсам ҳам ўз
йўлимдан боришимга ижозат бер.
Овидий*

Маълумки, меъморчилик бошланғич босқичда оддий қурилмадап иборат бўлган ва ипсон учун фақат бошпана вазифасипи бажарган. Давр ўтиши билан ипсоннинг маънавий, эстетик дунёқарапи шаклланиши билан у оддий қурилмадап, қисмлари, деворлари пардозланган иморат кўрипишини олган. Иморатнинг мавқеи ошиб борган сайип унга эътибор кучайиб борган. Турли вазифани бажарувчи (диний, маданий) иморатлар юзага келди. Улар санъатнинг маҳобатли рангтас-вир, ҳайкалтарошлик турларипи ҳам ўзига қамраб олади. Маҳобатли рангтасвир санъати дурдоналари меъморий обидалар деворларида намойиш этилган. Ҳайкаллар иморат ички қисмида махсус супаларга, токча ва девор бўлипмаларига ўрнатилган. Улар мавзу жиҳатдап асосан икки йўналишда шаклланиб борган. Биринчиси–халқнинг диний эътиқодлари талабига хизмат қилишга қаратилган бўлса, иккинчиси–сарой зодагонларипиш ҳаётий, дунёвий, сиёсий кечипмаларипи акс эттириш учун хизмат қилган. Биринчиси динишг (буддавийлик, христиап)

мавқеини ошириш йўлида хизмат қилган бўлса, иккинчи йўналиш сарой аҳли мавқеини намойиш этишга хизмат қилган.

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг маҳобатли рашгасвир ва ҳайкал-таропилик санъатига бўлган муносабат тубдан ўзгаради.

Ҳадиси шарифда масжид интеръерини ҳаддан зиёд безамасликка ишора қилинганлигини қуйидаги ўғитлардан билиб оламиз: “Ҳазрат Умар халифалик даврида Расулulloҳнинг масжидлари биносини тутатмакни буюрдилар: “Одамларни ёмғирдан асрагил, лекин масжидни қизартириб, сарғайтириб бўямагил, одамларнинг ҳаёлини бузмасин”. Ҳазрати Анас: “Кейинчалик одамлар масжид биноси бирлаш фахрлашиб юргайдирлар-у, лекин кам таъмир қилгайдирлар”, деганлар. Ибн Аббос эса: “Аллоҳга қасамд қилиб айтурманким, яҳудий ва насропийлар ибодатхоналарининг беагапидек, сизлар ҳам масжидларни безайдир-сизлар”, дедилар” (Ал-Бухорий, 1991, 135-б.). Дарҳақиқат, деворлардаги ранг-баранг нақшлар намозхоннинг ҳаёлини тортиши мумкин. Аллоҳ уйига келган намозхон безак ва нақшларга эътиборини камроқ қаратиб, ёлғиз Аллоҳ билан намоз орқали мулоқотда бўлиши керак. Дарҳақиқат, ҳадисдаги ўғитларга нега амал қилишмади, деган фикр кини эътиборини ўзига тортади. Мазкур мураккаб масала ечими кўп ва ҳар томонлама илмий изланишларни талаб қилади. Шундай бўлса ҳам, мазкур масала юзасидан ўз фикр мулоҳазаларимизни қисқагина изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, мусулмонларнинг тоат-ибодат қилишлари учун масжидлар қуриш, унинг меъморий андозасини яратиш зарур бўлган бир пайтда, бу масала юзасидан турли фикр-мулоҳазалар бўлиши табиий, албатта. Шунинг учун ҳам X асрда яшаган донишманд Абу Фақиҳ Абу Лайс Самарқандийнинг “Бўстонул Орифийн” номли мўътабар китобининг масжидларни безаш бобида бу масалага икки хил ёндошилган фикрлар мавжуд. Унда ёзилишича, масжидни безаш макруҳ деган кишилар Алининг (разийаллоҳу анҳу) сўзларига асосланишади: “Одамларга шундай замон келадики, фақат Исломнинг исмию Қуръоннинг расми қолади. Ўша кунларда одамларнинг масжидлари биноси чиройли қурилган, қалблари ҳидоятдан бурилган бўлади... (Абу Лайс Самарқандий, 2003, 140-б.). Шунингдек, масжидни безашнинг зарари йўқ, деган фикрлар ҳукм сурган. Жумладан, Абу Ҳанифа (рахматуллоҳ алайҳ):” “Менимча, пул масжиднинг даромадидан бўлмаса, безашнинг зарари йўқ”, деганлар (Абу Лайс Самарқандий, 2003, 140-б.). Шунингдек, масжидларни безашнинг зарари йўқ, деган кишилар фикрларини шун

дай изоҳлашади: “Бу ишда масжидларни улуғлаш бор. Аллоҳ таоло масжидларни улуғлашга буюрган:” “Аллоҳ уларни баладд кўтариб (бино) қилишишига ва уларга ўзининг номи зикр қилинишига изи берган (яъни, амр қилган) эди” (Нур, 36). Бошқа оятда: “Аллоҳнинг масжидларини фақат Аллоҳга ва охират кунига иймон келтирган, намозни тўқис адо этган, закоти (ҳақдорларга) ато қилган ёлғиз Аллоҳдангина қўрқадиган зотлар обод қилурлар”, (Тавба, 18), деб марҳамат қилган. (141-б.).

Мазкур далиллар масжидларни обод қилиш мумкинлигини ҳам эътироф этади. Шунинг учун ҳам Усмон ибн Аффон (разийаллоҳу аңҳу) Пайғамбаримизнинг масжидларини дуб – эман дарахти билан кўтариб, чиройли қилиб қўйганлар. Умар ибн Абдулазиз эса пақш солдириб, безак ва қурилишга катта эътибор берганлар (Абу Лайс Самарқандий, 2003, 141-б.).

Юқорида келтирилган далиллар шуни кўрсатадики, масжидларнинг безатилиши масжид даромадига оғирлиги тушмаслиги, яъни, иқтисодий тежамкорликка асосланган бўлиши керак. Шунингдек, масжид хўжа кўрсинга ёки маъмашилик учун безатилган бўлмаслиги лозим. У ҳамма вақт худо уйи, яъни, мусулмонларнинг тоат-ибодатда бўлишларига хизмат қиладиган муқаддас даргоҳ бўлиши лозим. Серҳашам масжид қурилиши билан маъмашиликка берилиб Худоши эсан чиқармасликка, аксинча, доимо тоат-ибодатда бўлишга даъват этилиши лозим, деган ноялар этади.

Иккинчидан, кенг омма орасида Ислом динини мустаҳкам ўрнатиш мапаққатли кураш, ҳар томонлама ташвиқот ишларини олиб боришни тақозо этган. Айни пайтда бошқа динларда тасвирий санъатнинг монументал тасвир, ҳайкалтарошлик каби намуналаридан унумли фойдаланилган. Бунга Марказий Осиё ибодатхона ва саройларидаги деворий суратлар, ҳайкаллар, барельефлар, яъни, девор юзасидан бўртиб чиққан шакллар гувоҳлик беради. Улар санъат намуналари орқали ўз тоат-ибодатларини таъғрига етказиш мумкин, деб билишган. Ибодатхона интерьерларини ҳаддан зиёд безашган. Шундай пайтда Ислом дини ақидаларига биноан тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик намуналаридан бутушлай воз кечилган, лекин бунинг ўрнини нима биландир тўлдирилиши лозимлиги яққол сезилган. Юқорида айтганимиздек, санъат намуналарига кўзи ўрганиб қолган омма оддий деворга ёки оддий безаксиз меҳробга кўпикли қийинлиги, табиий. Шунинг учун бўлса керак, Дамашқда 715 йилда халифа ал-Валид даврида қурилган ва безатилган Катта масжиднинг ғарбий деворида жаппат боғи образини

эслатувчи манзара тасвири мозаикада ишланган (Шукуров Ш., 2002, 213-215, 226-б.). Албатта, кўз билан ўқиладиган, онг билан тасаввур этиладиган тасвири санъат тили, киши онгини, маънавиятини, маданиятини оширишда, бу фоний дунёда тўғри йўлдан адашмасликка даъват этувчи куч сифатида гавдаланади. Лекин, таъкидлаш жоизки, ҳар қандай тасвир мавзуси орқали кўзда тутилган вазифасидан ташқари масжид интерьерининг ҳашаматли бўлишига ижобий таъсир кўрсатган.

Учинчида, христиан, будда ва бошқа динларга мансуб ибодатхона қаршисида ёки ўрнида қурилган масжид безаксиз қолдирилганда, у омма диққатини жалб қилмаслиги мумкин. Шунингдек, ўзга дин мухлислари учун бу масала ҳам тескари ташвиқот олиб боришга ва масжидларни камситишга қисман бўлса ҳам қўл келиши мумкин. Шунинг учун ҳам VIII асрда халифликда масжид қурилишига фаол эътибор берилган. Мустақиллик рамзи сифатида помусулмонлар дунёсига зид равишда, христианларнинг маънавий маркази ҳисобланган Қуддусда (Иерусалим) Қуббат ас-Сахра (Ал Ақсо масжиди ёнида) “Қоя гўмбози” номли тепги йўқ улкан масжиднинг қурилиши Абдулмалик даврида ислоҳ қилинди. Масжид ўз ҳажми, муҳташам безаги билан христианлар ибодатхоналарини ортда қолдириши пазарда тутилган эди (Большаков О.Г., 1982, 169-б.). Бу масалада москвалик олим Ш.Шукуров тўғри фикр билдирган. Унинг таъкидлашича, мусулмонлар архитектура обидалари ва деярли таъсирчан майдонларни умуман бу мақсадда яратишмаган. Уларни нафақат ўтмиш, ҳатто ҳозирги замон эмас, кўпроқ келажак қизиқтирган. Албатта, бирваракайига нафақат стратегик режа асосидаги вазифалар ечилган ва бунёд этилган, шу билан бирга уларнинг барчаси фақат битта мақсадга, яъни, ибодатхона майдони фазовий муҳитини Қиёмат кунига тайёрлашга қаратилган (Шукуров Ш., 2002, 262-б.).

Тўртинчида, Марказий Осиёда масжидлар безаги, ўша давр маҳобатли санъатига мос равишда олиб борилган. Масалан, биринчи масжидларни олиб қарасак, уларнинг қурилиш даври асосан IX-X асрларга тўғри келади. Марказий Осиё шаҳарлари меъморчилигида гил, ганч ўймакорлиги ва гишт қалаш услуби билан нақш чиқариш санъати ривожланган бир давр эди. Шунинг учун ҳам масжид меҳроби гил ёки ганч ўймакорлиги билан безатилган. Девор, устун ёки ярим устун, ҳатто меҳроб гиштлири турли йўналишда қалаш йўли билан бадиийлаштирилган. Бу тадбир хонага маҳобатлик, киши таъбини хира қилмайдиган ва кўзини қувонтирадиган гўзаллик бағишлаган. Лекин давр ўтиши билан масжидларни безаш одат тусига кириб қолган. Улардаги безак

ўша давр бадийий санъати талабига қараб бажарилган, яъни, бадийий санъатнинг шаклланиши босқичларидан четда қолмаган.

Бешпичидан, масжид беагига эътибор бермаслик мумкин эмас эди. Оддий халқни масжидларда жамоа билан тоат-ибодат қилишга жалб қилиш лозим эди. Масжид тоат-ибодат жойи, яъни, энг покиза ва эътиборли маскан ҳисобланган. У ўз гўзаллиги, пишамлиги билан киши эътиборини жалб қилиши, унинг эстетик дунёқарашини тарбиялаши лозим. Масжид ўз салобати, беаги билан тежамли рационал, шу билан бирга кишида гайритабъий таассурот қолдириши ҳам эътибордан четда қолмаган. Шунинг учун ҳам диний обидалар, шу жумладан, масжидлар безакдан холи бўлмаган.

Марказий Осиёда масжидлар ичида безак маромида қўлланилган. Ранг-баранг нақш кўпроқ шифт ва гумбазда қўлланилган. Масжиднинг қибла томон деворидаги нақш киши ҳаёлини чалғитмайдиган даражада бўлган. Марказий Осиёда, хусусан Бухорода сарой ва турар жойларда қўлланилган кўзгу устини нақш билан безаш услуби масжидларнинг нафақат ғарбий деворида, балки ўзида ҳам деярли қўлланилмаган.

Шуни айтиш лозимки, масжид иморати айрим қисмларининг тузилиши жиҳатидан ўз-ўзидан безакни талаб қилади. Жумладан, гумбазли иморатнинг тўртбурчакдан-саккизбурчакка ўтишда бурчаклари, яъни, бағаллари (бағирлари) очиқ қолдирилиши мумкин эмас. Интерьерда масжиднинг ўша жойлари нима биландир тўлдирилиши талаб қилади. Айнан шу жойда меъморлар кўп бурчакли шарафа қўллашни лозим топишган. Шарафанинг шу жойга ишлатилиши айнан қўл келган. Шарафа ўз-ўзидан шакллардан, муқарнаслардан тузилганлиги сабабли конструктив элемент бўлишига қарамасдан, у маҳобатли безак вазифасини ҳам бажарган. Унга озгина ранг берилса бас, ибодатхона интерьерига ўзгача бадийий ҳусн ато этади. Шарафанинг тўртбурчакдан саккизбурчакка ўтишида конструктив асос вазифасини бажарганлиги Серахсдаги XI-асрга оид Яргигумбаз мақбараси интерьерида яққол намоён бўлади. Мазкур шарафа йирик нимкоса ва меҳробсимон бўлақлардан ташкил тошган.

Масжид интерьерида, умуман композициясида меҳроб асосий вазифани бажаради. Ҳаммамизга маълум, меҳроб масжиднинг қибла томонида белгилаб туради. Шунинг учун ҳам Жалолиддин Румий – "... Улар муаззам масжидлар қуришади, эшиги, девори, бошқаси учун кўн пул сарфлайдилар. Ҳолбуки, унинг қиймати Қиблададир ва мақсад қибладир", – деб ёзади (Румий, 1997, 94-б.). Шунинг учун ҳам масжид-

га кирган киши кўзига унинг меҳроби яққол кўриниши лозим. Чунки меҳроб қибла томонинг деворида жойлашади. Масжид интерьерининг ҳамма бурчагидан меҳроб кўриниб туриши лозим бўлган. Шунинг учун ҳам меҳроб ўз хизмати юзасидан ифодали бўлиши меъморлар назаридан четда қолмаган. Марказий Осиёда қурилган масжидларда меҳроблар жуда гўзал, мутаносиб пропорция ва композицияда ишланган. Бунга Афросиёб масжиди, Ширкабир, Данданакон, Ашт тоғ қишлоғи масжиди меҳроблари мисол бўла олади.

Шу ўринда бир масалага алоҳида тўхтаб ўтишга тўғри келади. Ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги Шир-и-Кабир масжид – мақбара меҳробига ички бўлишга одам қоматига қиёслашганлиги билиниб туради. Бундай ўхшашма бошқа олимлар томонидан ҳам таъкидланади (Туякбаева Б. Г. 1989, 92-б.). Шунингдек, Қоҳирадаги IX асрга оид Ибн Тулуш масжиди деворининг устидаги купураларида одам тапасининг стиллаштирилган кўринишига ўхшаганлиги ҳамда худди шундай тасвирларнинг X асрга оид Кордова масжиди меҳроби бўлишмасининг ички деворида мажудлиги аниқлашган (Шукуров Ш. М., 1999, 209-210-б.).

Юқорида помлари тилга олинган тасвирларнинг одам қоматини абстракт кўринишида ифодаланганга қаратилганлигига шубҳа қилмаслик керак. Чунки одам қомати қадимдан геометрик ёки ўсимликсимон нақшларда ҳам ўз рамзий ифодасини топган, жумладан, қадимдан беш учли юлдуз (бешюлдуз) тасвири ҳам одам қоматининг рамзий кўринишини ифодаланганлиги маълум. Унда бешюлдуз тасвирининг юқори қисмидаги уч одам боши, икки ёнидаги учлари – қўллари, пастки уч – оёқлари, бешюлдузнинг ўрта қисми тапаси, деб тушунилган (Дэниев, 2004, 263-б.). Шунингдек, Тоғли Бадахшонда хона эшигига ёки деворига чизилган дарахт тасвири одам рамзини билдирган.

Ш.М.Шукуровнинг фикрига кўра Масжид, Ибодатхона маданий тушунчасига худди уруғдошдек, ўзига зарурият юзасидан, имкон борица мавҳумлаштирилган одам қиёфасини қўшади. Қиёфа, Ибодатхонанинг ҳақиқий вазифасига қўшимча киритиб унинг нафақат Худо, балки Одам учун ҳам Уй сифатида хизмат қилишини аниқлатади (Шукуров Ш. М., 1999, 211-б.). Бу ерда одам қиёфасига монанд тасвир намозхонапарга масжиднинг нафақат Худо учун, балки у учун ҳам ибодат қилишга қаратилган. Шунинг учун ҳам у безакдан кўра, кўпроқ ишора вазифасини бажарган. Шу ўринда К.Штейннинг хабар берувчи тасвир, безак берувчи тасвирга нисбатан қадимийроқ, деган иборасини эслаш ўринли (Шерстобитов В., 1971, 133-б.).

Эроплик олим Воҳид Ҳиссорийнинг таъкидлашича, Ислом динига эътиқоди баланд халифалардан бири Умар дуоларни жимжимадор нақшлар билан безаб масжидга юбориб турган. Масжидларда тасвир ишлаш мумкин бўлиб қолади, чунки у ўзининг ахлоқий аҳамиятини йуқотиб қўяди, муҳими айтилган ва ёзилган Қуръоннинг илоҳий СЎзи бўлиб қолади (Вахид Гиссари, 2009, 82-б.).

Диний иморатларнинг вазифасини кучайтириш мақсадида, уларнинг интерьерларида Қуръон сураларида оятлар ёзилиб жорий қилинди. Хусусан, меҳроб атрофидаги вертикал, горизонтал бўлишмаларда, Ёзувлар аввалги босқичда омма учун Қуръон оятлари эсга солиш, масжиднинг вазифасини таъкидлаб туриш бўлса, кейинчалик уларнинг хизмат доираси кенгайди. Ёзувлар масжид интерьерларидаги бадийлигини бойитишда ҳам хизмат қила ботилади. Ҳарфларнинг ўзига сайқал берилади. Ҳарф қисмлари нафис наҳоллар, барглари билан бойитилади. Уларнинг горизонтал, вертикал қисмлари қалинлаштирилиб, ингичкалаштирилиб, юқорига кўтарилиб, чегара чизиқлари берилиб йўллари билан бадийлиги янаам оширилди. Тўғри чизиқли ҳарфлар мажмуасидан геометрик юзали композициялар яратилади. Ҳарфлар ўсимликсимон, геометрик нақшлар билан биргаликда чиройли композицияга эга бўлишмаларни ташкил этади.

Масжид, мақбара, мадрасаларининг ташқи томонига катта-катта юзалар ёзувлардан ташкил топган геометрик ва ўсимликсимон нақшлар билан оройиш берилади. Натижада, ёзувлар мажмуасида кенг, ингичка қатор бўлиш ва халқалардан ташкил топган нақшинкор композициялар юзага келади.

Ф. Розуентал – Ислом каллиграфияни эстетик ва бадий ҳиссиётдан кўра фаҳм идрок билан боғлайди. Шу билан бир қаторда каллиграфиянинг киши бадий талабини қондириш учун ҳам хизмат қилишига ҳеч қандай шубҳа бўлмаслиги керак, деб ёзади (Розуентал Ф., 1978, 154-б.).

Шунигдек, Қуръон, муқаддас китоблар, масжид деворларидаги ёзувлар каллиграфияси, шеърӣ асарларидаги, миннатураларидаги шикаста хат (ҳарфларнинг бир-бири билан чирмашиб кетган дасхати) чуқур маънавий, диний – бадий маънони акс этган (Яковлев Е.Г., 1985, 183-б.). Иккала олим ҳам диний иморатлар интерьерларида қўлланилган каллиграфиянинг моҳиятига, хизмат доирасига тўғри баҳо беришган. Лекин, уларнинг берган баҳоларида босқичнинг мавжудлиги ёритилмаган. Айтиш жоизки, ёзувлар юзага келган илк даврда улар кўпроқ фаҳм-идрок учун хизмат қилган. Давр ўтиши билан каллиграфия омманинг бадий дунёқарашини бойитишга мослаштирилган.

Шунингдек, масжид интерьерида имом товуши ҳаммага баробар эшитилиши лозим. Бу муаммонинг ечими меъморлардан меҳробга эътиборли кучайтиришни талаб қилган. Меъморлар интерьерда акустикани кучайтириш муаммоларини оддий тоғ қишлоқлари масжидлари бурчагида, девор маъзида, офзи хонага қаратилган кўзалар ўрнатиш йўли билан қисман ечишган (Назидов Д.А., 1984, 83-б.). Акустика масаласини меҳроб тузилиши билан ечишга ҳам ҳаракат қилинган. Меҳробни тарҳда уч. беш қиррали қилинган, равоқ қисмини эса шарафалар билан тўлдирилган. Улар меҳроб қаршисида имом товушини задалга қайтишига ёрдам берган. Юқорида келтирилган далиллардан, меҳроб безаги унинг вазифасидан ҳам келиб чиққан, деган хулоса келиб чиқади.

Устунлар нақшу янғори ҳам ёвоч мустаҳкамлигини кучайтириш билан боғлиқ бўлган. Жумладан, устунни илгичка ва қалин халқалар ёрдамида кўзаги, тапа, курси ва бошқа қисмларга бўлиш, унинг мустаҳкамлигини таъминлашга ҳам ёрдам берган, яъни, ёвочни узун, тик вертикал тушадиган ёриқлардан асрайди. Халқалар ёрдамида бир-бирдан ажратилган устун қисмлари юзаси турли ўйма безаклар ишланга қўл келган.

Хотима сифатида шунини айтишимиз мумкинки, Марказий Осиёда ўрта асрларда биринчи масжидларни қуришда ҳаддан зиёд безакка эътибор берилмаган. Масжидни безаш масаласи интерьернинг меъморий композицияси ва қисмлари вазифаси ва қурилиш ашёларини моҳирлик билан ишлан талабидан келиб чиққан. Шунинг учун ҳам безак фақатгина меҳроб, гумбаз ости бурчак бағалларига, ёвоч шифтга интерьерда устунларга берилган, холос. Шифтларни нафис ранг-баранг нақшлар билан безаш асосан XV асрлардан бошлаб кенг қўлланилади. XVI асрда масжидлар интерьерида гумбаз остида ишланган қалқопсимон юзалар, равоқлар чегаралари кўк чизик билан белгиланган. Бу тадбир ҳам гумбаз ости конструктив асосининг таъсири натижасида юзага келган. Яъни, интерьер конструкциясини биров бўлса ҳам бадиийлаштиришга қаратилган. Шифт ва гумбазларда қўлланилган ранг-баранг безак, масжид хонақоҳида мутаносибликни таъминлашга ёрдам берган. Марказий Осиё иқлим шароитида нафис ранглар обида ичида ўтирганларга салқинлик ҳиссини беради. Шунингдек, хонақоҳ саҳнига тўшалган гулдор гиламлар билан боғлашиб, бир маромни таъкил қилади ва кини ҳаёлини чалғитмайдиган яхлит муҳит яратади.

Диний иморатларнинг қисмлари нафақат меъморий, бадиий нуқтан назардан, балки рамзий жиҳатида ҳам аҳамиятга эга ифодаларни юзага

келтирди. Олимларнинг таъкидлашларича, Ислом дини ўрпатилгандан анча вақт ўтгандан сўнг, хусусан, мусулмон меъморчилиги ривожлангандан сўнг «жамол», «жалол», «сифат» каби эстетик тушунчалар-рамзий ифодалар юзага келди :

1. «Жамол»-илоҳий мукамал гўзаллик – бу масжид гumbази;
2. «Жалол»-илоҳий исм – бу миноралар;
3. «Сифат»-илоҳий исм – масжидларнинг ташқи деворларидаги ёзувлар (Яковлев Е.Г., 1985,178-б.).

Хулоса қилиб айтиш жоизки, Ислом доктринаси томонидан диний обидалар тарҳи, тарзи безагига нисбатан қўйилган талабаларни бажариш юзасидан кўрилган чора-тадбирлар ижроси диний иморатларнинг композиция ва бадиий жиҳатида шаклланиб боришига ижобий таъсир кўрсатди. Натижада Ислом дунёсида бадиий композиция, тарҳ, тарз жиҳатида тўлиқ ўз йўналишига эга меъморий йўналиш юзага келди. Шунинг учун бу йўналиш Оврупада «Ислом архитектураси» номи олинди.

IV. 6. МАҲОБАТЛИ ДЕВОРИЙ РАНГТАСВИР САНЪАТИ ТАҚДИРИ

*Мусаввир солса гар деворга нақшим,
Ёқар оламни бу тасвиру тилсол.
Бобо Тоҳир*

*Ҳар ул суратки чеккайдир мусаввир,
Нишони бору эҳли йўқдир охир.
Низомий Ганжасий*

Таъкидлаш жоизки, тирик мавжудот тасвирини ишлаш анъанаси жуда узоқ ўтмишларга бориб қадамади. Тасвирлар халқларнинг тотемларини, турли бало-қазолардан асраш, ер, сув, ер ости, осмон тушунчаларини ёритган, бахт, бойликка эга бўлиш рамзини ифодалаган. Шунингдек, ўз замонасида халқ орасида кенг тарқалган халқ оғзаки ижодиёти намуналарини тасвирий саҳналарда ёритган. Энг асосийси, тасвирлар, хусусан, портретлар, бутлар омма учун турли диний ақидаларга биноан сиғиниш манбаи бўлиб хизмат қилган. Кичик Осиёда яшаган (Чатал Гуюк) неолит даври одамлари ўз худоларини одам қиёфасида ишлаган ва уларга ғайритабиий кучларни ҳайвонлар дунёсидан яхши таниш символ ва белгилар орқали инъом этишган (Семёнов В., 2008, 223-224-б.). Айрим

маълумотлар таҳлили қадимда ҳар бир диний маросимга бағишланган махсус деворий суратлар бўлганлигидан дарак беради. Жумладан, Кичик Осиёда турар жой ва ибодатхоналарда деворий суратлардан диний байрам маросимлари вақтида фойдаланилган, сўнг тасвирлар ранг ёки бўр билан бўяб ташланган. Улар бўялган ҳолатда узоқ вақт қолиб кетиши мумкин, айрим деворий суратлар юзаси юз мартагача бўялганлиги аниқланган (Семенов В., 2008, 207-208-б.). Мазкур далил маълум бир тасвир аниқ бир диний маросимда бир марта хизмат қилишидан ёки маросим ўтиб бўлгандан сўнг кейинги маросимгача ёпиқ туришини тақозо этганлигидан далolat беради.

Давр ўтиши билан илоҳларнинг тасвири ва ҳайкаллари ишлаш тартиби, сиғиниш шакли такомиллашиб борган. Археологик материалларнинг гувоҳлик беришича, VI асрда хонадонларда илоҳнинг лойдан қолипда қуйилган ва хумдонда пиширилган оддийгина шаклдан фойдаланилган бўлса, VII-VIII асрларга келиб Шарқий Туркистондагидек ёғочда ёки матода ишланган рангли иконалар урф бўлган. VI асрда Папжакент ва Самарқанднинг бой хонадонларида илоҳлар ҳайкаллари ўрнатиладиган токчалар сопи кўпаяди ва уларнинг ички деворида ҳамда хона деворлари юзасида тасвирлар ишланиши юзага келади. Бу оилавий сиғинишлар шаклининг ўзгаришини кўрсатади. Фуқаролар хонадонларида авваллари фақат ибодатхонага хос сиғинишнинг қайсидир турлари пайдо бўлади (Маршак Б.И., 1987, 242-243-б.).

Олимларнинг таъкидлашларича, Шарқий Туркистонда тасвирий санъат асарлари диний тартибнинг бутунлигига асосланган кучли дунёқараш таъсирида яратилган. Шу сабабли ибодатхона санъати симфонияси Будда ҳаёти билан боғлиқ ривоятлар, оғзаки ижодиёт намуналарини тўлиқлигича ёритишга қаратилган (Дьяконова И.В., 1962).

Сўғда диннинг бундай кескин ҳукми сезилмайди. Шундай бўлишига қарамасдан, унда мавжуд дунёқарашларнинг бутунлиги, мутапосиблиги ажаблаларли даражада ифодаланган санъат яратилган. Унинг негизида бадий, ахлоқий-эстетик, ижтимоий-социал кечинмаларни кенг бирлаштирган халқ маросимлари оламнинг тузилиши ва ривожига ҳақидаги таълимот ва афсоналарни ўзлаштирган эпослар ётади (Ремпель Л.И., 1984, 36-б.). Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, адабиёт ва санъат ҳамма вақт бир-бирини тўлдириб келган. Мисол тариқасида таъкидлаш лозимки, буддавийлик санъатининг ўзига хос бир жиҳати шундаки, иконографик формалар одатда, аввал адабий аъёнларда ўрнатилади, сўнггина тасвирий санъатга кўчирилади (Копеленко Г. А., 1984, 138-б.).

Ўрта Осиё, умуман, Шарқда Ислом дини юзага келгандан сўнг оммаши якка худолликка даъват этиш масаласи кўтарилган. Турли элатларда турли илоҳларга сифинишга барҳам бериш масаласи астойдил курашинишга мажбур этган. Чунки ҳар бир хонадоннинг ҳам ўз илоҳи бўлган. Улар илоҳларнинг ёғоч, гилдаш ясалган ҳайкаллариغا ёки деворда ишланган суратларига сифинишган.

Шуниингдек, Ислом дини идеологияси омма тарбиясига алоҳида эътибор қаратади. У кишини маънавий покликка чорлаган. А.С.Ўролов ёзади: “Гарчи бу воқелик бугунги тараққиёт пазаридан қарағачимизда ҳам мазкур таъқиқ тасвирий санъатнинг барча турлари учун оммавий тус олмагашлиги, уни асосан бутпарастликка ва ҳирсий уйғонишларга, яъни, шундай тасвирларнинг монументал маҳобатли деворий суратларига, ҳайкаллариغا қарши қўйилганлигининг шохидимиз» (Ўролов А.С., Нозилов Д.А., 1995, 35-6).” Эслаш жоизки, эрамизнинг III-IV асрларида ҳинд муаллифи Ватъсяна томонидан ёзилган “Камасутра” – севги ҳақидаги ҳикматлар помли асарининг адабий кўриниши Ўрта Осиёда кенг тарқалиб, ҳатто, Ислом дини даврида аҳолининг бадавлат табақалари ва ҳукмдорлар саройида ундан оммавий тарзда фойдаланилган (Ҳакимов А., 2010, 10-6.). XI аср тарихчиси Абул Файз Байҳақий Камасутрага ўхшаш Алфия қўлёзмаси иллюстрацияси мавжудлигини эслатиб ўтади (Байхаки, 1969, 191-6.). Ўрта Осиёда ва Эронда ишқий муносабатлар, яланғоч, ярим яланғоч аёллар тасвири ишланган ашёлар топилган. Жумладан, шундай мавзудаги тасвирларга эга буюмлар Далварзинтепа (II-III асрлар), Кампиртепа, Челак (IV-V асрлар), Шарқий Эрондан (VI-VII асрлар) топилган. Олимлар, ишқий мавзули буюмлар четдан келтирилган деб таъкидлашади (Ҳакимов А., 2010, 10-6.). Таъкидлаш жоизки, улар четдан келтирилган тақдирда ҳам ёшларнинг маънавий тарбиясига путур етказиши мумкин бўлган. Шунинг учун ҳам Ислом идеологияси бундай мавзудаги тасвирлар ишланганга қарши курашган. Ишқий мавзудаги тасвирлар XVI асрда ҳам шохларга мансуб мусаввирлик устахоналарида, уларнинг ижозати билан (Д.Н.) ишланган миниатюраларда ўз ифодасини тошган. Бунга «Жаҳонгир ва Нуржаҳон», «Муҳаммадшоҳнинг ишқи» миниатюралари (Аскарлов III, 2009, 49, 51 тасвирлар) гувоҳлик беради.

Таъкидлаш жоизки, бундай мавзудаги тасвирлар учун беминнат бошпапа ва уларни қўллаб-қувватлайдиган соҳа эгалари ҳам юзага келади. Бундай иморатлар қаторига ҳаммомлар киради. В.Л.Воронинанинг таъкидлашича, Ислом дини ўрнатилгандан сўнг биричи ишланган тас-

вирий саҳналар қаторига Кусейр Амра ҳаммоми интерьерига ишланган деворий суратлар киради. Ҳаммом иморатининг характери адабсизроқ мавзуда, яъни, яланғоч объект ишлашга имкон яратган. Ҳаммом деворларига расм ишлаш ну даражада мустаҳкам ўрнашиб оладикки, у ўзининг назарий тасдиғини мусулмонлар орасидан чиққан шифокор-табиблар орасидан топади. Улар тасвирларни ҳимоя қилиш мақсадида ҳаммом таъсиридан бўнашган қалб ва бадан кучини тиклаш учун ҳаммом деворларини ёрқин ва қувончли рангтасвир билан безаш лозим, деган салмоқли далилни олға суришади. Шунингдек, ҳаммом деворига чизиш мумкин бўлган сюжетлар рўйхатида барча жанрдаги композициялар қаторида севги-муҳаббатнинг барча кўришишдаги саҳпаси ҳам санаб ўтилади. (Воронина В.Л., 1965, 124-б.).

Ислон идеологиясининг ҳаммомларда бундай суратларнинг чизилишига қаршилигини «Муснад» ҳадислари тўплами муаллифи Аҳмад ибн Ханбалнинг фикридан ҳам маълум. У – агар киши ҳаммомга кириб, унда деворий суратларни кўриб қолса, уни дарҳол тарошлаб ташлаши лозим, бордию бунинг иложи бўлмаса у ердан чиқиб кетини керак, деб ёзади (Большаков О.Г., 1967, 31-б.).

Зардуштийлик динининг буюк «Авесто» китобида ҳам яккахудолликка даъват этилади.

Маздаизмда (Зардуштийлик динининг ҳозирги давомчилари) турли илоҳларга сиғиниш қораланади. «Ибодатхоналарда илоҳларга сиғиниш лозим эмас, чунки бутун еру осмон – Аҳура Мазданинг ягона буюк ибодатхонаси демакдир. Маздаизм ҳам Аллоҳнинг ҳар қандай тасвирини инкор қилади. Қадимий Юнонистон ва Оврупа олимлари Аҳура Мазда тасвири деб, қабул қилинган сурат, аслида худо эмас, Фравашпи, яъни, олий қалбнинг бошланиши демакдир» (Терапиано Ю., 2002, 290-291-б.).

Ислон дини ўрнатилгандан сўнг ҳам халқ оғзаки ижодиётида, ёзма манбаларда ифодасини тонган эпослар сақланиб қолган бир пайтда тасвирий санъатдан уларни чиқариб ташлаш жуда қийин. Чунки тасвири ярата олган мусаввир ҳам ижодкор. Унга бу истиснод Аллоҳдан позил бўлган.

Ислон дини таълимотида кўркемлик, гўзаллик тушунчалари Аллоҳ-таоло билан боғлиқ келиб, «Аллоҳнинг ўзи гўзалдир, у гўзалликни ёқтиради, деб тушунтирилади» (Ҳадислар, 1991, 165,189-б.). Мадомики шундай экан, инсонлар ҳам ҳар томонлама гўзалликка интилмоқлари ларкор.

...Хусусан, рассомлар ижодиёти барқ урган ва сукунат пайтиларида, уларга қайқдан мушоҳада позил бўлганлигини билмасдан «гўзалликни» излаб, онгсиз равишда Марказий Нуқтага интиладилар. Буюк рассомларнинг ҳис-туйғулари, «гўзаллик» асослари туйғусини турли шаклларда ифода этиш йўлида уринишлари пақадар бардошли ва ўзгармас экашлигидаш далолат беради (Тераниапо Ю., 2002, 330-331-б.).

Дарҳақиқат, бундай истеъдод эгаси омманинг маънавий Дунёқарашини бойитиш учун ўз ҳиссасини қўпиши керак. Шунинг ҳам айтиш лозимки, ижодкор ижод қилмасдан тура олмайди, истеъдод унга тишчилик бермайди. Омма ҳам санъат асарига бефарқ бўлмаган. Мусаввирдан янги-янги асарларни кутган. Омманинг эстетик дунёқарашини бадиий санъатга эҳтиёж сезган. Шу ўринда Б.Веймарининг қуйидаги фикрини келтирамиз «Биз ўрта аср жамияти эстетик дунёқарашларига эга бўлганликлари ва уларнинг диний таъқиқларга қарамай, Яқин ва Ўрта Шарқда яратувчанлик ва санъатнинг сақлалинишига, шаклланишига асос яратилганлигини муҳокама қилиш учун кўндан-кўн қўлғамаларга эгамиз» (Веймарн Б., 1968, 62-б.). Б.Веймарн ўз фикрининг исботи сифатида Шарқ мутафаккирлари, файласуф ва шоирлари Ибн Сино, Ибн Туйфал, Ибн Халдуун, Форобий, Ибн Байджа, Ибн Рушид, Фирдавсий, Низомий, Умар Хайём, Навоий, Жомийларнинг халқ эстетик дунёқарашининг шаклланишида бадиий санъатнинг ўрни, вазифаси ҳақидаги фикрларидан намуналар, шеърлардан мисралар келтиради. Маана бир мисол: Ибн Халдуун «Санъат ва илм фақат инсонга хос, яъни, ҳайвондан фақрли ақл, идрокка эга жонзотга берилган», деб ёзади (Ибн Халдуун, 1961, 610-б.). Демак, молик инсон санъатсиз яшашини мумкин эмас. Ижодни тўхтатиб бўлмайди. Башарти шундай экан Исроом қонуншунослари мусаввирнинг ижодини тўғри йўлга йўналтиришга ҳаракат қилишлари лозим бўлган. Биринчи навбатда илоҳлар тасвирини ишлашнинг маъни этиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилган. Лекин айрим ҳолатларда бундай чора-тадбирлар умуман тирик мавжудотларни чизишнинг таъқиқлаш фикрини юзага келтирган. Бу масалага оид турли фикрлар мавжуд, уларнинг аксарияти ҳадисларда ва тарихий асарларда ўз ифодасини топган. Жумладан, Л.Масиньон ёзади: «Қуръонда шаклни тасвирлаш маъни этилган, дейилади. Мен шунинг аниқлашга муяссар бўлдим: аслида Қуръонда тасвирий санъат тўғридан-тўғри таъқиқланмаган, лекин мусулмон дини аъёналарида санъатни «қораловчи» ҳадислар мавжуд» (Масиньон Л. 1978, 46-б.). Дарҳақиқат, ҳадисларда сурат чизиш ва хопада сурат сақлаш қораланади (Ҳадис, 1992, 72-75-б.).

Ҳадисларда ва Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) вафот этганларидан сўнг (кўп вақт ўтиб), унинг муомалалари, ҳаракатларига доир тўпланган ривоятларда тирик мавжудот ва одамлар тасвирини чизиш масалалари қоралабди. Аслида бу ривоятни мутлақ деб бўлмайди: Нақл қилишларича, пайғамбаримиз Каъбани илоҳлар ҳайкалларида тозалаш пайтида Муҳаммад Исо ва Биби Мариям ҳайкалларида синдиришдан сақлаб қолиш учун уларга қўлларини қўйган эканлар. Шушунгдек, гувоҳлик беришларича, халиф Умар Мадинадаги масжидда исиріқ тутатганда ҳайвон тасвири ишланган тутатқи идишидан фойдаланган экан, лекин 783 йилда Мадина ҳокими тутатқи идишидаги тасвирларни қириб ташлаган (Барбара Бренд, 2008, 23-б.).

Шу ўринда IX асрнинг иккинчи яримида ёзиб қолдирилган яна бир ривоятга мурожаат қиламиз. Нақл қилишларича, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) ўлимларидан сўнг унинг бир гуруҳ давомчилари Византия императори ҳузурига келишади. Рум подшоҳи улар олдида бир неча бўлипмадан ташкил топган қутичани очади ва ичидан қора матога ўралган Одам ато тасвирини олиб кўрсатади. Сўнг оқ матога ўралган тасвирни очиб, Нуҳ пайғамбар суратини кўрасатди. Охири навбатда қора матога ўралган тасвирни очиб бизларга кўрсатади. Биз бу тасвир бизнинг пайғамбаримиз Саллайллоҳу алайҳи Вассаламнинг сурати-ку деб, кўзимизга ёш олдик..., дейилади (Крачковский, 1957, 55-б.). Мазкур ривоятни ҳикоя қилган араб мусулмонларининг ўз пайғамбарлари суратини кўриб, уларда ушбу халққа писбатан хайрихоҳлик, завқ-шавқ уйғонганлиги ва меҳрлари товланиб, кўз ёш қилганликлари уларнинг ич-ичида пайдо бўлган жонли қизиқиш уйғонганлигидан дарак беради (Веймарн Б., 1968, 65-б.).

Айрим ўлка подшоҳлари томонидан қўшн давлатлар шоҳлари портретини ишлаш одати қадимдан мавжуд бўлганлигига Низомий Гапжавийнинг Искандарнома дostonидаги Искандар билан Нушоба орасидаги суҳбат ҳам далолат беради (Низами Гянджеви, 1986, 236-б.). Нушоба ҳузурига элчи қиёфасида келган шоҳ Искандарга:—Билгилки мен Ҳинддан то Румгача, жонсиз саҳролардан тортиб Аллоҳ назар қилган ўлкаларга ўз рассомларимни юборганман. Рассомларим мамлакатларни катта-кичикка ажратмасдан барчасининг подшоҳлари портретини ишлаб келишган. Мен ўзга мамлакат подшоҳлари суратини, уларнинг хатлари билан солиштириб, улар ҳақида кўп маълумотларга эга бўлганман, деб хизматчиларига шоҳ Искандар портретини келтиришни буюради. Шоҳ Искандар Нушоба ҳузурида ўзининг шойига ишланган портретини кўриб, ҳайратга тушади.

Ўрта асрларда шоҳлар тасвирининг (портрет) ишланишига доир далилни “Шонурда Хусрав расми” помли миниатюрада ҳам кўрамиз (НХИР, 1985, 218- расм). Айрим олимларнинг фикрларига кўра, санъатга нисбатан Ислом динининг таъқиқи, барча жойда кенг тарқалган афсулгарлик тасаввурларига биноан портрет кишининг ўхшаш қиёфаси ҳамсифат (двойлик) ҳисобланиб, у душман қўлида жоду қилиш учун қулай объектга айланиши ва портрети чизилган шахсга пафақат зиён етказиши, ҳатто унинг ўлимига ҳам сабаб бўлиши мумкинлиги тушунчаси, самарали таянч топган. (Arnold T.W., 11-б.). Табиийки омма орасида бундай тушунчанинг кенг тарқалиши ўз-ўзидан шахсларнинг ўз портретларида чиздириш иштиёқидан воз кечишга олиб келади. Бу эса ўз навбатида тасвирий санъатнинг портрет жаурида ижод қилишнинг сусайишига сабаб бўлади.

Ҳадисларда ва тарихий манбаларда бу масалага турлича изоҳ берилган. Масалан, Ибн Аббос ҳақида жуда қизиқарли қадимий ҳадис бор. Ҳадисда айтилишича, бир Форс расмони Ибн Аббосдан «Эндиликда мен жопзотларни чиза олмас эканман? Мен бундан буён ўз касбим билан шуғулланишим мумкин эмасми?» деб сўраган экан. Ибн Аббос «Шуғулланишнинг мумкин, фақат уларнинг (персонажларни) бошларини тапасидан жудо қилгин, токи улар тирик мавжудотга ўхшамасин, ёки уларни гулларни эслатадиган даражага келтирилишига ҳаракат қилган» деб, жавоб берган (Масиньон Л., 1978, 50-б.). Мазкур ҳадисда мусаввир олдида жуда мураккаб талаб қўйилганлиги гувоҳи бўламиз. Яъни, мусаввирнинг Аллоҳга тақдир қилмаслиги кераклиги тушунчаси ётибти. Акс ҳолда ундан ўзи чизган тирик мавжудотлар тасвирига жоп ато этиш сўралмоқда. Шунинг учун айрим тасвирларда тирик мавжудот бўйида чизиқ ўтказилган ҳолатни кўрамиз. Чизиқ унинг жопсиз сурат эканлигини билдирган. Шундан сўнг бундай тасвир оддий сурат сифатида ўқилган. В.Л. Воронинанинг таъкидлашича, расм ўз ижодини “қонушлаштириш” учун маълум айёрликка борган, яъни, жопзотнинг тирик эмаслигини билдириш учун, унинг бир қисми (аъзоси) ишланган, ёки бўйида бир чизиқ ўтказилса, у ҳолда жопзот сўйилган ҳисобланган (Воронина В.Л., 1984, 162-б.).

Мусаввирларнинг тирик мавжудот тасвирларини абстрактлаштириш масаласига фикр билдиришдан олдин қуйидаги масалага ҳам бироз тўхтаб ўтиш лозим. У ҳам бўлса ўтмишда айрим ҳайвонларнинг, қушларнинг рамзий ифодаси, ҳаёт дарахти каби тушунчаларнинг халқ тафаккурида сақланиб қолганлигидадир. Башарти бундай тушунчалар

халқ тафаккурида мавжуд экап, улар сапъатни чеклаб ўтиши мумкин эмас. Чупки сапъат ҳам адабиёт каби халқ орасида мавжуд тушунчаларни ўзида ёритиши табиий. Масалап, Ғазфондаги қабр тошлари юзида стиллаштирилган капалак тасвирининг мавжудлиги одам руҳининг капалак қиёфасида ҳам келиши мумкин деган тушунчанинг исботи бўла олади. Инсон хулқ-атворида яхшилик билан ёмонликнинг мавжудлиги билан боғлиқ ифодани Уҳум тоғ қишлоғи масжиди ичидаги ёғоч устунининг кўзаги қисмида стиллаштирилган ўйма тасвирда кўрамиз.

Стиллаштирилган тасвирларни IX асрда Самара турар жой интерьерларида учратамиз (Денике Б.П., 1939, 69, 71-расмлар). Жумладан, хонадон уйларидап бирида, юзаси ўймакорлик қилинган нақшлар билан тўлдирилган бўлинмаларга тоқчалар ўрнатилган. Тоқчалардан юқоридагиларининг тапқи чизиги ўтирган одам қиёфасига монанд тузилишга эга. Болиқа бир хонадон уйининг сержило ўймакорлик қилинган деворида саккизбурчак ичига олинган, тўрт баргли нақш марказидаги доира ичига одам юзининг стиллаштирилган сиймоси жойлаштирилган.

Мазкур далилларнинг ўзиёқ одам ва болиқа тирик мавжудотларни тасвирлашда стиллаштириш анъаналаридап фойдаланилганлигидап гувоҳлик беради. Мазкур тadbир Ислон қонушшунослари томонидап қўйилган талабларга мос келган. Чупки стиллаштирилган одам тасвирип бирипчидап осопликча апиқлаш қийин, иккинчидап бундай поалиқ кўринишга эга тасвир ҳеч қачон сифинин манбаи бўла олмайди.

Шу ўрнида тарихий манбалардап яна бир мисол келтирамиз. Унда ёзилишича, бир устадап сўрашибди: «Сен менга шундай тасвирларни қимматбаҳо тошга аслига монанд қилиб чизиб бера оласанми? У тапбех бериш оҳангида жавоб берибди: «Бундай портретлар (сурат) Ислон қонуп- қондаларида маън қилинган. Аллоҳнинг ўзи ундан рози бўлсин ва қўллаб-қувватласин, бундай суратлар бут сингари бўлганлиги сабабли, уларни ёнида олиб юриш ҳам маън қилинади...» Даставвал тошда эзгулик, умрбоқийлик гарови, яхшилик нишонаси ва розилик калити бўлган», «Аллоҳдап ўзга илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг расули», сўзини ўйин, сўнг тасвирларни ишлаш лозим эди. Шундан сўнг биздап умрбод нишона қолиши учун одам ва шер саҳвасининг устки қисмида исмини ёзиб қўйини керак, токи маталдагидек, «Биз буни тошга чиздик», деган фикр пайдо бўлсин...» (Михалевич Г.П., 1972, 107-108-б.).

XI-XII асрларда иморат деворида ганчдап барельеф-девор юзасидап бўрттириб ишланган ҳайволлар ва одамлар тасвирларидан тузилган саҳналар топилган (Денике Б.П., 1939, 74-75-б.). Савдап топилган

фризда бир қатор куфий ҳарфлардан ўсимликсимон нақшлар чиқариб, безакли ёзув ишланган бўлишма мавжуд. Унинг устидан ўтказилган шундай кенгликдаги горизонтал бўлишмада уй ва ёввойи ҳайвонларнинг сурати тасвирланган.

Рай саройи деворида катта саҳна гашч ўймакорлигида ишланган саҳна учта горизонтал бўлишмадан иборат. Саҳна марказида шохнинг тахтда ўтиргани, пастки қаторда саккиз нафар зодагонлар тасвири, ўртадаги бўлишмада геометрик нақшлар, юқоридаги кенг горизонтал бўлишмада нахший услубда, ўсимликсимон нақшлар билан безатилган ёзув ишланган.

Таъкидлаш жоизки, одамлар қоматлари аниқ, уларнинг юзи, камзил ва бош кийимлари, умуман, одам қомати реалистик услубда чизилган.

Тирик мавжудот тасвири ифодаланган суратларда Қуръон оятларидан мисралар ёзилишидан мақсад, биринчидан, ўша тасвирлар оддий сурат эканлигини билдириш бўлган. Иккинчидан, тасвири кўрган томошабиннинг ҳам биринчи навбатда кўзи оятга тушади ва унга оддий суратга қарагандек қарайди, тасвири сиғишини манбаи сифатида кўриш фикри унинг хаёлидан бутунлай кўтарилади.

Ибн Дақиқ ал-Ид: «Бундай таъқиқ Ислом дини ўрнатилган илк пайтларда бутпарастларни диний эътиқодларидан қайтармоқни мақсад қилиб олган эди. Ислом кенг тарқалгандан сўнг одамлар ўз қўллари билан яратган шаклларни Худо гоёси билан боғлашга қодир бўлмасликларига одатлантириш эди. Шунингдек, иморат деворига ишлатиладиган тош ёки ёғочга зеб бермаслик тушунчаси билан суғорилган жуда содда фикрлар ҳам бўлган», деб ёзади (Масиъон II., 1978, 48-б.).

Таъкидлаш жоизки, мишг йиллар давомида киши онгига сиғиб кетган дунёқарашлардан тез вақт ичида воз кечиш амримаҳол, албатта. Шунинг учун халқ аввалги эпослар, афсонавий тушунчаларни эслаб чиқармаган. Афсоналар билан боғланиб кетган сюжетларни рамзий ифодалар билан уйғушлаштирган ҳолда яратган. Мисол учун X асрга оид Оббурдон устунининг юқори қисмида ишланган илон тапаси, қуш боши, балиқ думиши бирлаштирган саҳна-композиция ўтмишдаги сув, ҳаво, ер каби унсурларнинг рамзий ифодасини намойиш этган. Композиция ишланган капитель-калла устуи ордерини ташкил этади. Унинг ўз вазифаси бор. Демак, мазкур тасвир сажда қилиш манбаи бўла олмайди. Юзасига жонзот тасвири ишланган идиш, сиёҳдон ёки мато ҳеч қачон бут вазифасини бажара олмайди. Чунки уларнинг ҳар қайсиси ўз функциясига эга. Шу ўринда Ғаззолийнинг қуйидаги фикрини келтирамиз. У

ўзининг асосий асарида ёстиқ жилди, чойшаб ва бисотлардаги буюмлар юзасига тасвирнинг ишланиши қораланмайди (Мақдисий, 2002, 161-б.), улар қаторига ликонча, коса юзасидаги расмлар ҳам киради, деб ёзади (Беленицкий А.М., ва б., 1973, 281-б.).

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг мусаввирлар Ислом қонуи-қоидаларига тўлиқ амал қилишган. Улар ясаётган буюм, унинг юзасига ишланаётган тасвирнинг сифиниш объектига дахли йўқлигини яхши билишган ва ўтмиш афсоналарини ифодалашда рамзий ифодалардан фойдаланишга қаратишган. Улар ўз асарларида тарихий мавзуларни, рамзий ифодаларни ёритишган. Бундай асар омма учун ҳам ўтмишни эслатувчи бир сурат вазифасини ўтаган. Шунингдек, уларда хонанинг бир қисмини, буюм, мато юзасини эстетик жиҳатдан бойитишга, унинг гўзаллигини таъмишланишга қаратилган. Яъни, буюм юзасига ишланган сурат унинг кўринишини ўзгартириб, бадиийлигини ошириб унинг асл вазифасини ўзгартира олмайди. Аксинча, тасвир унинг харидорини кўпайтирган, қадру қийматини оширган.

Мазкур далиллар ҳам саъят асарларининг инсон маънавий, эстетик, дунёқарашини бойитишга хизмат қилишга қаратилганлигидан далолат беради. Бундай тасвирларнинг Ислом дини ўрнатилганидан сўнг асрлар давомида ишланиши Исломнинг саъятга қарши бўлмаганлигини намойиш этади. Лекин шу билан бирга саъятнинг сифиниш объектига айланиб қолмаслигини кузатади.

Бу масалага О.Г.Большаков қуйидагича баҳо беради. Унинг ёзишича, тасвирларнинг мумкинлик даражасини аниқлашда қонуишunosлар бириччи навбатда, уларнинг сифиниш даражаси куч-қудратига қараб, унинг қай даражада хавфли эканлигини белгилашган (Большаков О.Г., 1969, 150-б.).

Башарти, нафақат Ўрта Осиёда, балки бутун Шарқда бутпарастликка сифиниш хавфи омма хаёлидан тўлиқлигича кўтарилганлигига ишонч ҳосил қилган мусаввирлар тирик мавжудотни чизиш масаласини нафақат йўлга қўйишга, шунингдек оммавийлаштириш йўллариини излаб, уни рангтасвир қонуи-қоидалар мажмуига ҳам киритишга ҳаракат қилганлар.

Жумладан, табризлик мусаввир Содиқ-бек Афшор (1533-1612 й.) ўзининг «Тасвир қонуи-қоидалари» асарида мусаввирларни табиатни кузатишга ва ундан ўрганишга, саъятда янги (йўл) услубларни излашдан чарчамасликка, ўз услубини яратишда устозлар ижодий меросини ўрганишга чақиради:

...Бордию тасвирий санъат орзусида бўлсанг, фақатгина табиат сенинг устозинг бўла олади. Устозлар услуби, тажрибаларини ўрганишдан қочма. Улар босиб ўтган йўлни босиб ўт. Улар услубини қайтариши ҳам яхши эмас. Услублар хилма-хил бўлиши талаб қилинади. Мафтункор даражада қайтарилган бўлса ҳам, табиатда у доимо чарчатадиган бўлади...

(Мастера..., 1965, 195-196-б.; Еникеева Т.Х., 1969, 11-12-б.)

Бошқа бир устахонанинг рисоласида рассомчиликка хос еттита вазифадан олтичиси, яъни, дин рухсат берганини маън қилинганидан ажратиш лозим дейилган (Мастера..., 1965, 150-151-б.).

Кўйгина мусаввирлар жонли мавжудот тасвирини чизишни оқлашга ва тасвирий санъатни сақлаб қолишга уришишган. Жумладан, XIV-XV асрларда тузилган рангтасвир усталари қонуи-қоидалари мажмуида (устав) айтилади: «Бордию кимдир рангтасвир кимдан (бошлапади) деб сўраса, қуйидагича жавоб бер: Аллоҳнинг ердаги вакили Муҳаммаддан... Бордию кимдир рангтасвир таъқиқланганлиги, мажбурийми, тавсиявийми?—деб сўраса, Аллоҳ (Жаброилга) Муҳаммадни рангтасвирга ўргатгин, деб буйруқ бергандан сўнг у таъқиқланади; Жаброил (Муҳаммадни) ўргатгандан сўнг мажбурий бўлди; Муҳаммад ҳазрати Усмон ва ҳазрати Алини ўргатгандан сўнг тавсиявий бўлиб қолди (Мастера... 1965, 150-б.). Шунингдек, фаришта Жаброил Муҳаммадга Мадинадаги илк масжидни безаш мақсадида 32 хил бўёқ берган ва уни рангли тасвир санъатига ўргатган. Шундан сўнг рангли тасвир мусулмонларга “бўйрилган, қонуний деб тошилган ва тавсия этилган дейилади” (Пугаченкова Г.А., Галеркина О., 1979, 21-б.). Имом Жаъфар Содиқ айтади: «Агар сендан Одам Ато давридан, то Аллоҳнинг пайғамбари Муҳаммад давригача нечта рангтасвир мусаввир бўлган деб сўрашса, бир минг тўққиз юз эллик нафар рангтасвир устаси ўтган, лекин улардан ўн якки нафари машҳурлик даражасига етишган деб жавоб бергин», дейилади (Мастера, 1965, 149-б.).

Шоҳларнинг шахсий мусаввирлик устахоналари бўлган. Улар мусаввирларни истеъдодига қараб таплаган.

Жумладан, Жаҳонгир шоҳга тобе мусаввирлик устахонасида рассомлар сон жиҳатдан Акбар шоҳиқига писбатан кам бўлган. Жаҳонгир шоҳ ўзи синчиклаб текшириб олган рассомларга воқелик ташқи ҳолатини эмас, балки ички моҳиятини ёритишга даъват этади (Барбара Бренд, 2008, 295-б.).

XV-XVI асрларда Эропда тасвирий санъат нафақат ўз ҳуқуқини тиклайди, балки ўзига хос диний рангтасвир юзага келади (Епикеева Т.Х., 1969, 15-б.). Жумладан, «Меърож» мавзуси кенг ёритилади. «Меърожинома» саҳпаси дастлабки миниатюрада дупёвий маъно касб этади. Унинг марказини шохларига қушлар қўнган гуллаган дарахт эгаллаган, ўнг бурчагини бир гуруҳ туя минганлар ва юқори бурчакларини Буроққа миниб «етти қат» осмонда учаётган юзи очиқ Муҳаммад (с.а.в.) тасвири эгаллайди (Monrad P., 1947, 6-б.). Низомий «Хамса»сига бағишланган бир миниатюрада ҳам аёл юзли отга миниб Аллоҳ ҳузурига йўл олган Муҳаммад юзи очиқ бўлиб, унинг Макка устидан учиб ўтаётгани тасвирланган (Низомий «Хамса»си..., 1985, 70-расм). Олимларнинг фикрича, дастлаб мусаввирлар Муҳаммад пайғамбарнинг портретиини чизишга уринишган. Э.М. Исмаилова Ўрта Шарқ миниатюраларида пайғамбарлар суратини ўн хил сюжет ва мотивларда ифодаланганлигини аниқлайди. Муҳаммад пайғамбар сурати эса миниатюраларда тўрт мавзуга бағишланган саҳналарда ифодаланган. Шулар жумласига «Меърож», «Пайғамбарнинг сафдошлари билан Ислом динини кенг жорий этиш масалалари муҳокамаси», «Масжидда таълимот Сўзини тарғибот этиш», «Шийа мазҳаби кенг тарқалган ҳудудларда Муҳаммаднинг оила аъзолари билан масжидда, қайиқда» каби мавзуларга ишланган саҳналар киради (Исмаилова Э.М., 1997, 98-100-б.).

Тасвирда юз тузилиши маълум бир шахс юзининг муайян портретига монанд бўлиб қолган заҳотиёқ, Муҳаммад пайғамбарнинг юзини ишлаш таъқиқ қилинади. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки, бу даврда Муҳаммад пайғамбарни кўрғасплардан ҳеч ким қолмаган эди. Мусаввир ишланган тасвирдаги портретнинг Муҳаммад пайғамбарга ўхшаши ёки ўхшамаслигини ҳеч ким тасдиқлай олмасди (Вахид Гиссари, 2009, 88-б.).

Таъкидлаш жоизки, ҳар ким Ислом дини асосчисининг юз тузилишини ўзининг яшаётган тарихий даври шароитига кўра кўз олдига келтира олган. Мусаввир ички дунёсига унинг эҳтик келиб чиқиши, ижтимоий ҳолати, яшаётган жойининг географик шароити, мадапий муҳити, саводхонлиги, савияси ва бошқа кўпгина факторлар таъсир қилган. Шунингдек, Муҳаммад пайғамбарнинг юз тузилишини буюртмачи тасаввурига монанд қила олмаслик ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган. Шундай пайтда мусаввир юзага келган чалкаш вазиятдан чиқиш учун пайғамбарнинг юзи ўрнига чарақлаган аланганинг қуюлиб қолган ҳолатини ишлаган. Бу билан Муҳаммад пайғамбар қийматини кўкка кўтариб, уни илоҳий даражага етказишган

(шундай услуб зардуштийликда Агпи – оловнинг илоҳий моҳиятини тасвирлашда ҳам қўлланилган). Бу тадбир буюртмачининг кутилмаган ҳиссиётларга берилишидан халос этган (Вахид Гиссари, 2009, 88-б.).

Мазкур далиллар шуни кўрсатадики, Ислом дини қонуншунослари томонидан Муҳаммад пайғамбарнинг юз тузилиши турли ўлкаларда турлича бўлиши олдини олишган. Асосийси унинг бошқа бирор-бир киши сиймоси остида, яъни, потўғри талқин қилинган ҳолда дунёга тарқалишидан сақлаб қолишга ҳаракат қилишган. Шуъла ҳамма вақт деярли барча халқларда илоҳий тушунчалар билан боғлашиб келган. Шунинг учун ҳам Муҳаммад пайғамбар юзи ўрнига шуъла ишлаш унинг илоҳийлик даражасини сақлаб қолган. Аксарият миниатюраларда Муҳаммад пайғамбар юзини парда билан тўсиш одати кузатилаглиги ҳам, унинг юз тузилишини беркитишга, яъни, портретнинг маъхумлигини таъминлашга қаратилган. Бу жараёни «Меърожнома» мавзусига оид миниатюраларда ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, XV асрнинг охирида ишланган Ҳирот мактабига хос миниатюрага монанд тасвирида самовот бўйлаб бораётган Муҳаммад Пайғамбарнинг юзига ҳарир парда тутилган. Парда остида унинг юзи чегараси кўришиб туради (Шарқ миниатюраси, 1980, 8-расм). XVI асрда бир неча ўн йил давомида мазкур мавзунинг муайян иконографик схемаси ишлаб чиқилади. Яъни, Низомийнинг «Ҳамса» асарига ва Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» қўлёзмаларига ишланган миниатюраларда композиция марказини Буроққа миниб, Аллоҳ ҳузурига йўл олган Муҳаммад тасвири эгаллайди. Унда Муҳаммад пайғамбар юзига ниқоб тутиб, илоҳий шуълага чулганган ҳолда ифодаланган (Monrad P., 1947. 12-расм; Ашрафи М., 1966, 69-б.; Шарқ миниатюраси, 1980, 94-расм). Шунингдек, диний мавзуга оид миниатюралар қаторига «Юсуф ва Зулайхо» (Шарқ миниатюраси, 1980, 95, 96 расмлар), «Искандар худо элчиси ҳузурида» (Дехлавий..., 1983, 35-расм), «Искандар Маккада» (Низомий..., 1985, 48, 160 расмлар), «Пайғамбар ўз саҳобалари билан» (Навоий..., 2001, 13-расм), каби мавзуларда ишланган миниатюралар ҳам киради.

Мазкур далиллар рангтасвирда диний йўналишнинг юзага келиши барча Шарқ миниатюра мактабларига хос эканлигини тасдиқлайди. Тасвирий санъатда диний йўналишнинг юзага келиши Ислом динининг омма орасида мустаҳкам ўрнашишига ёрдам берган, Ислом ақидаларини, Ислом дини билан боғлиқ воқеаларни тарғиб қилган ва оммавийлаштирган, омманинг мазҳабидан қатъий назар, уларда Ислом дини ақидаларига қизиқиш ва меҳр уйғотган.

Матълумки, Темурийлар ҳукмронлиги даврида, Нақшбандия татлимотининг кенг тарқалиши муносабати билан ҳунармандлар фаолияти жонланади. Бу эса уларнинг жамиятдаги ўрни кучайишига олиб келди. Ҳунармандлар устахоналари аъзолари бир пайтнинг ўзида сўфийлар биродарлигига аъзо бўлишган. Шунинг учун ҳунармандлар фаолиятига оид саҳналар ва оддий одамлар сурати миниатюраларда ифодалана бошланди (Рахимова З.И., 2010, 87-б.). Жумладан, бунга Бехзоднинг қурилиш ишларига (Бибиҳоним масжиди, Хаварнақ кўши) бағишланган ва дарвиш портретларида ифодалаган миниатюралари мисол бўлади. Бундан чиқди мусаввирларнинг аксарияти сўфийлар таълимотига амал қилишган ва миниатюра расмларини ишлаган. Шунингдек, исфаҳонлик уста Ҳожи Али байрам муносабати билан дунёнинг 32 турдаги устахонаси билан Ҳиротга келган ҳунармандларнинг ишлаш жараёнини кўза юзасида тасвирлаш ҳам фикримиз исботи бўла олади (Беленицкий А.М., 1940, 199-б.).

Аптик ва илк ўрта асрларда сарой ва ибодатхона деворларида ишланган суратлардаги аъёналар, композициялар сўнгги ўрта асрлардаги миниатюраларда ҳам сақланган. Жумладан, III-IV асрларда Балх яқинидаги Дилбаржин шаҳарчасидаги маҳаллий Будда пантеони опа худо Махаяна (Кругликова И.Т., 1979, 100-б.) ёки ҳинд пантеони Шива-Парватидек опа худо (Пугаченкова Г.А., 1984, 93-б.) тасвирига монанд тасвирни Тўпқопи саройи хазинасидаги XIII асрга оид «Шаҳзода ва унинг атрофидагилар» миниатюрасида кўрамиз (Пугаченкова Г.А. 1984, 7-расм). Қарийиб минг йилдан кейин ишланган миниатюра композициясининг қадимги деворий сурат композицияси билан монандлиги, хусусан, асосий персонаж яъни, Шаҳзода суратининг Дилбаржиндаги опа худо тасвири билан монандлиги қадимий тасвирий санъатга хос қадимий аъёналарнинг сақланиб қолганлигидан далолат беради. Пап-жакентдаги VII асрга оид деворий суратдаги чордона қуриб ўтирган ўспирин суратининг қайтарилган вариантыни XVI аср ўрталарига оид Шоҳнома асарига ишланган миниатюрада (Ремпель Л.И., 1984, 33, 34-расмлар) кўрамиз. Мазкур тасвирларда ҳам хусусан, персонажларни ишларида ўхшашликларнинг мавжудлиги Марказий Осиё тасвирий санъатига хос аъёнларнинг сақланиб қолганлигидан ва давом этганлигидан, бутунлай тўхтаб қолмаганлигидан далолат беради.

Сўнгги ўрта асрларга оид миниатюраларда ҳам илк ўрта аср деворий маҳобатли рангтасвирларга хос композицион ечимларни кузатамиз. Жумладан, Низомий «Ҳамса»сига ишланган XVII асрга оид расмлар

орасида «Равшанақ Румга равона бўлмоқда», (Низомий, 1985, 201-тасвир) кетма-кет бир маромда ескин-аста одимлаб бораётган отлиқлар ва туяларга ҳамда филларга минганларнинг бир неча ярусда тасвирланиши Афросиёб шоҳлар саройи деворига ишланган канизак ва бир гуруҳ зодагонларнинг совға-саломлар билан сафарга чиққиликлари ифодалаган маҳобатли ранг-тасвирга ўхшаб кетади. Шу ўринда қўшимча қилиб айтишимиз мумкинки, Ўрта Осиёда Ислом дини ўрнатилгандан сўнг Панжакент ибодатхоналаридаги ҳайкаллар йўқ қилинган, деворий сураг ва барельефлардаги персонажларни атайин шикастлаш излари йўқлиги аниқланган (Ворнина В.Л., 1964, 225-б.). М.М.Дьяконовнинг таъкидлашича, мустақиллик учун кураш, Сомонийлар давлатини барпо қилиш учун қилинган ҳаракатлар, бадий саъят аъёнчаларининг сақланишига имкон туғдирган (Дьяконов М.М., 1954, 156 -б.).

Юқорида келтирилган далиллар, илк ўрта асрларга оид монументал деворий сураглар билан сўнгги ўрта асрларда ҳам бирор-бир мавзуга бағишланган тасвир композициясини яратишда ёки портрет жанрида ишланганда, амал қилиниши зарур бўлган қонун-қоидаларнинг бўлганлигидан ва уларнинг сўнгги ўрта асрларда ҳам сақланиб қолганлигига кишини ундайди. Бордию, қонун-қоидаларга бағишланган рисола сақланмаган тақдирда ҳам ундаги тавсиялар рассомлар орасида оғиздан-оғизга, устоздан шогирдга ўтиб юрган. Мустақило сифатида айтиш мумкинки, Ҳиндистонда Будда образини яратишга оид қанча яратилган. Будда қоматини ишланганда тўрт: самабханга, абханга, трибханга, атбханга каби услублардан фойдаланилган (Тюляев С.И., 1973, 116-117-б.). Марказий Осиёда Будда ибодатхоналарида учратилган Будда ҳайкаллари ва тасвирларида унинг образи деярли бир-бирига ўхшашлиги юқорида келтирилган қанча бу ерда ҳам амал қилинганлигидан далолат беради.

Демак, ҳадисларда маъни қилинган мусаввирлик саъяти аъёнчаларининг йўқолиб кетмаслигига биричидан, жамиятнинг эстетик дупқарашининг бадий саъятга бўлган эҳтиёжи бўлса, иккинчидан, фолклор – халқ оғзаки ижодиётининг шаклланиши ҳамда қадимий дostonларнинг сақланиб қолиши сабаб бўлган. Учинчидан, файласуф, шоир, мутафаккирларнинг асарларида тасвирий саъят, меъморчилик асарлари таърифига бағишланган фикрлари, яъни, тасвирий саъят саҳналари, эшикдорлари, композициялари, ранглари орқали муҳаббат, эзгулик, мардонаворлик, меҳмондўстлик каби фозил инсонга хос сифатларни намойиш этишлари сабаб бўлган. Тўртинчидан, мусаввирларнинг ўзлари бадий саъят қонун-қоидаларини намойиш этадиган рисола

яратиллари сабаб бўлган. Бешинчидан, мусаввирларнинг турли жанр ва услубларни ўзлаштириб тинмай ижод қилишлари бадий саъятнинг шаклланишига йўл очиб берган.

Демак, фозил-уламолар, мутафаккирлар ёзиб қолдирган фикрларда, ҳадисларда келтирилган парчаларнинг барчасида турли йўллар билан саъят маҳсулининг бутга айланиб қолишидан асрашга қаратилган ҳамда бадий саъятни ҳимоя қилишдан ўзга маъно бўлмаганидан далолат беради. Бунга Ислом дини ўрнатилгандан сўнг стиллаштирилган услуб билан бир қаторда реалистик тасвирлаш услуби сақланиб қолганлиги гувоҳлик беради.

Башарти шундай экан нега меъморий обидалар иштерьериди маҳобатли деворий сураатлар ишлаш анъаналари оммавийликдан чекинди, деган савол туғилади. Бундай саволнинг туғилиши табиий, албатта. Таъкидлаш, жонзки Ўрта Осиёда Ислом дини кириб келгандан сўнг халқнинг пафақат маънавий дунёқараши, балки халқ меъморчилиги ва тасвирий саъят анъаналари ҳам туб ўзгаришга юз тутди. Меъморчиликка янги турдаги обидалар кириб келди. Жумладан, масжид, хонақоҳ, мадраса, мақбара ва бошқалар. Ўрта асрларда қурилган масжидлар тарҳи ва ички композициясига бир назар ташлайлик. Масжиднинг тарҳида оддийлик, кўпроқ очиқлик мавжуд. Масала, Термиздаги «Чорустун» масжидининг икки томонида чегара девори йўқ. Гумбаз равоқлари қалин устунларга ўрнатилган. Кейинчалик масжидлар хонақоҳига уч томондан кириш эшиги қолдирилган. Шунингдек, катта хоналарни гумбаз билан ёпиш муаммоси янги-янги конструктив асосларни юзага келтиради. Натижада, хоша ўртасида гиштин қалин устунлар, гумбаз ости конструкциясида саккизбурчак, ўн олти бурчак кунгуралар юзага келади. Улар иморат деворини икки-уч ярусларга бўлишга олиб келади. Хусусан, саккизбурчак барабан иморат асоси тўртбурчакнинг учдан бир қисмидан кўпроқ баландликни эгаллай бошлайди. Масала, Кўҳна Ўргенчдаги XII асрга оид Тўрабекахоним мақбарасида саккизбурчак билан ўн олти бурчак биргаликда тўртбурчакнинг ярмидан ортиқ баландликни ташкил этади. Шунингдек, гумбазли масжидларнинг аксариятида тўртбурчак қисми деворларида турли чуқурликдаги токча ва бўлимлар ўрнатилган. Масала, XI асрга оид Абу Саид Мейхенейи мақбарасининг тўртбурчак қисмида икки қаватга (ярусга) тақсимланиб, биричи қаватида деворнинг ҳар тарафида учтадан, иккинчи қаватида олтитадан бўлима – токча жойлаштирилган. Обиданинг саккизбурчак қисмларида эса токчалар билан бир қаторда катта очиқ туйнуқлар

қолдирилган. Улар декоратив панжара билан тўсилган. Шунингдек, тўртбурчак устига саккизбурчак қисм (барабан) ўрнатилгандан сўнг тўртбурчакнинг юқори қисмидаги буржларида бўшлиқлар юзага келади. Уларни ёпиш учун эса турли композицияга эга кўп қаватли кон-структив ва декоратив сербезак, нафис шарафалар ўрнатилган.

Таъкидлаш жоизки, масжид, мақбара, мадраса, хонақоҳ каби диний обидалар деворида суратлар ишланмаган.

Энди шундай интерьер композициясини сарой, меҳмонхона ва бошқа маъмурий обидага кўчириб ҳаёлан унинг девори юзасига маҳобатли сурат ишланган, деб фараз қилайлик. Таъкидлаш жоизки, ўрта асрларда қурилган саройлар тўлиқлигича бизга етиб келмаган. Ўрта аср саройларида ҳам асосий хона худди масжид ва мақбараларшикидек гумбаз билан ёпилган бўлиб, шундай конструктив қисмлардан ташкил топган, деб тахмин қилиш мумкин. Бундай обида деворида маҳобатли рангтасвир саҳналари бўлишмаларда тарқоқ ҳолда қўлланилиши мумкин бўлган. У ҳолда бўлишмалардаги деворий суратлар хона интерьерини композициясини ўзига бўйсундира олмайди. Чунки девордаги чуқур тоқча ва бўлишмалар ҳисобида деворий суратнинг яхлитлиги йўқолади. Иккинчидан, тўртбурчак девор устидаги саккизбурчак барабан юзаси деворий суратни композиция жиҳатдан босади, яъни, унинг монументаллик, таптапаворлик даражасини пасайтиради. Бошқача қилиб айтганда, деворий суратни бўғиб қўяди. Яна саккизбурчакдаги декоратив панжарали катта бўлишмалар деворий суратнинг яхлит кўрилишини деярли йўққа чиқаради. Шунингдек, тўртбурчакнинг саккизбурчакка қўшилган жойида ўрнатилган шарафалар ҳам деворий суратнинг ичига кириб бориб, унинг композицион яхлитлигига путур етказиши. Шунингдек, олд қисми равоқли юзачалардан ташкил топган кўп ҳажмли шарафалар ўзининг таптапаворлиги билан деворий сурат композициясини бадиий жиҳатдан бўғиб қўяди.

Мазкур далиллар қадимда катта ва яхлит композицияга эга деворий суратнинг обида интерьерини қўлланилишининг ўз-ўзидан камайишига олиб келади.

Илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда маҳобатли тасвирлар ишланган саройларни кўздан кечирсак, қуйидагилар маълум бўлади. Биринчидан, улардаги хоналар пастқамроқ, баландлиги 3-4 м бўлиб, тўрт томони ҳам яхлит кўринишга эга бўлган. Фақат бир деворида битта кириш эшиги бўлган, холос. Хона атрофи бўйлаб баландлиги 50-60 сантиметрли сува ўрнатилган. Хона шифти вассашифт бўлиб, ҳамма қисми деярли бир

хил баладликка эга бўлган. Шифтнинг марказий қисмидаги бўлишмада тўсинларни бир-бирига писбатан кўндалаг ўрнатиш натижасида юқори томони кичрайиб борган ва бир неча қаватдан иборат ўртасида очиқ туйнук қолдирилган. Мазкур туйнукли бўлишманинг пастдан юқори томон кичрайиб бориши ҳам интерьерни яхлит композицияга бирикитиш учун ҳам хизмат қилган. Натижада обида интерьери, кўзга яққол ташланмас барча қисмлари билан тўрт томон деворий суратларнинг композиция жиҳатдан яхлитлигини, таптаповорлигини, улуғворлигини таъминлаш йўлида хизмат қилган.

Шу ўринда яна бир далилга мурожаат қиламиз. Яқин йилларда Афросиёб деворларида сюжетли суратлар ишланган XII асрга оид хона пойдевори очилди. Хоша тарҳда узунчоқ тўғри-тўғрибурчак тузилишга эга. Хонанинг тарҳи унинг томи вассанифт конструкциясида ёпилганлигидан ва деворлари яхлит текис юзага эга бўлганлигидан далолат беради.

Ўрта асрлар иморатлари интерьеридagi гумбаз конструктив асослар (саккизбурчак, ўп олтибурчак), деворларидаги бўлишмалар-тоқчалар, шарафалар, декоратив панжарали туйнуқлар ярим бўртиб ишланган устуқлар ва бошқалар баладлиги 10-17 метр келадиган хона интерьерининг ҳапматли тасвирларсиз таптаповор бўлиши учун хизмат қилади. Улар интерьерда ишланиши мумкин бўлган деворий суратга бўлган муҳтожликни бартараф этишади.

Юқорида келтирилган далиллар масаланинг бир томони, иморат интерьерида юзага келган катта юзаларни пардозлаш масаласига ҳам ўзгача ёндошишини тақозо этади. Натижада обида қурилишида оммавий қўллапила бошлаган ишланган ёишдан турли декоратив шакллар кесиб, улар билан девор юзасига катта-катта нақшнинг композициялар ташкил қилиш аънапалари юзага келади. Бунга Бухородаги IX-X асрларга оид Исмоил Сомоний мақбараси, Туркменистон ҳудудидаги XII асрга оид Талхатаи-бобо масжиди ички ва ташқи деворларидаги ёишнинг юзалар мисол бўла олади. Шунингдек, масжидларнинг меҳробида ганчли нақшлар ишлаш аънапалари давом этади. Туркменистон ҳудудидаги X асрга оид Шир-Кабир масжид мақбара меҳроби шулар жумласига киради. Натижада IX-XII асрларда безак билан обида қисмлари конструкцияси бир-бириги тўлдириб, безак конструкцияни яққол намойиш этади. Конструкцияни ўзи ҳам обида ички ва ташқи кўрилишини шакл жиҳатдан гўзаллигини таъминлаб ва юзасини ёишнинг ёки яхлит ганч безак билан бойитади.

XI-XII асрларда иморат безагига араб алифбосида каллиграфик ёзув қўллаш аълоаси кириб келади. Унинг дастлабки асосий вазифаларидан бири тасвирий саъят намуналарининг илоҳий объектларга айланиб қолишига барҳам бериш бўлса, кейинчалик унинг ўзи мустақил баъдий йўналиш касб этади. В.Л. Воронинанинг таъкидлашича нафақат Марказий Осиёда, балки бутун Шарқда Ислом дини ўрнатилгандан сўнг маҳобатли рапгасвирга барҳам берилиши билан, унинг ўрнини тўлдириш учун иморат иштеръери безаги композициясида араб алифбосида ёзувнинг кириб келиши халқ оғида Ислом динининг чуқур жойлашиши йўлида хизмат қилган (Воронина В.Л., 1980, 188-189-б.). Таъкидлаш лозимки, шу даврларда, яъни, XI-XIII асрларда, Ўрта Осиё меъморчилигида монументал тасвирий саъят намуналарининг кенг қўлланила бошланиши кузатилади. Ёзувнинг меъморчиликда қўлланилиши тасвирий саъятга ҳам кенг йўл очиб беради, чунки Ислом идеологиясида Қуръон оятларининг аҳамияти шу даражага кўтариладики, унинг олдида монументал тасвирий саъят намуналари аввалги мавқеини бутунлай йўқотади. Унга фақат маънавий-эстетик, тарихий маъна сифатида қаралади. Иморат иштеръерида дастлаб ёзув ва нақшлардан тузилган композициялар қўлланилган бўлса, кейинчалик ёзув қисмларининг ўзларидан ўсимликсимон, геометрик нақшлар тузила бошланди. Ёзув иморат иштеръерида икки хил-декоратив безак ва Қуръон оятларидан сураларни эсга солиш каби ғоявий, тарбиявий вазифаларни бажарган.

XIV асрга келиб обидалар ички ва ташқи безагида ранг қўлланила бошланди. Девор юзасининг оқ рангли заминиди кўк, қизил, яшил ранглардан нақшлар ишланди. Рангли безакларда ва гапч ўймакорлигида асосан ўсимликсимон ва геометрик нақшлар қўлланилади. Шундай бўлишига қарамасдан сюжетли рапгасвир намуналар XIV-XV асрларда ҳам ишланган. Самарқандда Амир Темур саройларида сюжетли рапгасвирлар бўлганлиги ҳақида унинг замондошлари ёзиб қолдиришган. Амир Темур маҳобатли рапгасвир саъятига кенг йўл очганлигига Самарқандда мусаввирлар истиқомат қилувчи махсус мусаввирлар кўчаси—“Кўчаи Наққошон” бўлганлиги ҳам далолат беради (Пугаченкова Г.А., Галеркина О., 1979, 18-б.). Олимларнинг тахминларига кўра, Самарқанднинг Боғи Шамол маҳалласида истиқомат қилган мусаввир Пир Аҳмад Боғи Шамоллий Амир Темур яратган Боғи Шамол кўшигида маҳобатли рапгасвир ишлаган экан (Пугаченкова Г.А., Галеркина О., 1979, 15-16-б.). Муҳаммад Бобур Боғи Дилкушо кўшигида Амир Темур-

нинг Ҳиндистонга қилган юриши ифодаланганлигига гувоҳлик беради. Ибн Арабшоҳ Темурнинг боғ-саройларга деворий тасвир чизишдан мақсад “Темурнинг ишларидан ғойибона хабардор бўлиб, уларни ўз кўзи билан кўриб, мушоҳада қилганларга яққол намоён қилиб, кўрсатиш эди”-деб таъкидлайди (Ибн Арабшоҳ, 1992, 82-б.). Мазкур далиллар Амир Темур даврида турли жанрларда маҳобатли рангтасвир ишлангача эътибор кучайганлигидан далолат беради. Лекин бундай маҳобатли тасвирлар бизгача сақланиб қолмаган.

Мапзара тасвирлари XIV-XV асрларда Ширип-бика ака, Бибиҳоним, Туман-ака мақбараларида ва бошқа обидаларда ишланган, лекин улар кўпроқ график тасвир йўсинида ишланган ҳамда уларнинг аксарияти тўғри тўртбурчак, доира ичида ва шарафаларда ишланган. Бундай иморатларда деворий, тасвирий сурат ён-атрофидаги ўсимликсимон, геометрик нақшлар билан композиция, ранглар колорити жиҳатидан бирлашиб, кўпроқ эпизодик кўринишни эгаллайди, яъни, доминант-лигини йўқотади.

Сўнгги ўрта аср меъморчилик санъати маҳобатли рангтасвир аъёналаридан бироз чекинган бўлса, санъатнинг бу тури қайси жанрда ўз давомини топди, деган савол туғилиши табиий.

Таъкидлаш жоизки, бадиий санъатнинг бу тури Исломгача ва Ислом дини ўрнатилгандан сўнг бир аср ўтар-ўтмас яна газламачилик, капдакорлик, кулолчилик безакларида қўлланила бошлади. Шу ўринда Барбара Бренднинг қуйидаги фикрини келтирамиз: Дунёвий санъат мажмуи кенг бўлган. Кўнгина саройларда тирик мавжудот тасвири ва ҳайкаллар ҳамда деворий суратлар бўлган. Китоблар асосан подшоҳлар ва бойлар учун безатилган, лекин одам ва тирик мавжудотларнинг тасвири, гоҳ очикчасига, гоҳ нақшлар билан яширилган ҳолда секин-аста газлама, капдакорлик ва кулолчилик безагига ўтиб жамиятнинг, бошқа қатламлари орасида ҳам кенг тарқалган (Барбара Бренд, 2008, 23-б.). Расмлар билан бойитилган китоблар бой хонадопларга тегишли дейилишига сабаб, улар сон жиҳатдан кам ва қиммат бўлган. Чунки барча хаттотлар мусаввирлик санъатига эга бўлмаган. Бундай хаттотлар китобдан нусха олишган, тасвирларни қолдириб кетишган. Чунки расмларни бошқа мусаввирларга кўчиртириш китобнинг тап нархиши ошириб юборган. Жумладан, XVIII асрнинг ўрталарида Ҳиротда бир дон китобнинг нархи 50 тумангача бўлган. Ваҳолонки, шу пайтда 5 туманга битта ишчи от, ёки иккита дағал жувли сигир сотиб олиш мумкин бўлган (Барнабади, Туманович Н.Н., 1989, 235-б.).

Шу ўришда бир масалага изоҳ беришга тўғри келади. Саройлардаги деворий суратлар фақат шоҳ ва унинг аъёнлари учун хизмат қилган. Уларни кўриш оддий халқ учун мушкул бўлган. Улар фақат бундай тасвирларнинг халқ орасида тарқалган маҳобатида хабардор бўлганлар, холос. Саройлардаги деворий суратларнинг довуғини эшитганлар ўз дупёқарашни доирасидан келиб чиқиб, уларнинг композициясини тасаввур қилишган. Бу ҳам омманинг бадиий саъятга бўлган қизиқишини ва уларни кўриш, улардан лаззатланиш завқини оширган.

Тасвирий саъятнинг кенг ёйилиши юқорида айтганимиздек нафақат газламачилик, кандакорлик, кулолчилик балки китоблар, яъни, бадиий асарлар қўлёзмалари орқали ҳам амалга оширилган. Янги кўчирилган (чоп этилган) қўлёзма ичидаги миниатюралар китобхонни қизиқтирган. Улар асардаги матн эпизодларини тасвирлардаги саҳналар билан солиштириб кўрганлар. Натижада тасвирлар ҳақида ҳам ўз тушунчаларига эга бўлишган. Китоблар қўлдан-қўлга ўтиб, ўз мухлисларини орттириб борган. Бу ўз навбатида миниатюра тасвирий саъятининг янада шаклланишига сабаб бўлган. Натижада турли давлатларда миниатюра мактабларининг юзага келишига ижобий таъсир кўрсатган.

Мавзулар тафсилотида умумийликни сақлаган ҳолда ҳар бир мактабга хос жанрлар, услублар, эпизодлар юзага келади.

Миниатюра саъяти ўзига мустақил ижод учун йўл очиб олди, десак хато бўлмайди. Бу саъят ўрта ва хусусан, сўнгги ўрта асрларда жуда катта натижаларга эришди. Уларда қадимий, яъни, аввалги жанрлар ва ўз даврларида халқ оғзаки ижодиётида сақланган, шунингдек, адабий асарларда ёритилган мавзулар ифодалана бошланди. Ўша даврларда тасвирий саъят асарлари панауналаридан тузилган мажмуаларни алоҳида китоб, ҳозирги тилда айтганда, альбом тарзида чоп этиш анъаналари йўлга қўйилган, шунингдек, улар мавзусига қараб ўзига мос келадиган адабий, бадиий қўлёзма асарлари ичида ўз ўрнини топди.

Х Х Х

Мазкур бобга яқин ясар экампиз, таъкидлаш жоизки, иккита йўналиш (горизонтал, вертикал) орқали ҳосил бўлган кичик-соқрал дунёга эга бўлган хонадон мазкур дунёда ҳам доимо фаровон яшаш орзусида бўлган. Бу орзу-ҳавасга улар безак турлари, нақшлар орқали эришиш мумкин, деб тушунишган. Шунинг учун хопа деворлари, конструктив қисмлар ва шифтига безак ишлашга ҳаракат қилинган. Безак орнамент-

лари, шаклларининг рамзий ифодалари орқали хонадон фаровонлиги, бахти, бойлиги, тўқлиги каби кечинмаларининг ижобий бўлишини таъминлашига ишонишган. Шунингдек, тотем тасвирлари орқали хонадон авлоди руҳларини эслаб туриш имкоиятини туғдирган. Улар билан боғлиқ одатларнинг бажарилиши ҳам авлодлар руҳини шод этиб туриш тушунчалари билан боғланган.

Ўрта Осиёда Ислом дини ўрнатилгач, дастлабки йиллар меъморий обидалар деворларида сурат ишлаш анъанаси деярли тўхтатилади. Чунки бу пайтда оммани аввалги динлардан қайтариш, улар сиғиниб келган илоҳлар ҳайкали, суратлариини йўқ қилиш масаласи авж олган эди. Деворий тасвирларнинг тарихий маъна сифатида, эстетик тарбия йўлида хизмат қилаётганига тўлиқ ишонч ҳосил қилингандан сўнг маҳобатли рангтасвирга бўлган ишончсизлик йўқолади. Маҳобатли рангтасвир ишлаганга эътибор берила бошланади. Лекин, маҳобатли рангтасвир аввалгидек кенг жорий этилмайди. Бунга асосий сабаб Ислом дини ўрнатилгандан сўнг, меъморчиликда катта ўзгаришлар юз беради. Янги турдаги иморатлар қурилиши юзага келади. Иморат интерьерида конструктив ассослар ҳисобига, девор юзаси қисмларга бўлинади. Турли гумбаз конструкциялари ҳисобига икки-уч ярусли бўлинмалар юзага келади. Хона бурчаклари парафалар билан тўсилади. Умуман, иморат интерьери композицияси мураккаблашиб, боради. Шунингдек, ўрта аср бошларида кенг қўлланилган гиштин пардоз ва ганч ўймакорлиги хона интерьерида муҳим ўринни эгаллайди.

Деворий суратлар майда-майда бўлинмаларда ишланади. Натижада, маҳобатли рангтасвир аввалги композицион доминантлигини ва яхлитлигини йўқотади. Бу ўз навбатида, маҳобатли рангтасвир суратлари ишланишининг сусайишига олиб келади. Улар девор юзасида эпизодик кўринишни эгаллайди. Ўрта асрларда Ўрта Осиёда ёғоч, ганч ўймакорлиги ва наққошлик санъати юқори даражага кўтарилади. Ранг-баранг, хилма хил безак намуналари композицион ечимининг пухталиги, гўзаллиги, лирикага бойлиги, ислимий гириҳларнинг ўта нафислиги, геометрик ва ўсимликсимон нақшларнинг уйғушлиги, улардаги композиция, пропорцияларнинг ўзаро мутаносиблиги, турли ёрқин рангларнинг бир-бирига мос гаммада ишланиши хона интерьери таънаворлигини кучайтиради.

СЎНГИ СЎЗ

*Фан Аллоҳ томонидан ато этилган ва
бутун борлиқни бўйсундирган асосий
қонунларни очиб беради.
Джисн Ирвин*

Юқоридагиларга якуп ясаб айтишимиз мумкинки, иморатга бағишланган одат, расм-русум, қоидалар ўз узоқ ўтмишига бориб қалади. Улардан айримлари жамиятнинг синфларга бўлинишига бўлган даврда юзага келган. Урф-одатлар, қоидалар деярли умум боғлиқлигини йўқотиб, айримлари якка ҳолда этиб келган. Улар бир бирини тўлдирган бир гуруҳ ҳаракатдан ташкил топган.

Асосий ва йирик ҳаракатлари қатори бешта омилдан ташкил топган. Биринчи, шаҳар, иморатнинг томонлар йўналишига қараб тўғри тўртбурчак, доира, учбурчак, тузилишида шаклланиши. Коинот рамзий ифодаловчи геометрик юзаларнинг соқрал тушунчалар билан боғланиши, иморат тарҳининг ҳам соқрал тушунчалар билан боғланиб кетишига сабаб бўлган; Иккинчи, иморат қисмларининг вертикал томонга қараб шаклланиши. Бу омил шаҳарсозликка ҳам тегишли. Вертикал кўринишга эга иморат тарзи, қисмлари (девори, устунлари) кўпроқ ҳаёт даражаси ифодалаган. Шунингдек, оламнинг ер ости, ер, коинот қисмлари билан боғловчи омил бўлганлиги сабабли, улар соқрал тушунчалар билан боғланиб кетган; Учинчи, иморат қисмларининг уфқ чизиги томон йўналиши ва вертикал ҳолатда кўтарилиши натижасида, уларнинг учрашув жойида ҳосил бўлган ҳамма томони берк соқрал аҳамиятга эга микродунё ташкил этилиши; Тўртинчи, ташкил этилган микродунё мустаҳкамлиги, ёруғлиги, қулайлиги, берклиги учун хизмат қилган конструктив қисмларнинг рамзий аҳамият касб этиши ва одатлар билан боғланиб кетиши; Бешинчи, омилга юзага келган микродунё ичиди хонадон фаровонлиги йўлида хизмат қиладиган рамзий аҳамиятга эга безак ва ранглар билан безатилиши киради.

Бу омилларнинг барчаси бир-бири билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Улар ичида иморат мустаҳкамлигини таъминлаш, иморат қисмларига

бағишланган қурбонликлар орқали авлодларга эҳтиром билдириш, бойликка эга бўлиш, бахтли, тинч-тотув ҳаёт кечириш, меҳру муҳаббатни сақлаб қолиш, орзу-ҳавасга эришиш каби ғоялар ётади.

Шаҳар, иморат тарҳи, тарзи ҳамда қисмларига оид қоида ва урф-одатлар мағзида қуйидаги фалсафий мушоҳадалар ётади: Ҳаёт дарахти тушунчасига ишониш; Тоғонлар аҳамиятига ишониш; Янги иморат учун жой таплаш қоидаларига ишониш; Хонанинг кинот каби соқрал тушунчага эғалигига ишониш; Иморат вертикал қисмларининг кинот қаватлари билан боғланишига ишониш; Иморат қисмларига атаб бериладиган қурбонлик ва бошқа урф-одатларни бажариш орқали руҳ-арвоҳларни озуклаштиришга ишониш ва бошқалар.

Марказий Осиёда қадимдан илм-фан, адабиёт, санъат, меъморчилик ва бадий безакда сусайиш сезиларли даражада юз бермаган. Улар бир маромда шаклланиб борган. Фақат босқинчилик урушлари оқибатида кўп шаҳар ва иморатлар вайрон бўлган, бунёдкорлик ишлари вақтинча тўхтатилган. Типчилик ўрнатилиши, хўжалик ва савдо алоқалари йўлга қўйилиши билан, бунёдкорлик ишлари яна ўз изига тушган. Ҳар бир даврда халқ талабига биноан ўзига хос меъморчилик ва безак стиллари юзага келган. Меъморчиликда ва рапгасвир санъатида катта ўзгариш Марказий Осиёда Ислом дини ўрнатилганда юз берган. Яъни, бадий маҳобатли рапгасвир ўрнига ўсимликсимон, геометрик пақшларга эътибор кучаяди. Ҳайкалтарошлик санъатига деярли барҳам берилади.

Меъморчиликда ибодатхоналар ўрнига масжидлар юзага келган. Иморатларнинг ички ва ташқи композициясига ўзгаришлар киритилади.

Марказий Осиёда саройлар ички деворларида ишланган бадий маҳобатли тасвирлардаги саҳналар қаҳрамонлари Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам халқ оғзаки ижодиётида, ёзма маълумотларда, дostonларда куйланган. Жумладан, Папжакентдаги деворий суратларда ифодаланган Рустам образи Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида ҳам акс эттирилган. Ислом дини идеологиясига зид одатларга барҳам берилган. Улар ўрнига янги урф-одатлар юзага келган.

Меъморчиликдаги қоида ва одатлар, орнаментал санъатга оид рамзий ифодалар кўп ҳолларда сақлашиб қолган. Уларнинг айримларидаги рамзий ифодалар ўзгача тус олган.

Қурилиш босқичларига қараб шаклланган. Масалан, жой таплаш, тарҳ тузиш, пойдевор ўрнатиш, девор қалаш, том ўрнатиш, янги уйни нишонлаш каби тадбирларнинг ҳар қайсисига оид урф-одатлар бир-бири билан боғланиб борган. Уларнинг аксарияти конструкция, функция,

композицияга боғлиқ юкламалар таъсирида шаклланиган ва бизгача турли ривоят, расм русумлар, диний эътиқодлар билан боғланган шаклда етиб келган бўлиши мумкин. 1. Оиланинг ижтимоий, иқтисодий шароити 2. Қўрқув, ишонч. 3. Ҳамкорлик, жамоага бўйсуниш, дўстлик. 4. Маънавий эстетик дунёқараш. 5. Диний эътиқодлар. 6. Сехр-жоду (магия).

Ҳаммамизга маълум иморат қурилиши катта иқтисодий харажат талаб қилган. Ҳар бир оиланинг ҳам бунга қурби етмаган. Шунинг учун ҳам оддий турар жойга эга бўлиш орзу-ҳаваси ҳар бир оилада яққол гавдаланган.

Шунингдек, турар жой берк бир дунё бўлган. Уй жойга бўлган орзу ҳавас, унинг нафақат ўзини, балки ҳар бир қисмининг рамзий ифодага эга бўлишига сабаб бўлган. Иккинчидан, иморат конструктив асосида йўл қўйилган камчиликлар, унинг табиат инжиқлиги олдида бардош беролмаслигига сабаб бўлган. Бу ўз навбатида кишида оғир таассурот қолдирган. Шунинг учун табиатнинг инжиқликлари киши онига қўрқув солган. Хонадон табиат инжиқликларини иморатга салбий таъсири доирасини урф-одатлар, қоидаларни бажариш йўли билан камайтириш мумкинлигига ишонч ҳосил қилинган. Шунда табиат унинг хонадонига омад келтиришига ва уни балолардан асрашига ишонишган. Юқорида айтганимиздек, урф-одатларнинг аксарияти конструктив асослар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли усталар ва хонадон эгалари уларга алоҳида эътибор беришган.

Иморат қурилиши нафақат катта маблағ, шунингдек, балки кўн ишчи кучи ҳам талаб қилган. Шунинг учун айрим одатлар иморатнинг оғир қисмларига (пойдевор, девор, том) жамоани жалб қилиш билан боғлиқ бўлган. Қўши-қўшничиликка риоя қилиш ҳам катта аҳамият касб этган. Шунинг учун иморат қурилишида қўшни ҳовлисини тўсмаслик, шамол йўлини тўсмаслик, қор ёмғир сувиш қўшни ҳовлисига оқизмаслик, суғориш суви йўлини тўсмаслик, ҳовлилар орасидаги деворнинг икки томонинг бамаслаҳат, ҳамкорликда ўтказиш каби қоидаларга қатъий амал қилинган.

Маълумки, Шарқ халқларида қадим замонлардан буён рубойлар, ривоятлар, халқ эпосларида ижтимоий тарбияга, маънавий эстетик функцияларга алоҳида эътибор берилган. Улар халқ маданиятини намойиш этган, шу билан бирга кишини рағбатлантирган. Эстетик дунё-қарашларнинг ўсишига чорлаган. Шунингдек, бунинг сабаб ва утилитар хўжалик атрибутларининг бирлашишига таъсир қилмасдан иложи бўлмаган.

Поэзияда, музикада мавжуд лирик кечинмаларни меъморчиликда ҳам кўрамиз. Унда турли ҳажмларнинг ўзаро мутаносиблиги, тарзда турли деталларнинг ритмик қайтарилиши ёки бир маромда қисқа-қисқа ўзгаришлар ташкил қилиши, пимқоронғу бўлишга ёки тоқчаларнинг ёруғ устунчалар билан чегараланиши, кетма-кет жойлантирилган равоқларнинг ичкари томон кичрайиб бориши каби композицион счимлар обида тарзида лирик кечинмаларни юзага келтириб, обида тарзи поэтикасини кучайтиради. Бадий безак ҳам рамзий, руҳий, илоҳий тушунчалар, тарихий воқеалар билан боғланиб кетган. Хопадонда авлод руҳларини ҳимоя қилувчи куч сифатида сақланган, хопадон ўтмишидаги илоҳларини, тотемларини, оила фаровонлиги билан боғлиқ ҳамда муҳаббат, ҳаёт, келажак, бойлик, умрбоқийлик каби тушунчаларни рамзий ифодалар орқали акс эттирган.

Меъморий обидалар, турар жой хошалари ички қисмида конструктив асосларида, тарзида қўлланилган нақшларнинг рамзларини қуйидаги турдаги фалсафий ифодаларга умумлаштириш мумкин. Жумладан, хабар берувчи рамзлар, Улар яхшилик ва нохушликлардан дарак бериши мумкин; Даъват этувчи рамзлар, улар қаторига эзулик, гўзаллик, шокликка, тирикликка иштилош каби инсоний фазилатлар киради; Афсонавий рамзлар-космик кучлар, руҳлар; Жасурлик рамзлари-рашглар, айрим жонзотлар; Ҳамсифатлик рамзлари-турли объектларнинг бир-бирига ўхшаш рамзларни ифодалаш; Табиат рамзлари-уйғониш, дарак берувчи нақшлар; Қўриқловчи рамзлар-ёвузликни қайтарувчи жонзотлар, геометрик нақшлар; Сеҳргарлик рамзлари. Улар негизда яхшиликка ишонтириш туйғулари ётади; Тасаввур қилиш рамзлари. У орзуларни озиқлантирган; Тўқлик рамзлари, улар негизда турли нақшлар орқали мўл-кўлчиликка, бойликка, ҳосилдорликка бўлган истаклар ва бошқалар ётади. Уларнинг барчасида орзу истак ҳиссиёти ётган. Орзу истак турли ғояларни туғдирган. Қоишотга, турли геометрик нақшларга, турли жонзотлар тасвирига, ўсимликсимон нақшларга ишонч билдирилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мустаҳкам иморат, хавф-хатарсиз ҳаёт, мўл-кўлчилик, бахтли ҳаёт, келажакка ишонч каби истакларни турли нақшу пигорлар, иморат қисмлари билан боғлиқ урф-одатлар орқали илоҳлардан, таңгридан сўрашган. Улар сўраган истаклар нақшу пигорлар, бажарилган урф-одатлар орқали таңгридан, берилишига ишонилган. Шунингдек, барча қувончлар, бахтли ҳаёт, мўл-кўлчилик нақшу пигорларга ишонч, руҳу арвоҳларга атаб берилган қурбонлик,

бажарилган маросимлар эвазига илоҳлардан, ташгридан қайтарилган натижалар деб қабул қилинган.

Бадиий безакнинг рамзий ифодалари давр ўтиши билан халқ дунё-қарашининг кенгайиши, динларнинг емирилиши, янги динларнинг юзага келиши натижасида ўзгариб, бизгача қисман етиб келган. Ҳар қандай ўзгаришларга юз тутган бадиий безаклар халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилиши вазифасини сақлаб қолган. Умумий барча маънавий кўтарилиш Ўрта Осиё халқлари ҳаётида гўзалликнинг ва меҳр-мурувватнинг юқори босқичга кўтарилган ҳолда ўрнатишга ва улар ҳақидаги фикр мулоҳазалар доираси, чегарасининг кенгайишига йул очиб берган.

Охириги навбатда қурилиш, санъат негизида турли динларга оид тушунчаларнинг мавжудлигини ипобатга олиб, маздаизм динининг билимдони Мани Х. Мехта фикрини келтирамиз. Унинг фикрича, турлича помланган динлар ягона Буюк коипот Мусиқа – ҳақиқатнинг турли ноталаридаги оҳангдир, холос. Ҳақиқат ҳар қандай шаклда ва турли босқичда (даврд) ягонадир, шунинг учун Дин ҳам ягонадир. Барча динлар инсониятга хизмат қилиш, бир одам билан иккинчи одам, бир элат билан бошқа элатлар орасида тўсиқ-қовларни бартараф этиш йўли билан Аллоҳга эришишга интиладилар (Мани Х. Мехта, 2002, 133-б.). Марказий Осиёда мавжуд диний эътиқодларнинг зардуштийлик, буддавийлик ва Ислом дини таъсири олдида инсоннинг барча турдаги фаолияти каби иморат қурилиши ҳам диний тушунчалар билан боғланиб кетган. Шунинг учун ҳам уларнинг асл моҳияти йўқола борган, мавҳумлашган ва кейинчалик улар урф-одат, диний эътиқодларга кириб кетган. Шу боисдан айрим илоҳий одатлар негизида соф муҳандислик тушунчалари ўрин олган. Улар қаторига хонанинг симметрик бўлишига ҳаракат қилиниши, иморат қурилиши босқичларининг бир тизимда ташқил этилиши, иморат қисмларига бўлган эътибор (шифт, эшик, устуң) ва диний маросимлар билан боғланиб кетган ижтимоий-маиший эҳтиёжлар муносабатлари киради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

Манбалар:

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис Ал-жомий ас-саҳиҳ. 1-китоб. -Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти. 1991.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис Ал-жомий ас-саҳиҳ. 4-китоб. -Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти. 1992.

Абу Абдуллоҳ Рӯдакий ва Бобо Тоҳир шеърларида. -Тошкент: Шарқ, 1994.

Абу Абдуллаҳ Джафар Рудаки. Стихи. Жизнь и творчество. -Алматы, 2008.

Абдурахмон Жомий. Юсуф ва Зулайхо. Тоҷик тилида Олимжон Бӯриев таржимаси. -Тошкент, 1983.

Абу Мансур ас-Саолибий. Ҳатимат ад-даҳр. Араб тилида Исмаил Абдуллоев таржима қилган. -Тошкент: Фап, 1976.

Абу Мансур Абдумалик ибн Муҳаммад ас Саолибий. Татиммат ал-Ҳатима. -Тошкент: Фап, 1990.

Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария (Самарқанд мазорлари зикри). -Тошкент: Янги аср авлоди. 2009.

Абу-л Файз Бейхаки. История Масуда. -М., 1969.

Авесто. Асқар Маҳкам таржимаси. -Тошкент, 2001.

Ал-Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий. Бӯстонул Орифийн. Араб тилида Бекназар Муҳаммадшукур ва Масъудхон Маҳдихон ўғли таржимаси. -Тошкент: Мовароуннахр. 2003.

Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. Араб тилида таржима. -Алматы: Ёлым, 1993.

Амир Хусрав Деҳлави. Довалрапи Хизрхан. -Алигарх, 1918.

Амир Хусрав Деҳлавий асарларига ишланган расмлар. -Тошкент: Фап, 1983

Арберри А. Дж. Суфизм. Мистики Ислама. -М.: Сфера, 2002.

Артхашастра. -М., 1959.

Ат-Табари. Извлечения из «Тарих ар-расул ва-л мулук». МИИТ, 1939.

Ахтарваведа. Избранное. Перевод, комментарий и вступительная статья Т. Я. Елизаренковой. -М., 1975.

Барнабади Муҳаммад Риза. Тазкире ("Памятные записки"). Факсимиле рукописи. Изд. текста, перевод с персидского, введение и примечание П.Н. Туманович. -М., 1984 (ШИБ, 66).

Библия: Организация по распространению священных книг среди народов.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т-2, 4. 3. -М.-Л., 1950.

Ватьсыяна М. Камасутра. -М., 1993.

Вергилий. Буколики, Георгки, Энеида. -М.; Худож. лит.-ра, Георгки, книга вторая, 1979.

Витрувий. Десять книг об архитектуре, том I, перевод ф. А. Петровского. -М.: Изд. Всес. Акад. арх.-ры, 1936. Книга вторая, гл. I, II.

Геродот. История в девяти книгах. Пер. Ф.Г. Мищенко. -М., 1988.

Геродот. История. -М.: Ладомир, 2001.

Заратустра Учение огня. Гаты и молитвы. -М.: Эксмо, 2008.

Ибн ал Факих Извлечения из «Китоб ахбар ал бурдан». Пер.С.Волынец.-МИТТ, т.1.-М.-Л.,1939;т.П.М.-Л.1938.

Ибн-аль Фарид Арабская поэзия средних веков. 3. Миркишой таржимаси.-М., 1975.

Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари. -Тошкент: Меҳнат, 1992.

Ибн Рашик. Опора в красотах поэзии, ее вежестве и критике (Д.В. Фролов таржимаси)//Брагинский В.И. Проблемы типологии средневековых литератур. -М.,1991.

Имом Аҳмад ибн Қудума Мақдисий. Минҳожул - қосидийн. -Тошкент,2009.

История Ат-Табари.-Тошкент, Фан, 1987.

Кошифий Ҳусайн Воиз. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати.-Тошкент. Абдулла Қодирий помидоги халқ мероси нашриёти, 1994.

Мастера искусства об искусстве.-М.: 1965, т.1.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1.-М.-Л., 1939;т. II.М.,1938.

Мирзо Абдулқодир Бедил. Рубойилар. Шоислом Шомухамедов таржимаси.- Тошкент, 1986.

Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. -Тошкент, 1991.

Навоий, Алишер. Ҳазойпул-маоний. III-том. Бидойиул-васат.-Тошкент, 1960.

Навоий, Алишер Навоий асарларига ишлаган миниатюралар.-Тошкент, 2001.

- Навойи А.** Лисопут-тайр. -Тошкент: Фафур Фулом помидаги Адабиёт ва санъат нашриёти., 1984.
- Наршахий.** Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи.- Тошкент: Фан, 1966.
- Насафий Азизиддин.** Зубдатул ҳақойиқ//Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Форсийдан Нажмиддин Комилов таржимаси.-Тошкент: "Маънавият", 1997.
- Низами Гянджеви.** Искандер-наме, том пиятий. -М.,1986.
- Низомий «Хамса»сига** ишлаган расмлар.-Тошкент: Фан, 1985
- Нисорий, Ҳасанхўжа.** Музакири аҳбоб. Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси.- Тошкент, 1993.
- Нишобури.** Таърихи Нишобур. Техрон, 1960.
- Паҳлавон Маҳмуд.** Рубоийлар. Нашрга таёрловчи Тўхтасин Жалилов.- Тошкент. 1979.
- Румий, Мавлоно Жалолиддин.** Ичингдаги ичингдадир. Форсийдан Улуғбек Абдуваҳоб таржимаси.-Тошкент: Ёзувчи, 1997.
- Румий, Жалолиддин.** Маснавий. Форсийдан Асқар Маҳкам таржимаси.-Тошкент: Шарқ, 1999.
- Румий, Мавлоно Жалолиддин.** Маснавийи Маънавий. 2-китоб. Форсийдан Жамол Камол таржимаси.-Тошкент, 2002.
- Румий, Мавлоно Жалолиддин.** Маснавийи Маънавий. 3-китоб. Форсийдан Жамол Камол таржимаси.-Тошкент. 2003, - Техрон.
- Румий, Мавлоно Жалолиддин.** Маснавийи Маънавий. 1- китоб. Форсийдан Жамол Камол таржимаси.-Тошкент, 2005, - Техрон.
- Саъдий** шеърятилан. -Тошкент, 1976.
- Страбон** х 1,8,4.
- Табризи Ваҳид.** Джам'и мухтасар (Трактат по поэтике). Перевод и комментарии А.Бертельса. -М., 1959.
- Фаридиддин Аттор.** Илоҳийнома // Комил инсон ҳақида тўрт рисола.-Тошкент: Маънавият, 1997.
- Фирдавсий, Абулқосим.** Шоҳнома, 1-жилд. Форсийдан Шоислом Шомуҳамедов таржимаси, - Тошкент, 1975.
- Фирдавсий, Абулқосим.** Шоҳнома, 2-жилд. -Тошкент, 1976.
- Фирдавсий, Абулқосим.** Шоҳнома, учинчи китоб. -Ташкент, 1977.
- Фирдоуси.** Шах-наме.- М., 1957.
- Яссавий Аҳмад.** Девони Ҳикмат. Тошкент. "Фафур Фулом помидаги" Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.
- Хафиз.** 50 газелей.-Сталинобад, 1955.

Юридические документы и письма. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. -М., 1962.

Шарқ мишиатюраси.-Тошкент, 1980.

Шарқ мишиатюраси ва адабиёти.-Тошкент, 1987.

Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси. -Тошкент: Чўлпон, 1992.

АДАБИЁТЛАР

Абдуллаев А. Солярный знак из Тамопотепи и его аналогии // МАИТ, - Душанбе: Дониш, 1977.

Аврам Мард. Чашмхон Ирони бостон.-Техрон, 1973.

Акишев А. Искусство и мифология саков. -Алма-Ата: Наука, 1984.

Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («Ромб с крючками») // Советская археология.-М.: Наука, 1963, № 3.

Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921г.-Изв. Туркентапского отдела РГО, -Ташкент 1924, т. XVII.

Андреев М. С. Таджики долины Хуф. Вып. 2.-Сталинабад: Изд. АН Тадж. ССР, 1958.

Антес Р. Мифология в древнем Египте / Мифология древнего мира. Инглиз тилидан таржима.-М., 1977.

Антонова Е.В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. - М.,1977.

Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии.-М.: Наука, 1984.

Арапов А.В., Тўйчиева Ю.Г., Булатов М.С. Космограммы Ак-Астана-баба // O'zbekiston Arxitekturasini va Qurilishi 1/2002.

Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. -М.: Наука, 1982.

Армарчук Е.А. Семантика зооморфной орнаментации поливной керамики Хорезма //Археологические исследования в Туркменистане-Ашхабат: Ёлим, 1992.

Арнольд Ван Геннеп. Обряды перехода. Француз тилидан Ю.В.Иванова, А.В.Покровскаялар таржимаси.-М.: Восточная литература, 2002.

Арешян Г.Е. Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Курк и Аракса II тқс. До п.э.// ВДИ. 1988.

Асқаров Ш.Д. Мавзолей-хонахох Мовароуннахра // O'zbekiston arxitekturasini va qurilishi. 2002 /2-3.

Аскарлов Ш.Д. Архитектура Темуридов. -Тошкент: San'at, 2009.

Асқаров А.А. Сапаллителица.-Ташкент: Фап, 1973.

Ахмедов М.К. Историко-теоретические основы формирования средневековых архитектурных ансамблей Узбекистана. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора архитектуры. -Ташкент, 1996.

Ахунбабаев Х.Г. Об одном согдийском обычае // ИМКУ, Вып. 23, - Ташкент: Фап, 1990.

Ахунбабаев Х. Домашние храмы раннесредневекового Самарканда// Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Античность раннесредневековья.-Ташкент: Фап, 1987.

Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесреднего Азербайджана.-Баку. 1986.

Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду.-М.: Наука, 1979.

Ашрафи. Джамии в миниатюрах XVI в.-М., 1966.

Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Тошкент, 2007.

Бабаева Н.С. Давра-обряд выкупа грехов умершего (по материалам Кулябской области) //Этнография Таджикистана.-Душанбе: Дониш, 1985.

Байбурин А.К. «Строительская жертва» и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян // Проблемы славянской этнографии.-Л., 1979.

Барбара Бренд Искусство Ислама.-М.: ФАИР, 2008.

Басилов В.Н. О пережитках тотемизма у туркмен //ТИИАЭ АН СССР. Т. VIII. Серия этнографическая.-Ашхабад, 1963.

Басилов В.Н. Культ святых в исламе.-М., 1970.

Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-X вв. //Труды отдела истории культуры и искусства Востока. Том II. Гос. Эрмитаж, -Л., 1940.

Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Согда. В кн.: Живопись древнего Пенджикента.-М., 1954.

Беленицкий А.М. Результаты раскопок городища древнего Пенджикента в 1960-х //АРТ, вып.8.-Душанбе, 1960.

Беленицкий А.М. Монументальное искусства Пенджикента.- М.: Искусство, 1973.

Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. -Л., 1973.

Беленицкий А.М., Маршак Б.И. Черты мировоззрения согдийцев VII-VIII вв в искусстве Пенджикента // История и культура народов Средней Азии. -М.: Наука, 1976.

- Бенвенист Д. Дини ироғийи қадим.-Техрон, 1971.
- Бертельс А.Е. Пять философских трактатов на тему «Афак ва афрус».-М., 1970.
- Богораз-Тан В.Г. Чукчи, т.2.-Л., 1939.
- Бондаренко И.А. Реальное и Идеальное в структуре средневекового города// Вопросы истории архитектуры. Сборник научных трудов.- М., 1990.
- Бобринский А.А. Горцы верховьев Пянджа. Ваханцы и ишканимцы.-М., 1980.
- Богораз-Тан В.Г. Чукчи, т.2.-Л., 1939.
- Большаков О.Г. Ислам запрещает //Наука и религия, 1967,№5.
- Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство// Труды Государственного эрмитажа, т.Х-Л., 1969.
- Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V-XV вв.-М.: Наука, 1982.
- Бондаренко И.А. Реальное и идеальное в структуре средневекового города// Вопросы истории архитектуры. Сборник научных трудов.-М., 1990.
- Булатов М.С. Храмы-обсерватории Тагискена и Чирик-рабата в Казахстане // Маскап, 1992, № 7,8.
- Булатов С.С., Салимов С.Н., Мухторов А. Шердор мадрасаси безакларнинг сирли олами. -Тошкент: Talgin, 2007.
- Булатова А.Г. Хореография в системе некоторых обрядов народов Горного Дагистана (вторая половина XIX-начало XX в.) // Быт сельского населения Дагистана (XIX-начало XX в.). -Махачкала, 1981.
- Бунин А.В. История градостроительного искусства. Том первый.-М.: Стройиздат, 1979.
- Бурхард Брентъес. От Шанидара до Аккада. Немис тилидаи Н. Н. Водипская таржимаси.-М.: Наука, 1976.
- Вайнберг Б.И. Олень в глиптике древнего Хорезма // ВДИ, №3, 2000.
- Ватъсьяна М. Камасутра. -М.,1993.
- Вахид Гиссари. Исламское искусство-великий феномен//Эпоха, 2009, №3.
- Веймарн Б., Проблема изобретательности в искусстве Феодального Востока// Искусства, 1968, №5.
- Веста Сархош Куртис. Персидские мифы.-М., 2005.
- Виденгрэн Г. Моши ва таълимоти у.-Техрон, 1976.
- Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Следы почитания огня в средневековом Хорезмском городе//Этнография и археология Средней Азии.-М.: Наука, 1979.

Воронина В.Л. Черты раннесредневекового жилища Средней Азии // СЭ, 1963, № 6.

Воронина В.Л. Ислам и изобразительное искусство // Народы Азии и Африки, 1965, №5.

Воронина В.Л. Синтез искусств в зодчестве Средней Азии // АН, №17. -М.,1964.

Воронина В.Л. Архитектурный орнамент Средней Азии (Вопросы классификации) // АН, 1980, № 28.

Воронина В.Л. Ислам и архитектура (на примере Средней Азии) // Архитектурное наследие, №32. -М.: Стройиздат,1984.

Воронина В.Л. Доисламская символика в архитектуре Средней Азии и зарубежного Востока // Архитектурное наследие. №33.-М., 1985.

Всеобщая история архитектуры. Том I. - М.: Стройиздат, 1970.

Всеобщая история архитектуры. Том 8. -М.: Стройиздат, 1969.

Гаджиев Г.А. Доисламские верования и обряды народов Нагорного Дагестана. -М.: Наука, 1991.

Галеркина О. Миниатюра Мавераннахр. -Л.: Аврора, 1980.

Геннеп А.В. Обряды перехода. -М.: Восточная литература, 2002.

Гордон С. Хапсагская мифология // Мифологии древнего мира. -М.:Наука, 1977.

Грант-Аллен. Эволюция идеи божества. Исследования о происхождении религии // Вестник знания (В.З.Битнера).-СПб, 1906.

Гришман Р.М. Происхождение "Чахартга" // История и археология Средней Азии. -Ашхабад, 1978.

Григорьян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана. VII-XII вв.-М., 1960.

Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. - М.,1972.

Гуревич Л.Л. К интерпретации пенджикентских "капелл" // Тезисы докладов конференции «Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье». - М., 1981.

Давыдов А.С. Жилище. Материальная культура таджиков верховьев Зеравшана. - Душанбе: Дониш, 1973.

Давыдов С.С. Декорация средневекового интерьера Средней Азии и его реставрация // САУ, 1981, №9.

Давыдов С.С. Эпюд по иконографии самаркандских пейзажей XIV-XV вв. // Изобразительное и прикладное искусство. Культура Среднего Востока.-Ташкент: Фац, 1990.

Дальварзинтепе. Кушанский город на юге Узбекистана.-Ташкент: Фац, 1978.

Диваев А.А. Приметы на разные случаи // Этнографические материалы. Вып. VII.-Ташкент, 1901.

Денике Б.П. Изображение фантастических зверей в термезской декорации // Искусство Средней Азии.-М., 1930.

Денике Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии.-М., Л., 1939.

Денисов Е. Дангаринские могильники // Древности Таджикистана.- Душанбе, 1985

Джаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии.-Ташкент: Узбекистан, 1993.

Джавалидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы. I. Джелаль эд-дин Руми. Вопросы мировоззрения. -Тбилиси, 1979.

Джандиери М.И., Лежава Г.И. Народная башенная архитектура.- М.: Стройиздат, 1976.

Джандосова З.А. Истина Наурыза, общее и особенное в календарном весеннем празднике иранцев и тюрок // Магия Навруза. -Алматы, 2007.

Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране.-М.: Наука, 1982.

Древнетюрский словарь.-Л., 1969.

Дрезден М. Мифология древнего Ирана/Пер. с англ. языка. И.М. Стеблин-Каменского//Мифологии древнего мира/Под ред. В. Яковсона.-М.: Наука, 1977.

Дьяконов М.М. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии, КСИИМК, вып. 10., 1951.

Дьяконов М.М. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии // Живопись древнего Пянджикента. -М.,1954.

Дьяконов И.М. Хуррито-урартский и восточно-кавказские языки // Древний Восток. 3. Ер.,1978.

Дьяконова Н.В. Материалы по культовой иконографии Центральной Азии домусульманского периода. ТГВ. Культура и искусство народов Востока, т. V., - Л., 1962.

Дыминский. Суеверные обряды при постройке дома в Каменец-Подольской губ.-В кн.: Этнографический сборник. Вып. 6. -СПБ., 1864.

Эрик фон. Каменный век был иным.- М.: ЭКСМО. 2004. Немис тилидан С. Голова ва А. Головалар таржима қилишган.

Ибраева К.Т., Казахский орнамент.-Алматы, Онер, 1994.

Иванов В.В. Разыскания в области анатолийского языкознания. I. Возможное отражение индоевропейского названия «вечности» в хеттском языке// Проблемы индоевропейского языкознания. -М., 1964.

Игнатенко А.А. В поисках счастья. -М.: Мысль, 1989.

Иззат Султон. Адабиёт назарияси.-Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

Еникеева Т.Х. К вопросу о влиянии ислама на изобразительное искусство средневекового Ирана //Сообщение Государственного музея искусства народов Востока. Вып. II. -М.: Наука, 1969.

Иконников А.В. Поэтика архитектурного пространства. Искусство ансамбля/ Художественный предмет интерьер архитектура среда. -М.: Изобразительное искусство, 1988.

Иностранцев К.А. Сасанидские этюды. -СПб., 1909.

Иностранцев К.А. Материалы из арабских источников для культурной истории сасанидской Персии. Приметы и поверья// ЗВО, г. XVIII. -СПб., 1908.

Исмаилова Э.М. Искусство оформления Средне-Азиатской рукописной книги. XVIII-XIX вв. -Ташкент: Фан. 1982.

Исмаилова Э.М. Образы пророка в миниатюре Среднего Востока //Марказий Осиё санъати тарихий тараққиётининг ўзига ҳослиги // II-Халқаро илмий конференция тезислар тўплами. -Тошкент,1997.

Исмаилова Э.М. Пейзаж в миниатюрной живописи Мавераннахра и Среднего Востока XV-XVIIвв: Семантика и Символика. -Ташкент: SAN'AT,2006.

История древнего Востока (ИДВ).-М.: Восточная литература, 2004.

История народов Узбекистана (ИНУ), Ташкент, Изд. АНРУз, т. 1, 1950.

Итина М.А. Реконструкция некоторых первобытных обрядов методом аналогий // Этнография и археология Средней Азии.-М.: Наука, 1979.

Итина М.А., Л.Т.Яблонский. Мавзолей Северного Тагискена. -М., 2001.

Зохидов П.Ш. Меъмор олами. -Тошкент, 1996.

Зубов В.И., Петровский Р.А. Архитектура античного мира. -М., 1940. (Авл Гелий, Аттические ночи. XVI).

Жўраев М., Холмухамедов К. Етти иқлимдаги «етти» лар. -Тошкент: Фан, 1989.

Журавлев В.И. Этнический состав тибетского района КНР и тибетцы других районов страны. «Восточноазиатский сборник II. Труды института Этнографии», новая серия, т. XXIII.

Камолиддини С.Б. Туркестанский старец и его мистический путь. // Суфизм в Иране и Центральной Азии.-Алматы, 2007.

Киселов С.В. Древнехакасский эль //Хакасский научно - исследовательский интерьер языка, литературы и истории. Записки. Вып. 1. История, этнография, археология. -Абакан, 1947.

- Кисляков Н.А.** Жилища горных таджиков бассейна р. Хингоу // СЭ, вып. 2. -М., 1939.
- Кисляков Н.А.** Семья и брак у таджиков. По материалам конца XIX начала XX века. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1959.
- Комаров Б.М.** Материалы к флоре окрестностей Ленинабада и хребта Моголтау // Ученые записки ЛГПИ им. С.М. Кирова. - Ленинабад, 1948, вып.1.
- Комилов Н.** Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. -Тошкент: Ёзувчи, 1996.
- Комилов Н.** Нажмиддин Кубро. -Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.
- Конаровский А.** Эта молчаливая страна //Азия и Африка сегодня, 1976.
- Кондырева Н.Б.** Дозволенная магия //Сад одного цветка. -М.:Наука, 1971.
- Короцкая А.** Сокровища индийского искусства. -М.: Искусство, 1966.
- Кочнев Б.Д.** Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. -Ташкент: Фан, 1976.
- Кошеленко Г.А.** Культура Парфии.-М.:Наука,1966.
- Кошеленко Г.А.** Исследование буддийских памятников в Мерве// Древние культуры Средней Азии и Индии. -Л.: Наука,1984.
- Крамер С.П.,** История начинается в Шумере. -М., 1965.
- Кругликова И.Т.** Настенные росписи в помещении 16 северо-восточного культового комплекса Дильберджина//Древняя Бактрия, вып. 2, - М., 1979.
- Кузьмина Е.Е.** В стране Кавата и Афрасиаба.-М.: Наука, 1977.
- Кузьмина Е.Е.** Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. -Фрунзе, 1986.
- Курбанмамадов А.** Эстетическая доктрина суфизма. Опыт критического анализа. -Душанбе,1987.
- Кызласов Л.Р.** Городская цивилизация Серединой и Северной Азии.-М.: Восточная литература, 2006
- Қорабоев У.** Нажмиддин Кубро ва унинг латиф назарияси//Сино. 2001. №1.
- Короцкая А.** Сокровища индийского искусства. -М.: Искусство,1966.
- Крачковский И.Ю.,** Избранные сочинения, Т. IV.-М.-Л., 1957.
- Левина В.А., Овезов Д. М., Пугаченкова Г.А.** Архитектура туркменского народного жилища / ТЮТАКЭ том III. -М. 1953.
- Лидова Н.Р.** Драма и ритуал в древней Индии. -М., 1992.
- Лисициана Г.Н.** История земледелия в Южной Туркмении // Успехи среднеазиатской археологии, 1972, вып. 1.

Литвинский Б.А. Кангюский-сарматский фарн/К историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии. -Душанбе, 1968.

Литвинский Б.А. Памирская космология // Страны и народы Востока. Вып. XVI. -М.: Наука, 1975.

Литвинский Б.А. Семантика древних верований и обрядов памирцев // Средняя Азия и её соседи в древности и средневековье. -М.: Наука, 1981.

Литвинский Б.А. Седов А.В. Тепан-Шах. Культура и связи кушанской Бактрии. -М.: Наука, 1983.

Литвинский Б.А. Седов А.В. Культы и ритуалы кушанской Бактрии.-М.: Наука, 1984.

Лейн Э.У. Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX в. -М.: Наука, 1982.

Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство.-М., 1993

Лунина С.Б. Мифологический сюжет на глиняном изделии// O'zbekiston moddiy madaniyati tarihi. 31-nashr. Samarqand, 2000.

Лунина С. Б. Зооморфные сюжеты в керамики со штампованной орнаментацией из гончарной мастерской XII- начала XIII в. в квартале керамистов Старого Мерва // Сб.научных трудов ТашГУ, 1960.Вып. 172.

Малькольм Колледж. Парфяне. Последователи пророка Заратустры. -М.: Центрполиграф, 2004.

Мамаднazarов М.Х., Якубов Ю.Я. Конструктивные и функциональные особенности горнобадахшанского ступенчатого потолка чорхона // Памироведение. Вып.-II. -Душанбе: Дониш, 1985.

Мамаднazarов М. Происхождение и развитие некоторых архитектурных форм в раннесредневековой зодчестве Ирана и Средней Азии// Борбад, эпоха и традиции культуры. -Душанбе,1989.

Мамбетуллаев М. Кердерская чаша // O'zbekiston moddiy madaniyati tarihi. 31-nashr. -Samarqand, 1999.

Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в южном Таджикистане // МИА, 1968, №145.

Мани Х.Мехта. С.Х. Джабваланинг китобиға берган сўзбошидан// Катехизис зороастризма.-М.: Сфера, 2002.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М., Древняя культура Центрального Казахстана -Алма-Ата: Наука, 1968.

Марк ОзКоннелл, Раджи Эйри. Знаки и символы иллюстрированная энциклопедия.-М., 2007.

Маршак Б.И. Искусство Согда// Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства.-М.; Наука, 1987.

Масиньон Л. Методы художественного выражения у мусульманских народов// Арабская Средневековая культура и литература.-М.:Наука, 1948.

Массон В.М. К локализации Согда// Труды Самаркандского государственного университета. Новая серия. Гуманитарные науки. Кн. 3.Вып.XI-Ташкент, 1950.

Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток.-М.-Л.: Наука, 1964.

Массон В.М. Поселение Джейтун.-Л.: Наука, 1971.

Массон В.М. Алтын-депе.-Л.: Наука, 1981.

Массон В.М., Сарианиди В.И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы.-М., 1973.

Мешкерис В.И. Индийские традиции в художественной культуре Средней Азии.-Санкт-Петербург. 2004.

Мирбабаев А.К. Из истории культовой традиции: Символика пехтуха// Борбад, эпоха и традиции культуры. -Душанбе, 1989.

Мирча Элиадзе. Космос и история. Француз ва инглиз тилларидан таржима. М.: Прогресс, 1987.

Мифологический словарь.-М.: СЭ, 1990.

Мифы народов мира (МНМ) в двух томах. Т.I. -М., 1980.

Михайлов Т.И. Из истории бурятского шаманства с древнейших времен до XVIII в. -Новосибирск,1980.

Михайлова И.Б. Средневековый Багдад. -М., 1990.

Михалевич Г.П. Сообщение Насир ад-дина Туси о резном изумруде Хорезмшаха Текеша// Средняя Азия и Иран.-Л.: Аврора, 1972.

Мкртычев Т.К. Буддийское искусство Средней Азии X-X вв. М., 2002.

Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии конца XIX-начала XX в.-Ташкент: Фан, 1970.

Мухиддинов И. Стенные росписи жилищ в селении Ягид (Дарваз) и связанные с ними поверья и представления // Советская этнография, №2, 1964.

Мухиддинов М. Земледение памирских таджиков Вахана и Иш-кашима.-М.: Наука, 1975.

Мухиддинов И. Обычаи и обряды памирских таджиков, связанные с жилищем. Конец XIX-начало XX вв./Материалы к историко-этнографическому атласу народов Средней Азии и Казахстана//СЭ, 1982, №2.

Мухиддинов И.М. Обычаи и обряды, связанные со строительством жилища у припамирских народностей в XIX-начале XX в.// Этнография Таджикистана. -Душанбе: Дониш, 1985.

- Мухтаров А.М. Позднесредневековый Балх.-Душанбе: Дониш, 1980.
- Мэри Бойс. Зороастрийцы Верования и обычаи.-М.: Наука, 1988.
- Назилов Д.А. Жилые дома Катта -кургана (Обычаи, связанные с постройкой дома). Тенденция развития архитектуры Узбекистана. Сборник научных трудов ТашПИ. -Ташкент, 1982.
- Назилов Д.А. Архитектура горных районов Узбекистана. -Ташкент: Фан, 1984.
- Назилов Д.А. Камнерезы села Газган //Декоративное искусство 1989, № 5.
- Назилов Д.А. Обычаи, связанные с постройкой дома в Средней Азии // Me'morchilik va qurilish muammolari.-Samarqand, SamDMQI, 2005.
- Народы Передней Азии (НПА).-М., 1957.
- НегматовИ.И., ПулатовУ.П., Хмельницкий С.Г. Урта -курган и Тирмизактепа. -Душанбе: Дониш, 1973.
- Николаева Н.С. Художественная культура Японии XVI столетия. -М.: Искусство, 1986.
- Нильсен В.А. Бухарский намазгох, ИИААН УзССР, т. П. - Ташкент: Фан, 1950.
- Нильсен В.А. Архитектура Средней Азии V-VIII вв. -Ташкент: Фан, 1966.
- Новруз Шейлер. Халгойун ва тамашалеры.-Баку: Язычы, 1989.
- Нозилов Д.А. Ҳалқ меъморчилиги.-Тошкент: Фан, 1982.
- Нозилов Д.А. Уста усталар ҳақида дилкаш қиссалар, - Тошкент: Фан, 1996.
- Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида хона билан боғлиқ рамзий урф-одатлар. Вестник ТашГТУ.-Тошкент, 2002.
- Нозилов Д.А. Нақшларда битилган орзу ва ҳавас // ТошДТУ хабарлари. -Тошкент, 2005.
- Обельченко О.В. Культура античного Согда по археологическим данным VII в. до н.э.-VII в. н.э. -М.: Наука, 1992.
- Окладников А.П. Устро искусства.- Л., 1967.
- Папахристу О.А. Семантика орнамента и функциональное назначение фляговидного хума XI в. из поселения Мык в горной Уструшане // O'zbekiston moddiy madaniyati tarihi. 31-nashr. -Samarqand, 2000.
- Пещерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии.-М.-Л., 1959.
- Писарчик А.К. Обычаи и обряды, связанные с постройкой дома. В кн.: Таджики Каратегина и Дарваза. Вып.2. -Душанбе: Дониш, 1970.
- П.И. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате.-В кн.: Харьковский сборник. Вып. 3. -Харьков, 1889.

Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда XIX-XX вв.- Душанбе: Дониш, 1974.

Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана.-Ташкент, 1960.

Пугаченкова Г.А. Восточная миниатюра, как источник по истории архитектуры XV-XVI вв. //Архитектурное наследие Узбекистана. -Ташкент, 1960 (а).

Пугаченкова Г.А. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии. -ВДИ. 1973. №1.

Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. -М.: Искусство, 1979.

Пугаченкова Г.А., Галеркина О. Миниатюра Средней Азии. -М.: Искусство, 1979.

Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. -М.: Искусство, 1982.

Пугаченкова Г.А. Позднеантичная живопись Бактрии-Тохаристана // Из истории живописи Средней Азии.-Ташкент: Изд. Литературы и искусства, 1984.

Пугаченкова Г.А., Шедевры Средней Азии. -Ташкент: Изд. литературы и искусства, 1986.

Пугаченкова Г.А. Из художественной сокровищницы Среднего Востока. -Ташкент, 1987.

Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан Очерки истории и культуры древность и средневековье. -Ташкент: Фан, 1990

Пугаченкова Г.А. Шахнаме, как источник к познанию доисламской материальной и художественной культуры Ирана и Турана // O'zbekiston moddiy madaniyati tarihi. 31-nashr. -Samarqand. 2000.

Пулатов З.Ш Пулатов Х.Ш. Этические аспекты жилой среды в народной архитектуре Узбекистана // Вопросы теории и истории архитектуры Узбекистана Вып. 150.-Ташкент, 1975 .

Пьянков И. Аркаим и индоиранская Вара // Комплексные общества Центральной Евразии в III-I тыс. до н.э. Челябинск-Аркаим, 1999.

Ражабов И. Мақомлар.-Тошкент, 2006.

Раппопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. -М., 1971.

Расмуссен К. Великий санный путь.-М., 1958.

Раткина Е.Г. Миф в архитектуре народов Севера// Вопросы истории архитектуры. Сборник научных трудов.-М., 1990.

Ремпель Л.И. Эпос в живописи Средней Азии // Из истории живописи Средней Азии.-Ташкент: изд. Литературы и искусства, 1984.

Ремпель Л.И. Цепь времен.-Ташкент: Изд. Литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1987.

Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страница жизни, строительного дела ремесла и искусства Старой Бухары. -Ташкент 1981.

Розали Дэвид. Древний Египет.-М.: Вече. 2008. Рус тилига Евтушенков Ю.С. таржима қилган.

Роузентал Ф. Функциональное значение арабской графики// Арабская средневековая культура и литература.-М., 1978.

Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура// ИКДР, II. - М.-Л., 1951.

Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита// СА, № 1-2, 1965.

Рындин М.В. Киргизский национальный узор. -Л.-Фрунзе, 1948.

Саваренская Т.Ф. История градостроительного искусства.-М., 1984.

Сазонова И.В. К этнографии узбеков Южного Хорезма. ТХЭ, 1952, т. I.

Сарнианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана.-М.: Наука, 1977.

Семёнов В. Первобытное искусство. -Санкт- Петербург: Азбука-Классика, 2008.

Снесарев Г.П. Материалы о первобытно -общинных пережитках в обычаях и обрядах узбеков Хорезма., МХЭ, вып.4. - М., 1960.

Снесарев Т.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.-М.: Наука, 1969.

Снесарев Т.П. Люди и звери (Этнографические поиски в области культа животных) // СЭ, 1972, №1.

Соколова З.П. Культ животных в религиях.-М.: Наука, 1972.

Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрок.-М.: Восточная литература., 2007.

И. М. Повседневная и ритуальная пища Ваханцев.//Страны и народы Востока.-М., 1975.

Стеблин-Каминский И.М. "Четыре стороны" в Авесте (1994) Эрмитажные чтения 1986-1994 годов памяти В.Г. Луконина. -СПб., 1995.

Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. -М.: Наука, 1987.

Струве В.В., Истар-Исольда в древне-восточном мифологии, - «Тристан и Исольда». - Л., 1932.

Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб.-Ташкент: Фан, 2000.

Султонмурод Олим. Ишқ, ошиқ ва маъшуқ.-Тошкент: Фан, 1992.

Сурина М.О. Цвет и символ в искусстве, дизайне и архитектуре.-М.-Ростов-на-Дону. Издательский центр «Март», 2006.

Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. -М.: Наука, 1975.

Сычева Н.С., Сычев В.Л. К проблеме семантики изобразительных мотивов на Кара-тепе // Буддийские памятники Каратеппе в Старом Термезе.-М.: Наука, 1982.

Угринович Д.М. Искусство и религия.-М., 1983.

Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 2. Под редакцией Н.А. Кислякова и А.К. Писарчик. -Душанбе, 1970.

Таня Ал Харири-Вендель. Символы ислама. -М.-СП.: Диля, 2005.

Ташходжаев Ш.С. Художественная поливная керамика Самарканда IX-начало XIII вв.-Ташкент: Фан, 1967.

Терапиано Ю. Маздаизм. Современные последователи Зороастра// Катехизис зороастризма.-М.: Сфера, 2002.

Токарев С.А. К вопросу о назначении женских изображений эпохи палеолита //СА, 1961, № 2.

Токарев С.А. Ранние формы религии.-М.: Наука, 1964.

Токарев В.Н. Квадрат // Мифы народов мира. Т.1.-М., 1987.

Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: МГУ, 1948.

Топоров В.Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» // Труды по знаковым системам.-Тарту, 1971, № 5.

Топров В.Н. Дерево миров// Мифы народов мира, том. 1. - М. 1987.

Тохтабаева Ш.Ж. Празднование Навруза у казахов // Магия Навруза. -Алматы, 2007.

Тохтабаева Ш.Ш. Семантика казахских украшений// СЭ. 1991, № 1.

Тревер К.В. Гопат-шах-царь-пастух// Труды отдела Востока Эрмитажа.-Л., 1940, т.2.

Тревер К.В. Луконин В.Г. Сасанидское серебро. Художественная культура Ирана VII-VIII веков. -М.,1987.

Троицкая А.Я. Рождения и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшана // СЭ, 1935, № 6.

Турганбаева Л. Очерки истории материальной культуры и дизайна. - Алматы, 2002.

Туманович Н.Н. Герат в XVI-XVIII веках. -М.: Наука, 1989.

Тураев Б.А. История древнего Востока (ИДВ), т.1. -М.,1935.

Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. -Алма-Ата: Онер,1989.

Тюляев С.И. Каноны в средневековой пластике Индии и в современной народной скульптуре// Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. -М.: Наука, 1973.

Уваров А.С. Христианская символика, часть 1. -М., 1908.

Умерова Ф.Ф. Орнамент и райская топография в исламских мавзолеях(к вопросу об исламских прототипах в исламской архитектуре) Архитектурное наследство. -М., 1999, №43.

Ўролов А.С., Нозилов Д.А. Ислом ва тасвирий санъат. -Тошкент, 1995.

Уралов А.С. Шаҳарсозликда модул тизими ва ҳандасавий уйғунлик// Замонавий шаҳарсозликда архитектура ёдгорликларининг ўрни. -Тошкент, 2007.

Orolov A.S. Raximov A.Q. Saidova B.A. Arxitekturaviy kompozitsiya va loyihalash asoslari. -Samarqand, 2005.

Фатуллаев-Фигаров Ш. Древние мечети Азербайджана//Azerbaijan-JRS., 2003, №14-15.

Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. -Ташкент, Изд. литература и искусства им. Гафура Гуляма, 1988.

Физдель И.А. Дефекты в конструкциях, сооружениях и методы их устранения. -М.:Стройиздат, 1987.

Франкфорт Г., Франкфорт Г.А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии.-М.: Наука, 1984.

Фрейденоберг О.М. Миф и литература древности. -М.: Наука, 1978.

Фрэйзер Джеймс-Джордж. Золотая ветвь. Инглиз тилидан М.К.Рыкина таржимаси.-М., 2003.

Хазрат Иноят Хан. Мистицизм звука. Перевод с английского языка Александра Михалковича. -М.: Сфера, 1997.

Хакимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства// Художественная культура Средней Азии IX-XII вв.-Ташкент, 1983.

Хакимов А. Марказий Осиё санъатида гедонизм//Санъат. 2010, №2.

Хамиджанова М.А. Материальная культура матчинцев до и после переселения на вновь орошаемые земли. -Душанбе: Дониш, 1974.

Хамиджанова М.А. Жилище таджиков Ягноба. В кн.: Жилище народов Средней Азии и Казахстана. -М.: Наука, 1982.

Хан-Магомедов С.О. Лезгинское народное зодчество. -М.: Наука, 1969.

Харитонович Д.Э. Средневековый мастер и его представление о вещи // Художественный язык средневековья. -М.: Наука, 1982.

Хлобыстина М.Д. Говорящие камни.-Новосибирск.: Наука, 1987.

Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Н.М.Малласев таҳрири остида. -Тошкент, 1967.

Чингиз Каджар. //AZERBAIJAN-IRS. 2003, № 14-15.

Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX-начала XXвв. -Ташкент,1981.

Шептунова И.И. Колесница солнца- храм Сурьи в Конараке// Сад одного цветка. -М.:Наука, 1991.

Шерстобитов В. У истоков искусства.-М., 1971.

Ширинов Т. Алтари огня из храма Джаркутана-памятника эпохи развитой бронзы юга Узбекистана // ИМКУ, Вып. 23. -Ташкент: Фан, 1990.

Шишкин В.А. К вопросу о древних традициях в народном искусстве Узбекистана // Учёные записи Ташкентского государственного педагогического института, серия общественных наук, вып.1. -Ташкент, 1948.

Шишкин В.А. Варахша.-М., 1963.

Шукуров Ш.М. К анализу принципов иконографии в изобразительном искусстве Средней Азии // Средняя Азия в древности и средневековье.-М.: Наука, 1977.

Шукуров Ш.М. "Шахнаме" Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция.-М.: Наука, 1983.

Шукуров Ш.М. Искусство средневекового Ирана.-М.: Наука, 1989.

Шукуров Шариф. "Охота за смыслом" в искусстве Ирана // Сад одного цветка. -М., 1991.

Шукуров Ш.М. Искусство и тайна.-М.: Алетея, 1999.

Шукуров Ш.М. Образ Храма. IMAGO TEMPLI.-М.: Прогресс-традиция, 2002.

Шлюмберже Д. Эллинизированный Восток. -М., 1985.

Юсупова М.А. Изображения живых существ в декоре мусульманского зодчества Бухары// Ўзбекистон архитектура ва қурилиши. 1997, 1-2-сонлар.

Юсупова М.А. Изображения живых существ в декоре мусульманского зодчества Центральной Азии // Ўзбекистон санъатшунослиги муаммолари. -Тошкент: Фан, 1997 а.

Юсупова М., Рахимова З., Ибрагимов О. Сўфийские традиции в искусстве Мавераннахр XV-XVII вв.-Ташкент: San'at, 2010..

Яковлев Е.Г. Искусство и мировые религии. -М.: Высшая школа, 1985.

Яковлева Л.А. Позднепалеолитические схематические статуэтки женщин территории Поднепровья// Первобытная археология, - Киев, 1989.

- Якубов Ю.** Работы верхнезеравшанского археологического отряда в поселении Наврузшах в 1984г. // АРТ, вып. 24 (1984г.)-Душанбе: Дониш, 1993.
- Якубов Ю.** Религия древнего Согда.-Душанбе: Дониш, 1996.
- Amiet P.** La gluptique mesopotomienne archaïque P. 1961.
- Aznold T.W.** Painting in Islam/ Oxford, 1928.
- Bude E.A.W.** Amulets and Nalismsans N.Y. 1968.
- Izven J.** The Stupa and the Cosmic Axis: the Archaeological Evidence// SAA 1977.1979. V.II.
- Malinowski B.** Magic Science and Religion and other Essays Celencoe, III., 1948.
- Kramrisch S.** The Temple as Purusa-Studies in Indian Temple Architecture. Ed. By Pramod Chandra. -New Delhi, 1975.
- Kuvayama S.** The Main Stupa of Shah-di-Ki Dheri. A Chronological Outlook. -Kyoto, 1997.
- Gotze A.** Kleinasien. 2. neubearb. Aufi. -Munchen, 1957.
- Marshall J.** Taxila. An illustrated account of archaeological excavations carried out at Taxila of the government of India between the years 1913 and 1914. v.I-III. -Cambridje, 1951.
- Otten H.** Luvische Texte in Umschrift. -Berlin, 1953.
- Otten H.** Ein hethitischen Festritual. -Wiesbaden, 1971 (StBoT, H. 13).
- Neu E.** Ein althethitisches Gewitterritual. -Wiesbaden, 1970 (StBot/ H/ 12).
- Frankfort H.** The Art and Architecture of the Ancient Orient, -Harmondsworth. 1970.
- Franz H.G.** Stupa and Stupa-temple in Ganalharan Regios and in Central Asia// The Stupa. Its Religious, Historical and Architectural Significance. -Weisbaden, 1980.
- Friedrich J.** Die hethischen Gesetze. -Leiden, 1959.
- Boyce M.** The Fire-temples of Kerman//Acta Orientalia. T. XXX. -Copenhagen, 1966.
- Boyce M.** On the Sacred Fires of the Zoroastrians-BSOAS. 1967. T. 31. 4. 2.
- Boyce M.** History of zoroastrism. Leiden. -Koln, 1975.
- Gabriel A.** Die Religiose Welt des Iran. -Wien-Koln, 1974.
- Ghirsman R.** Persian art.-New-York. 1962.
- Haver E.Ch.** Der geographische Paum in der Vorstellungswelt de Menschen. -Munchen, 1975.
- Heesterman J. C.** The Ancient Indian Royal Consecration. Mouton. S -Gravenhage, 1957.
- Jakob-Rost L.** Zu einigen hethitischen Kultfunk-tionaren-Or. Vol.35, fasc. 4, 1966.

Kurakichi Shiratori. Study on Su-te or Sogdiana. Memories of the research department of the Toyo Bunko/-The Oriental library. № 2. -Tokyo. 1928.

Morand P. Chefe-d'oenvere de la miniature Persiane.-Paris, 1947.

Takuya Soma. Ethnographies of Kyrghiz falkonry & Falcolers and it's transition the cultural distinction of nomars hunting arts along the mountainnus and steppe silk road// Великий шёлковый путь Культура и традиции. Прошлое и настоящее. -Ташкент 2006.

Wellhausen J. Reste arabischen Heidentums. -Berlin, 1961.

Unger Eckhard Anciend Babylonian maps and plans.-«Antiquity», m. IX, № 35, 1935.

Zaros K. Die Stellung des Elohisten zur Kanaanaischen Religion. -Freiburg,1974.

ИЗОҲЛАР:

1. Шаҳрисабз тумани. Фелон тоғ қишлоғи. Уста Чоршанба билан бўлган суҳбатда аниқланди, 1977 й., сентябр ойи.
2. Мазкур одат Полвонак қишлоғида мўйсафидлар билан бўлган суҳбатда аниқланди, Полвонак, 1984 й. октябр ойи.
3. Мазкур одат Оҳангарон тумани тоғ қишлоқларида бўлганлиги аниқланди, Бобсуқ, 1986 й., июл ойи.
4. Кекса отахон Пардавой Абдиев билан бўлган суҳбатда аниқланди. Синтаб 1977 июль ойи.
5. Шаҳрисабз тумани. Қизилэмчак тоғ қишлоғи. Уста Фатхулла билан бўлган суҳбатда аниқланди, 1973 й., сентябр ойи.
6. Мазкур далил синтаблик кекса отахон Орзу Фозил билан бўлган суҳбатда аниқланди. Сирдарё, 1980 й., сентябр ойи.
7. Катта Эж қишлоғи. Абдуназар Набиевдан ёзиб олинди.
8. Мазкур одат мўйсафидлар билан бўлган суҳбатда аниқланди. Эски Фориш қишлоғи, 1971 й., сентябр ойи.
9. Мазкур қоида Шаҳрисабзнинг фелонлик тоғ устаси уста Чоршанба билан бўлган суҳбатда аниқланди. (Фелон 1973, сентябр).
10. Мазкур далил хивалик тарихшунос Дилмурод Бобожонов билан бўлган суҳбатда аниқланди. Хива, 2011 й., 10 VII.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

АРТ-Археологические работы в Таджикистане.

АСУ-Архитектура и строительство Узбекистана.

ВДИ-Вестник древней истории.

ИИААН-Институт истории и археологии Академии наук Узбекистана.

ИМКУ-История материальной культуры Узбекистана.

КСИИМК-Краткое сообщения института истории и материальной культуры.

НПА-Народы Передней Азии.

ЗВО-Записки Восточного отделения Русского археологического общества.

МИИТ-Материалы по истории туркмен и Туркмении.

МАИТ-Материалы по археологии и истории Таджикистана.

МХЭ-Материалы Хорезмской экспедиции.

РГО-Русское географическое общество.

СА-Советская археология.

САМДАҚИ-Самарқанд давлат архитектура ва қурилиш институти.

САУ-Строительство и архитектура Узбекистана.

СЭ-Советская этнография.

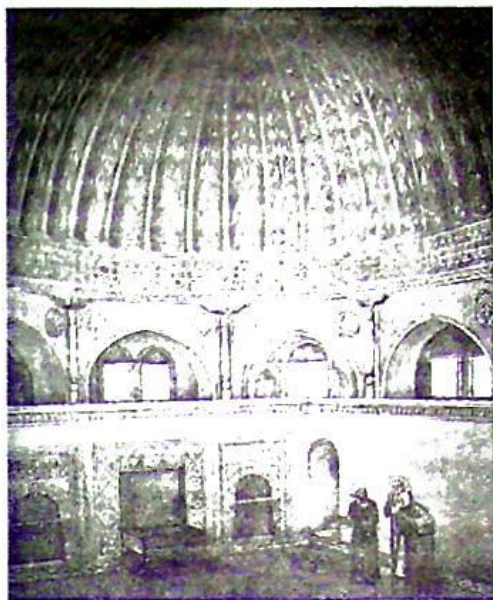
ТашПИ-Ташкентский политехнический институт.

ТошДТУ-Тошкент давлат техника университети.

ТХЭ-Труды Хорезмской экспедиции.

ТЮТАКЭ-Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Академии наук Туркменистана.

РАСМЛАР

1. Самарқанд. Афросиёб Гумбазли хона (меҳмонхона) кўриниши. Хона деворлари юқорига кўтарилган сайин улардаги нақш мураккаблашиб борган. Гумбаз мураккаб, нафис сернақш беағи билан хона композициясига мукамаллик бағишлайди (хонанинг перспективада кўриниши реконструкцияси Л.И.Ремпель келтирган тарҳ ва реконструкция асосида муаллиф ва rassom Абдужаббор Нозиловлар томонидан ишланган).

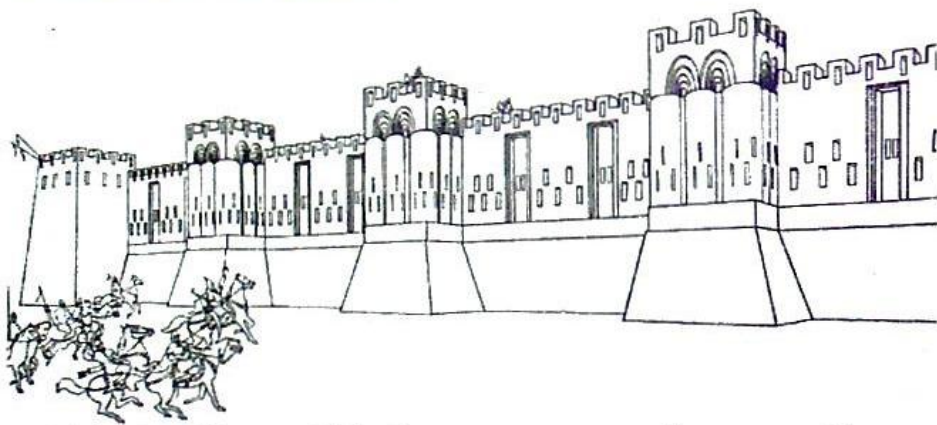

2. Самарқанд. Тураржой меҳмонхонаси (муаллиф чизмаси).

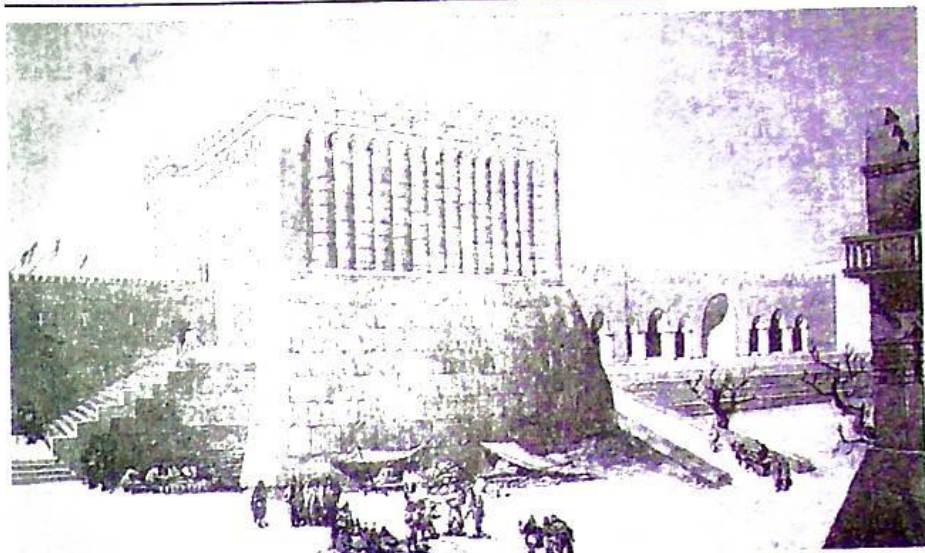

3. Пермь губернияси. Аников қишлоғидан топилган VI – VII асрларга оид қумуш лаган юзасига ишланган Марказий Осиёга хос қалъа тасвири. Унда қалъа олд кўриниши ифодаланган. Қалъанинг биринчи қавати девори юзаси бир маромда қайтарилган қавариқсимон бўлинмалардан ташкил топган. Юқори томон кичраийиб борган симметрик тузилишдаги обида ритмик қайтарилган туйнуқлари, нақшли қаторлари, бурчак балконлари билан ўта жозибали композицияни ташкил қилади (қалъанинг перспективада кўриниши муаллиф ҳамда Н. Талис томонидан ишланган).

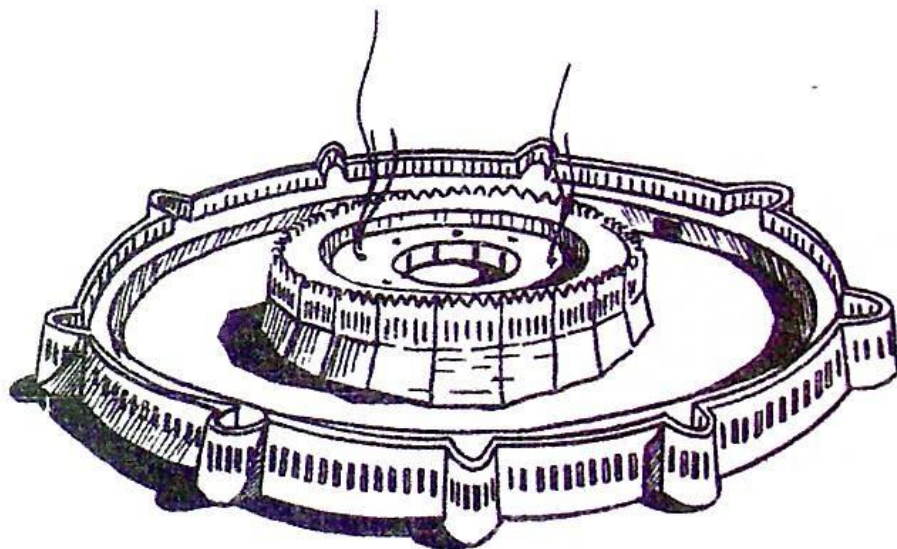
4. Бухоро Аркининг кириш пештоқи қисмларининг ўзаро мутаносиблиги унга киши нигоҳини ўзига тортадиган жозибали баднийлашган композиция бағишлайди (муаллиф фотосурати).

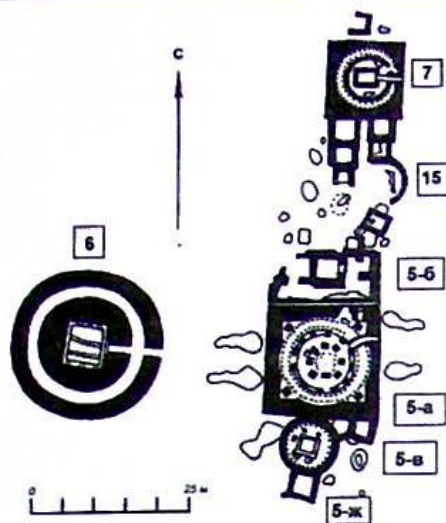
5. Парфия (Хуросан) Чилбурж қалъаси мудофаа девори. Минораларнинг бир маромда қайтарилиши мудофаа девори композициясини бойитган (Абдуғафур Назилов чизмаси).

6. Варахша. Сарой ва қалъанинг умумий кўриниши (В.А.Нильсен реконструкцияси, В.Е.Архангельский акварели).

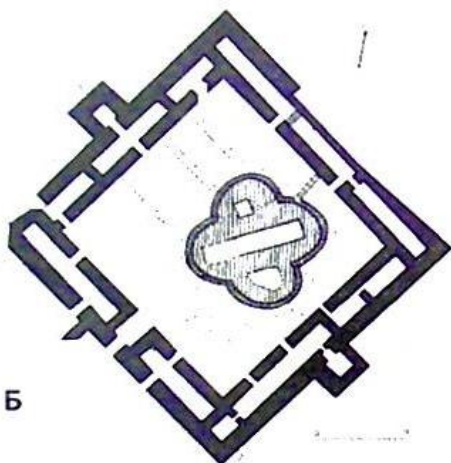
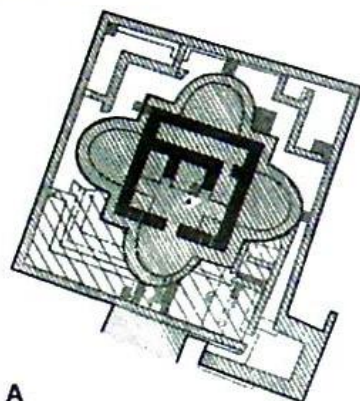

7. Хоразм. Қўй қирилган қалъа шаҳрининг умумий кўриниши реконструкцияси (М.К. Ахмедов китобидан олинди).

8. Шоштепа шаҳри тарҳи. Шаҳарча тарҳи доира, тўртбурчак ва хоч бирлашмасидан тузилган композицияга эга (М.И. Филанович бўйича).

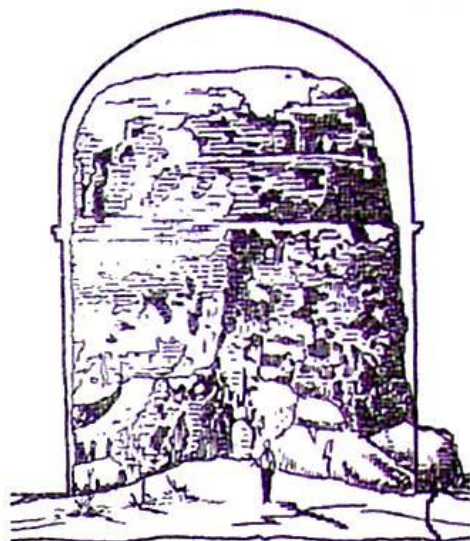
10. Шимолий Тагискен. Мақбаралар мажмуаси тарҳининг бир қисми. Улар томонлари тенг тўртбурчак ва доиралар бирлашмасидан ташкил топган тузилишга эга. Бронза даври (М.А. Итина, Л.Т. Яблонский бўйича).

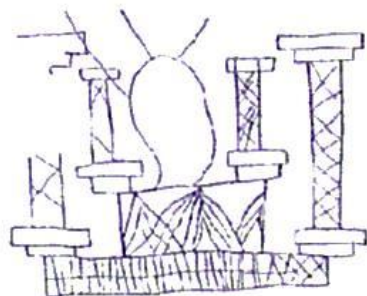
9. Мингүрик. А. Сеталик I шаҳарчаси тарҳи (М. И. Филанович бўйича); Қozoқистон. Б. Чол-Тепа шаҳарчаси тарҳи (М. С. Мершиев бўйича). Иккала шаҳарча тарҳида ҳам тўртбурчак ичига олинган тўрт баргли гулга монанд композиция мавжуд.

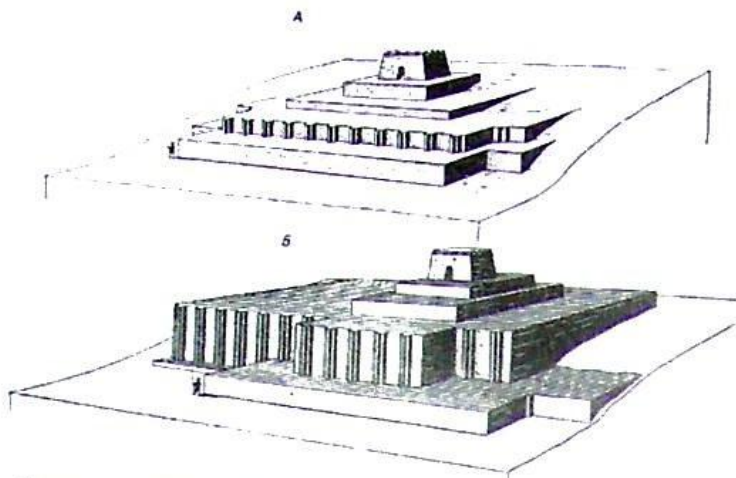
11. Бухоро. Хўжа Баҳоуддин меъморий мажмуасида ҳовуз билан иморат ҳамоҳанглиги унга ўта завқли, гўзаллик бағишлайди (муаллиф фотоси).

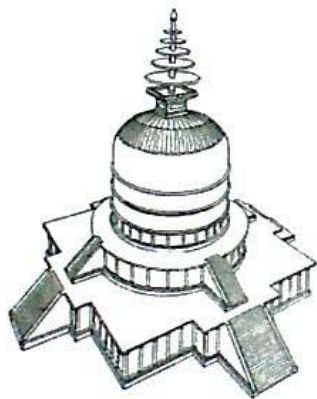
13. Термиз яқинидаги “Зурма-ла” минораси (Г.А.Пугаченкова реконструкцияси).

12. Қора-тепа. Миноралар тасвири, II-III асрлар. Буткари. Ступа ва тўрт томонида тўртта миноранинг ўйма тасвири, II-III асрлар (Т.К.Мкртычев китобидан олинди).

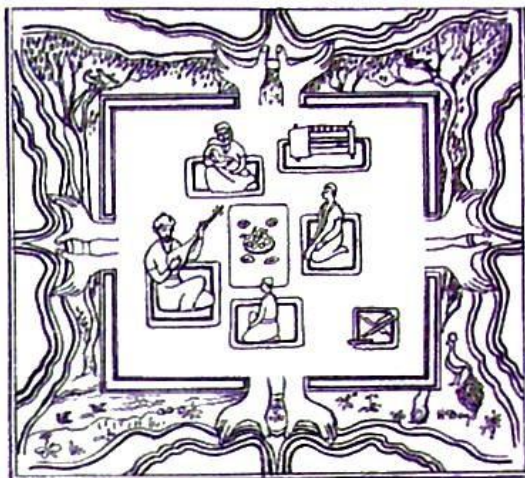

14. **Олтин – тепа.** Монументал минорасимон мажмуа илк даврда ва юксалган даврида. У Бобилдаги зиккуратларга ўхшаб кетади. Юқоридаги эшикли бўлинма илоҳнинг қўним топадиган жойи ҳисобланган (обида реконструкцияси А.К. Филипповга тегишли).

15. **Бақтра.** Рустам – тепа ступаси (Г. А. Пугаченкова реконструкцияси).

16. **Хива яқинидаги Чодра ҳовли,** дала боғ иморати. У минорасимон композицияда бўлиб юқорига кўтарилган сайн торайиб боради. Обида ўта гўзал композицияси билан киши нигоҳини ўзига тортади (И. Машарипов фотоси).

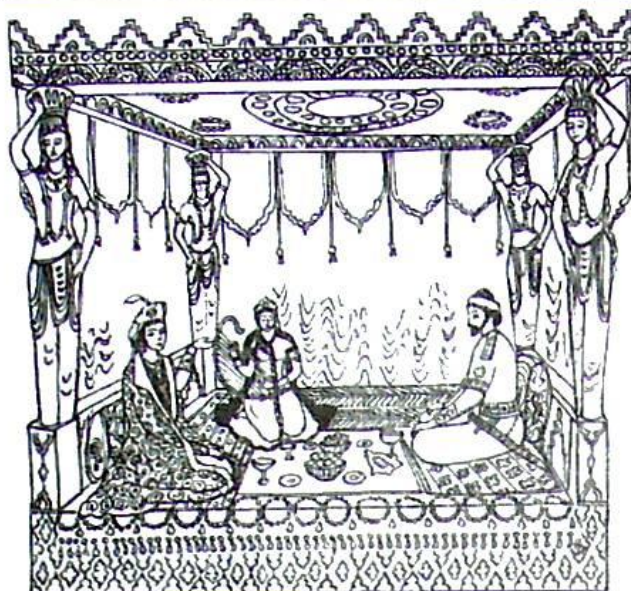

17. Хонада хотиржамлик. Самарқанд ва бухороликлар ақидаларига биноан, хонадонни тўрт томонидан чориёрлар қўриқлашар экан. Расмда оилада хотиржамлик ифодаланган. Тўрт томондан ёпирилаётган ёвуз кучлар чориёрлар томонидан қайтарилмоқда (муаллиф реконструкцияси).

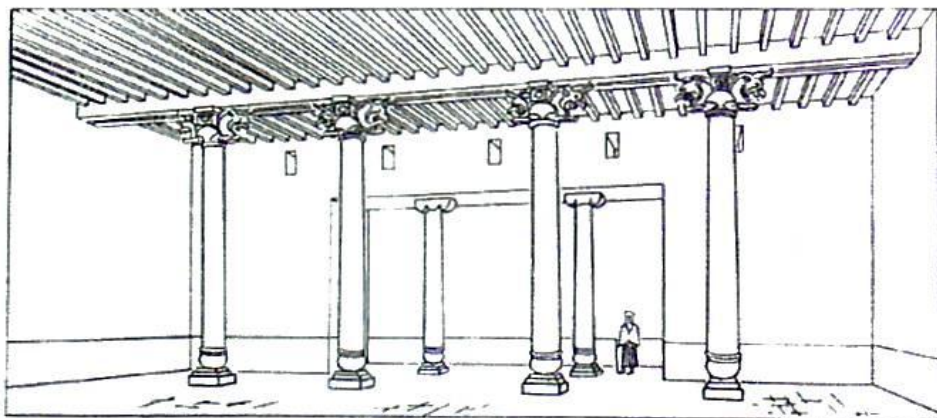
18. Суфийларнинг зикр тушиши пайтида хонақоҳ гумбази тўйнутидан тушаётган нурнинг жозибадорлиги уларни Аллоҳ нуридан баҳраманд этган (муаллиф чизмаси).

19. Тали – Бакун А. Милодгача IV мингйиллик ўртасига оид кўп хонали макондан топилган идиш юзасида одамларнинг иморат хари-сини кўтариб тургани абстрактлаштирилган ҳолда тасвирланган. Улар ораларида деворга панжарали эшик ўрнатилган (В.М. Массон бўйича).

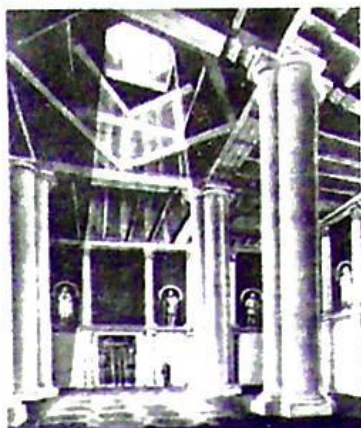

20. Бурчак таянчлар ўрнига ёғочдан аёллар қомати ўйилган – кариатидалар қўлланилган тахт кўриниши. V – VIII асрларга оид кариатидалар Панжакентдан ҳам топилган (муаллиф реконструкцияси).

21. Хива. Тошҳовли айвони устунларидаги хоч нақши (муаллиф фотоси).

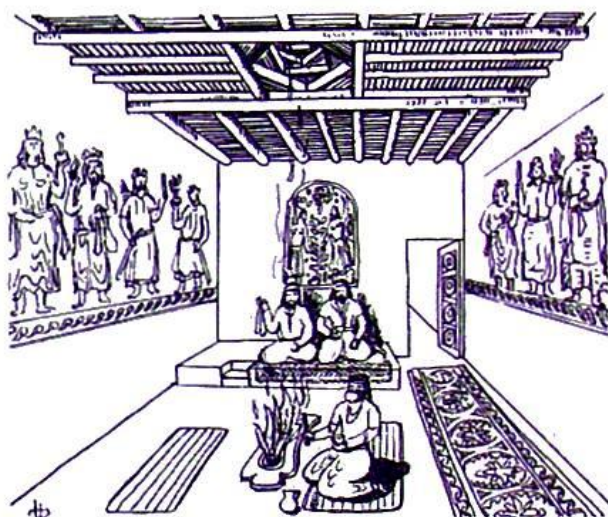

22. Хоразм. Қалъаи Қир. Ҳашаматли зал Устунлар устидаги боша буқа боши тасвирига эга. Реконструкция (Б.Я.Ставиский китобидан олинди).

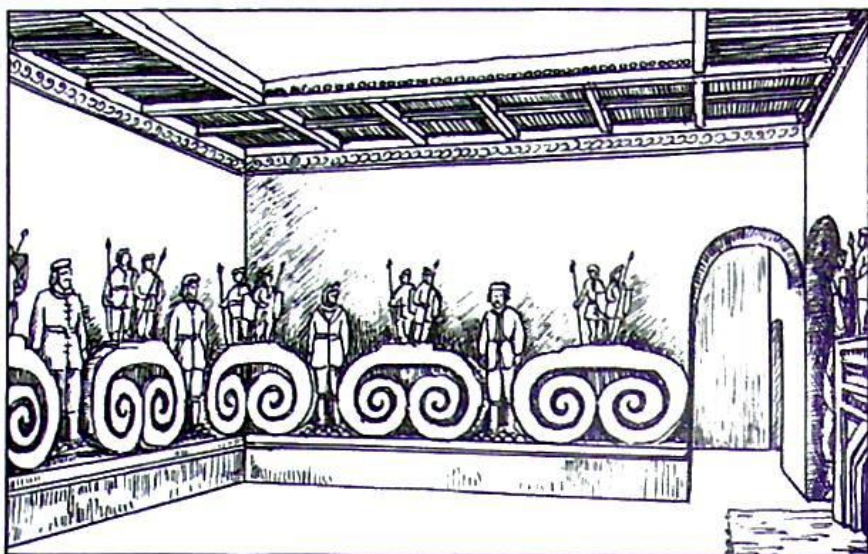

23. Нисо. Саройнинг томонлари тенг хонаси кўриниши Обида интерьерида устунлар қирқимда тўрт қавариқли бўлганлиги сабабли, тўрт япроқли гулни эслатади (Г.А.Пугаченкова реконструкцияси).

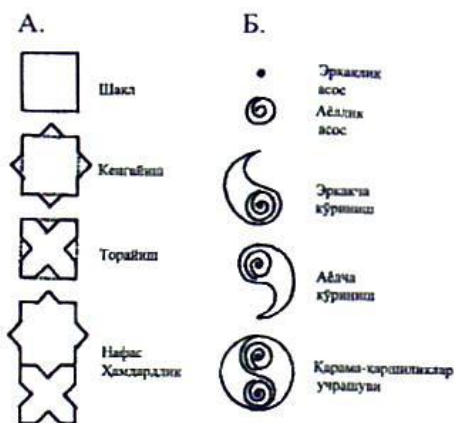
25. Тошқўрғон тоғ қишлоғи. Хонадон уйи айвонидаги мўри (муаллиф фотоси).

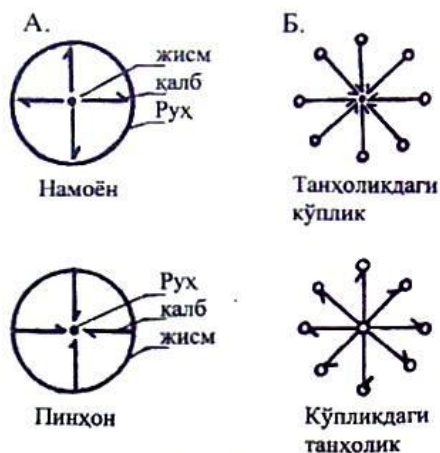
24. Хоразм. Жигарбанд шаҳарчаси. Ибодатхона ички кўриниши. Оташқада одам қоматига монанд кўринишга эга. Ибодатхона ички кўриниши реконструкцияси (О.В.Вишневская, Ю.А.Рапопортлар томонидан келтирилган тарҳ асосида муаллиф томонидан ишланган).

26. Хоразм. Тупроқ қалъа. Аскарлар зали. Хона девори бўйлаб сўпада жойлаштирилган қўчқор шохига монанд валюталар мардлик рамзини ифодалаган (реконструкциядан нусха).

27. А. Ҳамдардлик Нафаси. Б. Ташқи ва ичкининг иккиламчилиги (Дж. Арберри чизмасидан нусха).

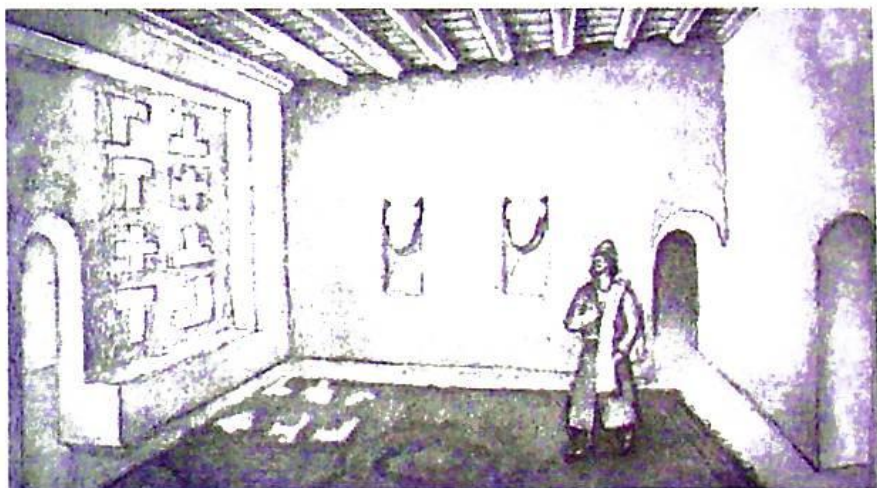

28. А. Намоён ва Пинҳон: Б. Бирликда (танҳолик)кўплик ва Кўпликда бирлик (танҳолик) (Дж. Арберри чизмасидан нусха).

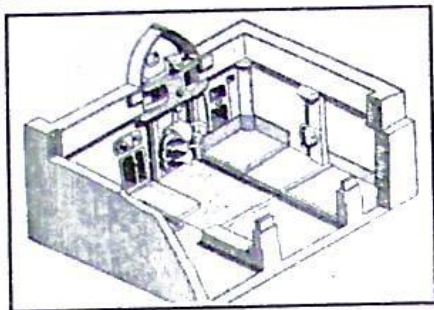

29. Исфара. Чоркуҳ тоғ қишлоғида мақбаранинг ички кўриниши. Унинг шифти хариларига каллиграфик ёзув ўйилган. Тўсинлар остидаги бошалар қуш тасвири шаклига келтирилган (Н.Дрига чизмаси).

30. Юқори Зарафшон. Оббурдон тоғ қишлоғи. Устуннинг капитель (калла) қисми. Унда қуш боши, илон танаси, балиқ думи тасвирлари ўсимликсимон нақшлар билан яхлит композицияни ташкил қилади (В. Воронина чизмаси).

31. Олтин – тепа. Бронза даврига оид саждагоҳ шимолий деворнинг икки жойида чуқур ўйилган чизиқ ёрдамида юзага келган тасвир буқа бошини эслатади. Саждагоҳнинг ички кўриниши реконструкцияси И. С. Масимов мақоласида келтирилган тарҳ ва девор фото кўриниши асосида муаллиф томонидан бажарилди.

32. Чатаг Гуюк. Саждагоҳ ички кўриниши. Унинг деворларида ҳўкиз боши, шохлари ишланган (Мелаарт бўйича).

33. Олтин-тепа. Пешонасида ой белгиси жойлаштирилган ҳўкиз боши ҳайкалчаси (В.М. Массон бўйича).

34. Панжакент. Ёғоч шарафадан парча. Равоқ ичига олинган саҳнада шерминган аёл тасвири ифодаланган. VII аср (А. Белиницкий китобидан олинди).

36. Зооморфли тахтда ўтирган шоҳ тасвири (Л. И. Ремпель реконструкциясидан нусха).

35. Эски Термиз. Устун устидаги боша (капитель) тўрт томонга қаратилган тўрт шер боши шаклида тошдан йўнилган (Б.Я. Ставиский, В. А. Козловский мақоласидан олинди).

37. Варахша. Аёл – қуш тасвири (В. А. Шишкин реконструкцияси).

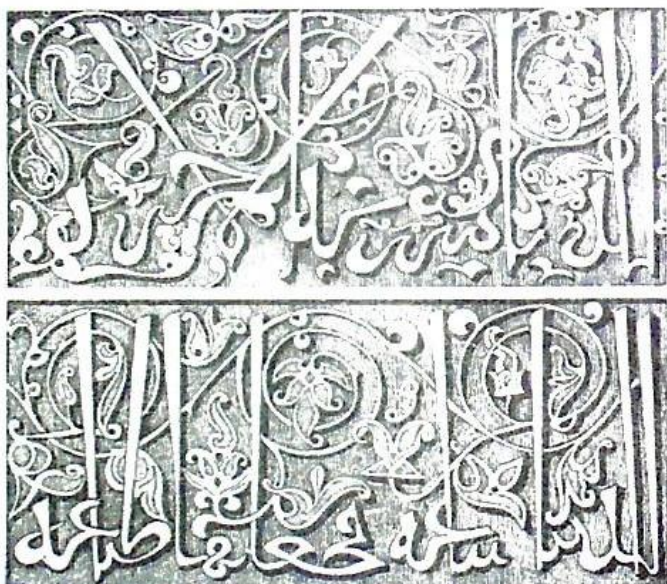
38. Афғонистон. Ғазнавийлар саройи. Мармардан ишланган чегаранинг бир бўлаги. Унинг юзасида одам бошли шер, фил, одам бошли қуш- грифон, кучук бошли қуш-грифон, битта одам бошига эга, иккита бир бирига қараб юраётган шерлар ва бошқа мавжудотлар тасвирлари ўйиб ишланган. (Г. А. Пугаченкова китобидан олинди).

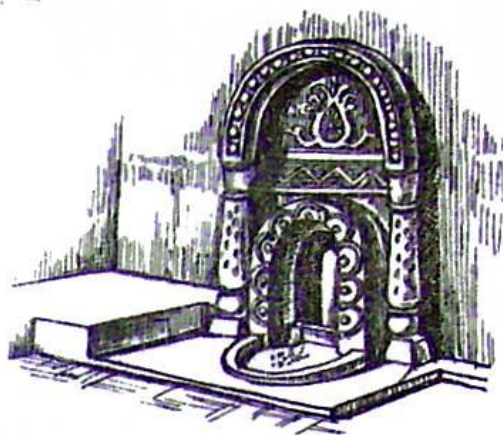
39. Серахс. Ярти –гумбаз мақбараси гумбазости шарафа- конструкцияси (фотосурат “Памятники архитектуры Туркмении” китобидан олинди).

40. Ўзган меъморий мажмуаси: а) Жанубий мақбаранинг чап томонидаги устунга ўйилган нақшда балиқ танаси, илон думи, қуш қаноти, қурбақа оёғи мавҳумлаштирилган кўринишда ифодаланган; б). Пештоқидаги куфий дасхатидан бир парча (Н.А. Бачинский чизмаси).

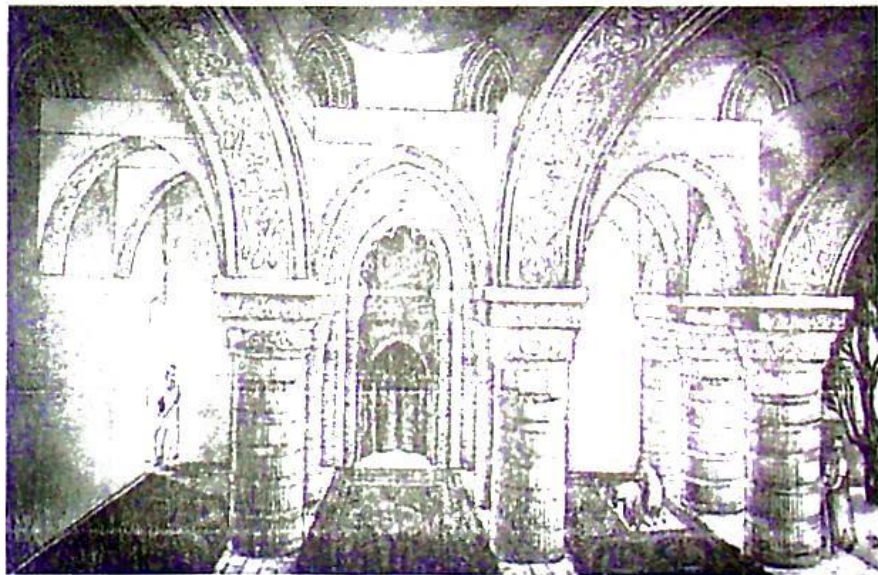

41. Ўзган меъморий мажмуаси пештоқидаги ёзувдан намуна (Н.А. Бачинский чизмаси).

42. Юқори Зарафшон. Зардуштийлик ибодатхонасининг муқаддас ўчоқ деворига ишланган меҳроб (Якубов бўйича)

43. Машҳад. Шир Кабир масжиди меҳроби (фотосурат). “Памятники архитектуры Туркмении” китобидан олинди.

44. Марв. Чорустун масжиди. Масжид хонақоҳининг икки томони очиқ бўлган (муаллиф реконструкцияси).

45. Ажинатепа. Будда меъморий мажмуасининг ибодатхона қисми ички кўриниши реконструкцияси. Унинг деворлари ва равоқли шифти юзаларига Будда динига оид сюжетли саҳналар ва Будда ҳамда Бодхистава портретлари дарахт ниҳоллари ичига олинган ҳолда ишланган (мазкур реконструкция Б.А. Литвинский, Т. И. Зеймаль китобида келтирилган тарҳ ва аксонометрик чизма ҳамда сақланиб қолган Будда тасвири парчалари асосида муаллиф томонидан ишланган).

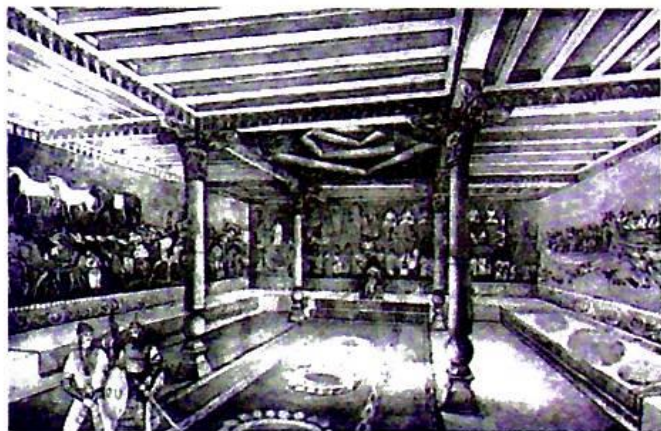
46. Афғонистон. Дилбаржин. Будда ибодатхонаси ички кўринишининг реконструкцияси (Ибодатхона ички кўриниши реконструкцияси Г. А. Пугаченкова келтирган тарҳ ва қирқим асосида А. Ҳамраев ва Д. Нозилов томонидан ишланган).

47. Қизил. Мингуй. “Кашяпи ғори” интерьери реконструкцияси. Фор тарҳи Б.А. Литвинский китобидан олинди ва шу тарҳ асосида унинг реконструкцияси Робия Рўзи Мамати ва Д. Нозилов томонидан бажарилди.

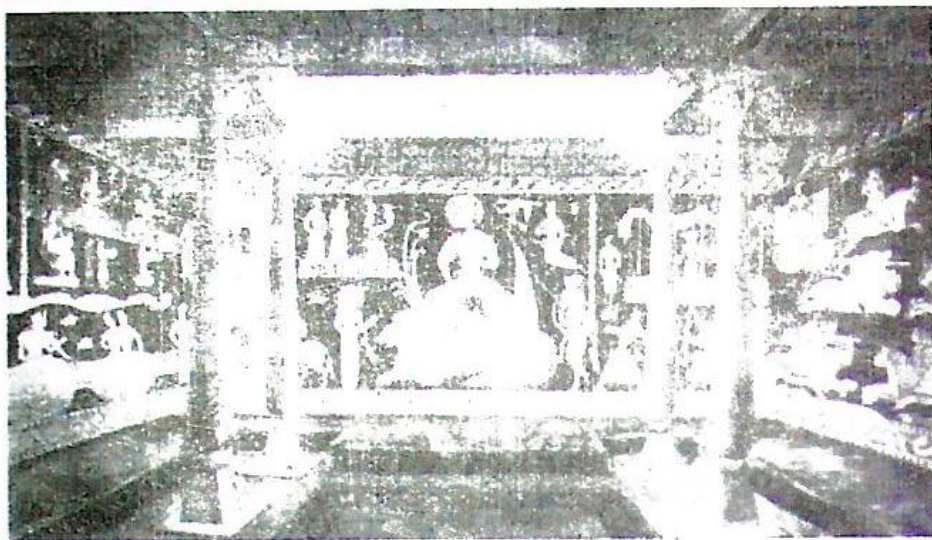

48. Панжакент. Тўрт устунли хона кўриниши. Хонанинг тўр девори марказида Она – худо тасвири ишланган (А. Гуревич реконструкциясидан нусха).

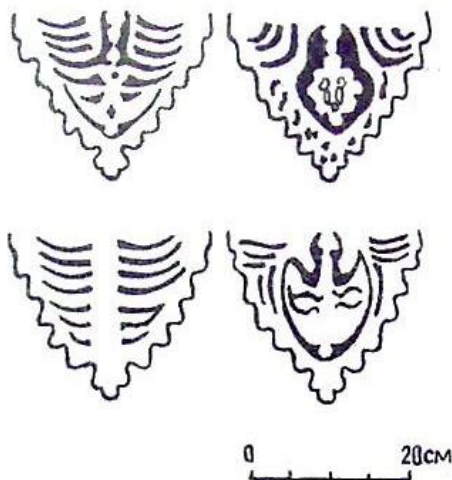
49. Самарқанд. Афросиёб шоҳлар саройи ички кўриниши (муаллиф реконструкцияси).

50. Панжакент. Зодагон хонадонининг ҳашаматли зали (Ю.П.Гремячинская реконструкция).

51. Сурхандарё. Вахшивор тоғ қишлоғи. Декоратив панжара. Унинг бурчакларида мавҳумлаштирилган одам тасвири ўйилган (муаллиф чизмаси).

52. Фориш. Ухум тоғ қишлоғи. Масжид устунининг кўзаги қисмида ишланган нақш (муаллиф ўлчови ва чизмаси).

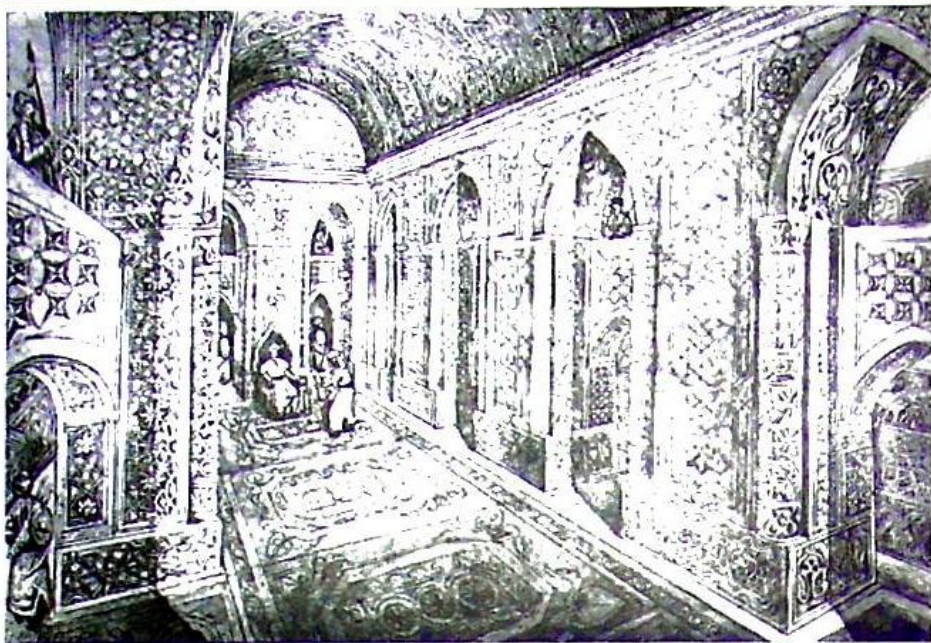

53. Панжакент. Тухум ушлаган ёш йигит портрети. Деворий сурат, VII аср (Л. И. Ремпель мақоласидан олинди).

54. Шоҳнома асарига ишланган миниатюрада ҳам ёш йигит портрети ифодаланган. XVI аср ўрталари (Л.И. Ремпель мақоласидан олинди).

55. Термиз шоҳлар саройи. Қанотли шерлар. Ганч ўймакорлиги

56. Термиз. Шоҳлар саройи ички кўриниши. Обида устунлари деворлари юзаси ганч уймакорлиги билан безатилган. Ён деворида зооморф мавжудотлар барельефи ишланган. Лекин у геометрик, ўсимликсимон нақшлар орасида кўзга яққол ташланмайди (муаллиф реконструкцияси).

57. Стамбул. Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг издошлари Макка томон боришмоқда (Миниатюра «Ислам» китобидан олинди).

«Обычаи, правила и символические выражения в зодчестве Средней Азии»

Настоящая монография посвящена анализу обычаев, обрядов и правил имеющее место в зодчестве, а так же символических нагрузок орнаментального убранства интерьера. Во введении даётся краткий обзор литератур посвященной данной тематике.

Первая глава посвящается анализу смысла обычаев, образа связанных с выбором места строительства с учетом значения сторон, закладки фундамента, и многое другое связанное с процессом строительства.

Установлено что смысл большинства образов и обычаев направлены на выявления подходящего, безопасного места для строительства, ведение строительство по этапам, которые дадут возможность проверить устойчивость частей здания, облегчить трудоёмкие процессы строительства, а так же устранить нехватки материальных затрат, путем организаций хашара – всеобщей помощи, в которой участвуют соседи, родственники, правильное размещение нового дома во дворе с учетом направления роза ветров, инсоляции, направления водных артерий, не учет которых приносят ущерб соседям и всему кварталу, доверие опыта старых мастеров и старожилы и другие.

Вторая глава посвящается анализу обычаев и правил касающихся возникновения древних городов, отдельных зданий и его частей. Выявлено, что древние города имели квадратное, круглое, прямоугольное очертание в плане. Строительство городов осуществлялись с учетом значений сторон света, что придавало городу сокральное понятие. Центральная площадь города с общественными религиозными постройками, а так же водными источниками несла сокральную нагрузку дерева жизни которая поддерживала связь города в космосом, подземными и земными мирами. Дороги города связывающие кварталы, части города так же несли сокральную нагрузку, поддерживая связь со сторонами света. Выявлено что крыши домов, минареты, входные порталы так же несли символические нагрузки. Портал мог быть отдельно стоящим, который осуществлял связь двух невидимых миров. Портал в композиции двора открывал доступ к внешним и внутренним мирам. Портал примкнутый к сооружению, подчёркивал сокральное значение интерьера дома.

Первые минареты Средней Азии возводились в композиции буддийских, зороастрийских храмов. Они так же охвачены сокральными понятиями. С установлением исламской религии минареты стали нести символическую нагрузку "Ось мира", "Лучи озарения ислама" "Слава исламской религии" и др.

В третьей главе рассматриваются обряды связанные с отдельными частями, конструктивными элементами интерьеров зданий. В частности, значение сторон в интерьере колонн, дверных, оконных проёмов, потолков, очагов и др.

Выявлено, что все указанные части и детали интерьера, кроме своих функциональных задач, несли символическую нагрузку. В частности, стены помещений отождествляли стороны света. Пол - подземный и надземный миры, потолок - небо. Поэтому в классической литературе интерьер дворца изображается центром мира, где встречаются противоборствующие силы. Согласно суфийского контекста передняя считалась внутренним миром человека, вселенная - домом. Всё хорошее и плохое имевшее место в мире первоначально выходит наружу именно в передней.

В надежде на счастливую жизнь, достатка материального благосостояния в новое помещение первой входила женщина. Предполагается, что захоронение членов семьи под порогах дома имевшее место в древности наделила порог божественными понятиями. После установления ислама священное понятие порога такие сохраняется. Поэтому предусматривались меры оберега порога от проникновения в помещение неблагоприятных сил.

Дверь наделилась символом ворот двух миров. Предотвратить проникновение злых духов в дом на феленках дверей изображали портреты божеств. При исламе вырезали отрывки из Корана, а так же назидательные тексты напоминающие о тленном мире.

Потолок дома как уже было сказано так же несла сокральную нагрузку. Существовал ряд поверий, связанных с нечетным числом балок, в частности одна из них была отдана Богу в дар или же последнее четное число балки заменял мужчина дома и др. В круг подобных поверий входит так же, то что число балок 5-7-9 потолка более действенна на смещение проникновения злых духов в помещение, деятельность которых активизируется именно в эти нечетные дни. Выявлено, что некоторые обычаи связанные с балками потолка отождествлены понятием древо жизни.

Считалось что колонна наделялась сокральными понятиями. Взамен приносимых жертвоприношений ожидали от колонн благополучия, мирную жизнь, обилие, счастья. Некоторые обычаи связанные с жертвоприношением наряду с духовным удовлетворением членов семьи, так же направлена на меру продления жизни колонны.

В кругу сокральных понятий входит и очаг помещения. Она отождествлена “Мать – очаг”, “Дед – очаг” и оберегала семью от всяких недугов. Верили, что в чудодейственную силу очага, поэтому надеясь на их осуществление на стенках очага рисовали то, что хотели иметь в будущем новом году.

Четвертая глава посвящена анализу символических нагрузок орнаментальных узоров интерьера зданий Это растительно – орнаментальные, геометрические и изображения живых существ. Выявлено, что в монументальных росписях при определении судьбы главных героев сцены, занимаемое место персонажей в обществе, постоянство миров, потустороннего мира использовались символы. Использование растительных орнаментов в убранстве интерьера зданий продемонстрировали надежду, веру, поклон к сезонам природы, ожидание обновления природы, обилие урожая и др.

Геометрические орнаменты первоначально символизировали космос, солнце, луну, звезды, сторон света и т.д. По мере обогащения композиции орнаментальными мотивами соответственно расширялись диапазон их символической нагрузки. Выражали материальное благополучие земледелие, обилие урожая, обновление природы, охота и положительные человеческие факторы. После установления ислама символические нагрузки которых, носили геометрические орнаменты не исчезают. Согласно суфийского контекста геометрические орнаменты стали нести символические нагрузки как Суть, Дух, Сердца, Душа, Тело.

Изображения живых существ можно разделить на связующие три направления. Это небесные существа (разные виды птиц); земные и подземные существа. Небесные существа символизировали небесные силы, космос, солнце, луну, звезды, о надвигающихся неприятностях и их устранений, духи предков, богиню, очищение и др. Изображения неземных существ символизировали злой дух, божества войны, божества солнца и луны, хранители дома, тотемы, двойники, жертвоприношение, подвиг и др. Изображение подземных существ – злые духи, оберега от нечистых сил и др. Влиянием доктрины исламской религии меняется символические значения многих орнаментов. Они символизировали

оберега от неприятностей, плутней, духовное очищение, духа предков, совершение подвигов и др. человеческие факторы.

Цвета с древних времен выражали мечту, жизнь, горе, терпение и др. Согласно суфийскому контексту цвета выражали пробуждение чувств, берега от сглаза, обилие, богатства, тьма, мудрость, простоту духа предков, терпение и др.

Анализируются причины украшения интерьера мечети вопреки нападению от воздержания идеи разукрашивания мечети, изложенного в хадисе. Выявлено, что вопросы декоративного оформления интерьера решались за счет архитектурной композиции и их функциональных задач конструктивных частей интерьера. В число которых входит решение проблемы акустики, увеличение прочности деревянных конструкций (колонны, двери), выделение значения михраба, заполнение углов интерьера, образованных за счет подкупольных конструкций, декоративными сталактитами, введение каллиграфического текста первоначального ориентированного на повышение интеллекта прихожан и др.

Анализируется круг вопросов связанных с судьбой монументальной живописи после установления ислама. Выявлено, что при внесении исламской религии в Центральной Азии были уничтожены скульптуры божеств, сцены настенных росписей, персонажи которые имели отношение к тем или иным культовым божествам. Затем исламская доктрина стала строго контролировать недопуска превращения изображения живого существа в объекты поклонения. Уменьшение настенной монументальной росписи связано с рядом изменениями происходившими в пространственной организации интерьера после установления исламской религии. Развитие купольной конструкции повлекло за собой членения поверхности стен на несколько ярусов за счет восьмигранной, двенадцатигранной, шестнадцатигранной, подкупольных поясов. Введение в убранства интерьера фигурной кладки разнообразных форм облицовочных кирпичиков, а также введения ганчевой резьбы и позже разноцветной гаммы орнаментальной росписи, которые в средневековье достигли высокого художественного уровня. Настенная монументальная живопись перестала занимать целые стены. Для них в большинство случаев выделялись островки на поверхности стен, что приводит к потери их целостности и доминантности в художественном убранстве интерьера.

Фрагментарная компоновка настенной монументальной росписи не могла без потерь выразительности сочетаться с большими сценами

богатой разноцветной орнаментальной росписи и плоскостями высокохудожественной ганчевой резной панно. Это привело к снижению былой роли монументальной настенной росписи, которая достигала высокого художественного уровня в доисламском искусстве.

В заключение выводятся основные положения монографии. Выявляется, что обычаи и обряды дополняя друг друга составляли цепь единого движения правил направленного на улучшения качества строительства. Их условно можно обобщить на пять следующих факторов: Первое, развитие города и строительство зданий прямоугольным, квадратным, круглом в плане с учетом сторон света. Геометрическое очертание планов символизирующие космос, также придают планировочным структурам сооружений сокральное значение ; Второе, вертикальное развитие объектов и отдельных частей здания символизирует дерево жизни, при помощи которой осуществлялось связь трёх миров; Третье, развитием хода строительства зданий как по горизонтали, так и по вертикали создаётся закрытое пространство, то есть микромир с приобретением сокрального значения, Четвертое, в создании прочной, пространственной удобной для эксплуатации, уютной закрытой сокральной среды используемые конструктивные части, элементы также приобретают символические понятия; В пятый фактор входит стремление превратить сокральный микромир в благоприятную среду, путем нанесения на их стенах, потолках, конструктивных деталях орнаментальную роспись (растительный, геометрический, живое существо) несущих символические нагрузки благополучия, обилия урожая, богатство, здоровье, счастье, дань духам предков и др.

“Customs, rules, and symbolic expressions in Central Asia's architecture”

The present monograph is devoted to analysis of customs, habits, and rules affecting architecture as well as symbolic meanings of its interior decorations. The introduction reviews the topic's literature.

The first chapter is devoted to meaning of customs relating to selection of building site with respect to orientation, laying of foundation, and many other construction processes.

It's found that the meaning of most habits and ways is about finding a proper and safe construction site and carrying out construction according to its stages so that they add to stability of building's parts, simplify construction's laborious processes, make ends meet by khashar, i.e. aid provided by neighbors and relatives, as well as proper orientation of house in courtyard regarding prevailing winds, sunlight and water courses in the way not harming neighbors' and quarter's interests, and respect old masters' and elderly's experience.

The second chapter is on customs and rules relating to emergence of ancient cities, particular buildings, and their parts. It's clarified that ancient cities were of square, round, and rectangular layouts. The cities' construction was carried out in accordance with orientation, and that added a sacred meaning to city. City's central square with public religious structures as well as with water wells had a sacred meaning of the tree of life which maintained city's connection to the space, earthly world and underworld. Streets connecting city quarters also had a sacred meaning maintaining its relation to the parts of the world. Roofs of houses, minarets, entry portals also bore symbolic meanings. A lonely standing portal could be seen as connecting the two worlds. A portal in a courtyard composition could be understood as opening inner and outer worlds. A portal adjoining to a building could mean its interior's sacred meaning.

Central Asia's first minarets were ones of Buddhist and Zoroastrian temples. And they too were of sacred meanings. With Islam's advent, they were seen as “the world's axes”, “the rays of Islam's enlightenment”, “the glory of Islamic religion”, and so on.

The third chapter deals with customs relating to certain parts and structural elements of buildings' interiors. In particular, meanings of interior columns, doors, windows, ceilings, fireplaces, etc.

It's found that all mentioned parts and details of interior, besides of their functions, carried symbolic meanings too. In particular, a room's walls symbolized parts of the world. Floor meant underworld while ceiling meant sky and divine. It's for that reason that the classical literature depicts a palace interior as world's center where opposing powers meet. In Sufism, entrance room is considered man's inner world while universe – his home. All good and bad happening in the world gets out first of all from entrance room.

Hoping for good luck and prosperity, it was a woman who was to step in entrance room first. An ancient custom of burying family members under threshold imparted divine qualities to it. With Islam's advent, sacred view on threshold went on. Thresholds have been provided with items guarding, supposedly, this spot against unfavorable forces.

A door meant the two worlds' gate. To prevent penetration of evil spirits inside, portraits of gods were put at door. The Koran's fragments as well as instructive texts on mortality of this world would do the same.

A house ceiling, as was mentioned, had a sacred meaning. There was a range of believes on its beams' odd number: a lacking beam was meant as granted to God or referring to house owner. It was believed also that 5-7-9 beams could prevent evil's penetration, for these evils were considered aggressive exactly on odd days. Some customs relating to ceiling beams were also connected to notion of the tree of life.

It was believed that column had sacred powers. After sacrifice, it was from columns that prosperity, peaceful life, and happiness were expected. Some sacrifice customs, in addition to spiritual satisfaction of family members, meant also wishes for that column's long life.

Among sacred notions there is fireplace. It was considered "mother-fireplace" and/or "father-fireplace", and safeguarded a family against all evils. People believed in magic powers of fireplaces, and painted them with what they hoped for next year.

The fourth chapter is on symbolic meanings of interior decorations. These could be vegetable and geometric ones as well as depictions of live creatures. It has been found that symbols were used in monumental pictures to show destiny of their heros, their social role, constancy of the worlds, and underworld. Vegetable motives in interior decoration meant hope, belief, bow to seasons, expectation of nature's rebirth, abundant harvest, and so on. Geometric ornaments meant initially the space, the Sun, the Moon, stars, the world's parts, etc. As compositions got richer, ornamentations acquired more symbolism. Expressed were material well-being, farming, abundance

of harvest, nature's renewal, hunt, and positive human qualities. With Islam's advent, symbolic meanings of geometric ornaments did not fade away. In accordance with Sufism, geometric ornaments switched to such symbolic meanings as Essence, Spirit, Heart, Soul, Body.

Depictions of live creatures can be divided into three: heavenly creatures (all kinds of birds), earthly creatures, and those under earth. Heavenly creatures symbolized divine powers, the space, the Sun, the Moon, stars, upcoming troubles and ways preventing them, spirits of ancestors, goddesses, purification, etc. Depictions of earthly creatures symbolized war's evil spirit, gods of the Sun and the Moon, home's custodians, totems, twins, sacrifices, feat, etc. Depictions of underworld creatures meant evil spirits, protection from impure forces, etc. Islam has altered symbolic meanings of many ornaments. They have symbolized protection against all kinds of troubles and tricks, spiritual purification, spirits of ancestors, feats, and other human factors.

Colors from ancient times expressed dream, life, calamity, patience, etc. Sufism used colors to express feelings' awakening, protection against evil eye, abundance, wealth, darkness, wisdom, simplicity of ancestors' spirit, patience, etc. The reason is analyzed of mosques' interior decoration despite the Khadises' prescriptions not to beautify them. It's clarified that interior decoration was understood first of all as matter of architectural composition, functional tasks, and structural design. That included acoustics, solidity of wooden structures (columns, doors), respect for mikhrab, paying attention to interior corners, especially under domes, to decorative stalactites, to introduction of calligraphy texts meant initially for raising parishioners' savvy, and so on.

A circle of questions is analyzed on ways of development of monumental painting at Islam's advent. Coming in Central Asia, Islam destroyed godly sculptures and wall paintings depicting gods of some cults. Then, Islamic doctrine strictly forbade any depictions of live creatures as objects of worship. Diminished number of monumental paintings at that time is connected to changes in spatial organization of interiors after Islam's advent. Progress of domed structures divided walls' surfaces into zones consisting of 8, 12, and 16 facets. Introduced in interiors were different ways of brick layering, alabaster carving, and ornamental painting, - all reached climax in the Middle Ages. Monumental painting ceased to occupy whole walls. Walls' parts became enough for them, and that became detrimental to their integrity and domination in interior.

Fragments of monumental painting were added by large parts of colorful ornamental decoration and high quality alabaster carving compositions. A fascinating monumental wall painting that prospered in pre-Islamic period lost its former leading role.

The conclusion sums up the monograph's main points. Customs and ways played a role of rules towards bettering a quality of construction. Their five factors can be singled out. Firstly, development of cities, construction of rectangular, circular, and square buildings in accordance with parts of the world. Geometric plans symbolizing the space added sacral meaning to plans of these structures. Secondly, verticality of structures and their parts symbolized the tree of life which connected the three worlds. Thirdly, horizontally and vertically, structures created a closed space, a microcosm of a sacred meaning. Fourthly, while creating a solid, spatially convenient, and closed sacred space, its constructive elements acquired symbolical notions too. And fifthly, sacred microcosm became a comfortable milieu due to ornamental paintings on walls, ceilings, structural details (vegetable and geometrical, live creatures) carrying symbols of well-being, harvest abundance, wealth, health, happiness, tribute to ancestral spirits, and all other things.

МУНДАРИЖА

ДЕБОЧА.....	3
I. ҚУРИЛИШ БИЛАН БОҒЛИҚ ОДАТЛАР.....	9
I.1. Жой танлаш.....	9
I.2. Иш боши.....	10
I.3. Биринчи ғишт.....	11
I.4. Иморат қурилишида томонлар аҳамияти.....	13
I.5. Иморат майдонини текшириш.....	19
I.6. Ўзаро ёрдам ва ҳашар.....	21
I.7. Иморат қуришда қўни-қўшничилик этикаси.....	23
I.8. Бир йилда битказилган иморат хосияти.....	26
I.9. Масжид иморати бузилиши ҳақида.....	27
I.10. Томдаги кураш.....	31
I.11. Мерос ҳовли маросими.....	32
I.12. Иморат тўйи.....	33
II. ШАҲАРЛАР, ИМОРАТЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚИСМЛАРИГА ДОИР РАМЗИЙ ИФОДАЛАР.....	36
II.1. Меъморчилик ва поэзия.....	38
II.2. Шаҳарлар ҳақида рамзий ифодалар.....	42
II.3. Сув – масжид бўсағаси.....	51
II.4. Пештоқ рамзи.....	52
II.5. Том рамзи.....	55
II.6. Минора рамзи.....	57
III. ХОНА ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ РАМЗИЙ ОДАТЛАР.....	62
III.1. Хона томонлари.....	62
III.2. Хонадонларда саждагоҳлар.....	65
III.3. Янги хонага кўчиб ўтиш.....	70
III.4. Хона остонаси.....	71

III.5. Эшиклар.....	77
III.6. Шифт.....	82
III.7. Устунлар.....	85
III.8. Супалар.....	91
III.9. Туйнук.....	93
III.10. Оштон, ўчоқлар.....	96
 IV. МЕЪМОРИЙ НАҚШЛАРДА РАМЗИЙ ИФОДАЛАР.....	102
IV.1. Ўсимликсимон нақшлар.....	110
IV.2. Геометрик нақшлар.....	114
IV.3. Тирик мавжудотлар тасвири.....	123
IV.4. Ранглар рамзи.....	142
IV.5. Масжид интерьерида бадий безак ишлаш сабаблари.....	151
IV.6. Маҳобатли деворий рангтасвир санъати тақдири.....	159
 СЎНГГИ СЎЗ.....	181
 ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.....	186
Адабиётлар.....	189
 ИЗОҲЛАР.....	206
ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР.....	207
РАСМЛАР.....	208
Резюме монографии Назилова Додо Авазовича.....	229
Resume of Dodo Avazovich Nazilov's monograph.....	234

Додо Авазович Нозилов

ЎРТА ОСИЁ МЕЪМОРЧИЛИГИДА
ОДАТЛАР, ҚОИДАЛАР ВА РАМЗИЙ ИФОДАЛАР

Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат техника
университети ҳамда Тошкент архитектура ва қурилиш
институту илмий Кенгаши томонидан
наширга тавсия этилган.

Муҳаррир: Жаъфар Муҳаммад
Рассом-дизайнер: Темур Файзуллаев
Техник муҳаррир: Ойбек Ҳакимов,
Сурайё Раҳмонова
Саҳифаловчи: Фирдавс Дўстматов

Нашр лицензияси № 014 18.07.2003. Босишга рухсат этилди 12.12.2011
Бичими 60x84 1/16. Офсет босма. Шартли босма табоғи 13.
Нашр-ҳисоб табоғи 15, Адади 200 дона. 298-буюртма.
Баҳоси келишилган нархда.

«Санъат» журнали нашриёти.
100029, Тошкент, Мустақиллик майдони, 2
Телефон:(371) 239-44-51; Факс:(371) 239-46-86.
e-mail: sanatys@globalnet.uz

«Ёшлар» матбуоти босмахонасида чоп этилди.
700113. Тошкент, Чилонзор - 8, Қатортол кўчаси, 60.

1969 йилда Абу Райхон Беруний номидаги Тошкент политехника институтини тугатган. Номзодлик (1977 й.) ва докторлик (1991 й.) диссертацияларини Москва архитектура институтининг ихтисослашган илмий Кенгашида ёқлаган. Д.А. Нозилов СамДАҚИ, ТДТУ олийгоҳларида ишлаган. Ҳозирги кунда Тошкент архитектура ва қурилиш институтининг «Расм, рангтасвир ва ҳайкалтарошлик» кафедрасида мудар лавозимида фаолият кўрсатмоқда.

Д.А. Нозиловнинг илмий йўналиши Марказий Осиё халқларининг меъморчилик тарихи ва маданиятини ўрганишга қаратилган. Унинг 200 дан зиёд илмий ва илмий-оммабоп ишлари чоп этилган. Шулардан асосийлари қаторига қуйидаги рисола, монография ва илмий-оммабоп китоблар киради: «Ўзбекистон тоғларида меъморчилик санъати» (1972), «Тоғ меъморлари» (1979), «Халқ меъморчилиги» (1982), «Архитектура горных районов Узбекистана» (1984), «Қишлоқ уйлари» (ҳаммуаллифликда А. Ёролов, Ш. Тўрақуловлар билан, 1988), «Қишлоқ уйлари режалаштириш ва қуриш асослари» (ҳаммуаллифликда А. Ёролов, А. Фармонов, С.Матъязовлар билан, 1994), «Чорбоғ» (1997), «Ўрта Осиё дизайни тарихидан» (1998), «Зодчество горных районов Средней Азии» (1999), «Мастера школ горного зодчества Средней Азии» (2001), «Марказий Осиё меъморчилигида интерьер» (2005), «Уста усталар ҳақида дилкаш қиссалар» (2009), «Композиция асослари» (ҳаммуаллифликда И. Дмитриева, Н. Хаджибаевлар билан, 2009), «Соғинч манзили» (2011).

ISBN 978-9943-388-16-1

9 789943 388161